

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ТЕОРЕТИЧНИХ
І ПРАКТИЧНИХ ВИМІРАХ

Монографія

Київ
2013

УДК 323.21:130.2:316.75 (477) «20»
ББК 66.3 (Укр)
С89

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 7 від 11.12. 2012 р.)

Авторський колектив:

Михальченко М. І., доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України (керівник);
Горєлов М. Є., кандидат історичних наук;
Гриневич В. А., доктор політичних наук;
Ковалевський В. О., кандидат політичних наук;
Кучеренко І. М., кандидат політичних наук;
Мандебура-Нога О. С., кандидат історичних наук;
Шайгородський Ю. Ж., доктор політичних наук;
Шевченко О. К., доктор філософських наук.

С 89 Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 336 с.
ISBN 978-966-02-6840-1

У монографії досліджується система політичних цінностей населення України, їх структура, регіональна специфіка. Розкриваються методологічні та теоретичні основи їх аналізу й корегування в ціннісно-розколотому українському суспільстві. Здійснені спроби політичного прогнозу деяких процесів трансформації ціннісних орієнтацій в умовах курсу на європейську інтеграцію.

Книга розрахована на науковців, політиків, широке коло читачів.

ISBN 978-966-02-6840-1

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013

З М І С Т

Передмова	4
Розділ I. Політичні цінності: методологія аналізу і пошук нових орієнтирів	7
Розділ II. Цінності як детермінанти суспільних трансформацій	62
Розділ III. Трансформація суспільних цінностей у постсоціалістичну епоху	75
Розділ IV. Цивілізаційна складова суспільних цінностей населення України: генеза, модернізаційні можливості	166
Розділ V. Ціннісні фактори політичної організації та дезорганізації населення України	209
Розділ VI. Політичні міфи сучасної України: позитиви і негативи	228
Розділ VII. Політичні комунікації в процесах формування сучасних суспільних цінностей українців	243
Розділ VIII. Категорія «знакова подія» як маркер суспільних цінностей населення України (на матеріалах друкованих та електронних ЗМІ за перший квартал 2011 року)	265
Розділ IX. Пам'ять Другої світової війни в контексті суспільних цінностей в Україні і Європі	292
Післямова	333

ПЕРЕДМОВА

Світ – політично багатогранний. Кожна країна, держава по-своєму унікальні. Світ і держава більше вивчені з історичного боку: які революції і війни відбувалися, які королі, царі, імператори володарювали, як вони воювали. А з цивілізаційного ціннісного боку, тобто які цінності, зокрема політичні, у цьому світі, окремі державі формувалися, функціонували, стикалися – про це нам мало відомо.

Найбільш цікаво подивитися на період зародження нової держави: які цінності вона успадкувала, які відкинула від своїх попередників, які ідеали вона хоче наслідувати за згодою усіх політичних сил, які хочуть втілити окремі сили, їхні лідери? Світ цінностей великий, суперечливий, цікавий.

Україна стала незалежною державою мирно. Це її досягнення і її біда. Старі цінності життя у ній співіснують з новими, вони (тобто старі) не були рішуче відкинуті внаслідок повстання, збройної боротьби. Представники колишнього режиму мають усі можливості для пропаганди тоталітарних цінностей, встановлення пам'ятників диктаторам. До них долучаються представники кримінальних і напівкримінальних структур, які мають великий вплив в Україні і не зацікавлені у цінностях демократичної, правової держави. Тобто, в країні є реальний ґрунт ціннісного розколу, зіткнення різних систем політичних і економічних цінностей. Відіграє свою роль і аморальність частини населення, яке бере участь у фальсифікації виборів, торгує голосами, продається через бідність. У суспільстві аморальність, корупція стали нормами і не сприймаються як негативне явище.

Тому потрібен науковий аналіз не тільки наявної ціннісної ситуації, а й її наслідків у внутрішньополітичному і зовнішньополітичному плані. Хвилі нового сплеску глобалізації, інформаційне світове суспільство роблять події в Україні широко відомими, ціннісна боротьба в країні є предметом аналізу і дій міжнародних інституцій, держав, політичних партій, є підставою для вироблення позиції щодо України.

У монографії досліджено методологічні проблеми аналізу політичних цінностей, стійкий і мінливий бік їх функціонування, процеси змін у ціннісних системах, зокрема України, перспективи ціннісного розвитку країни, у тому числі подолання ціннісного розколу усередині країни. Не залишився поза увагою і зв'язок політичних цінностей з економічними і етичними, внутрішньополітичних з зовнішньополітичними і т.д. Показано різноманітність життєвих цінностей. Одним достатньо тусовок, інших хвилює доля Батьківщини. Так само з політичними цінностями: одні живуть, хай віртуально, ілюзорно, у світі тоталітарних, інтернаціональних цінностей, інші виховуються на ідеалах радикального націоналізму. На мріях, ідеях, ідеалах формуються міфи, програми, які здійснені й нездійснені.

Автори монографії доводять, що в Україні спостерігається ціннісний розкол не щодо загальнолюдських цінностей, а, головним чином, державницьких і світоглядних, по лінії «Захід – Схід».

Загальнолюдські цінності (багато аналітиків і політиків називають їх «християнськими») визнаються в загальногуманітарному плані цілком прийнятними для України усіма політичними силами, навіть мусульманськими рухами, враховуючи загальні джерела (тексти) для християн, іудеїв, мусульман – давньоєврейські. Але коли справа доходить до шляхів реалізації цих цінностей у суспільній практиці, тут виникають проблеми. Марксисты-ленінці вважають цивілізованим шляхом реалізації загальнолюдських цінностей і цілком гуманним – знищення усіх ідеологічних і політичних супротивників, а вже потім побудову «царства свободи». Мусульманські рухи переводять реалізацію цих цінностей у площину релігійного протистояння, християнські демократи – християнського виховання, ліберали – широкої демократії і вільного ринку і т.д.

У цій науковій праці окреслено «дерево» цінностей, розкрито їх різні рівні, уся суперечливість системи політичних цінностей. Такі політичні цінності, як правова, демократична держава, вільні, чесні вибори, рівність перед законом тощо існують більше як гасло, а не політична реальність. У роботі здійснено системний аналіз проблеми політичних цінностей. Політичні цінності осмис-

люються в соціальному, онтологічному і політико-функціональному аспектах, піддаються компаративному аналізу у різних політичних системах, в об'єктивних і суб'єктивних варіантах.

Книгу підготував колектив авторів: **Михальченко М. І.**, доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України (керівник авторського колективу, передмова, післямова, розділ I), **Шайгородський Ю. Ж.**, доктор політичних наук (розділи II, VI), **Шевченко О. К.**, доктор філософських наук (розділ III), **Горєлов М. Є.**, кандидат історичних наук (розділ IV), **Кучеренко І. М.**, кандидат політичних наук (розділ V), **Ковалевський В. О.**, кандидат політичних наук (розділ VII), **Мандебура-Нога О. С.**, кандидат історичних наук (розділ VIII), **Гриневич В. А.**, доктор політичних наук (розділ IX).

Розділ I

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ: МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ І ПОШУК НОВИХ ОРІЄНТИРІВ

В Україні ціннісно напружене соціальне поле життя. Велику роль як детермінанти такого напруження відіграють політичні інститути, політичні відносини, політичні цінності життя.

Дослідження категорії «політичні цінності» в українській політичній науці майже відсутнє і тільки дисертанти час від часу звертаються до неї. У той же час ця категорія часто використовується в політичних дискусіях, у засобах масової інформації, побуті. А такі політичні цінності, як демократія, права, свободи, політична відповідальність, конституція, право, закон і т.д. – стали такими самими популярними, як хліб, робота, зарплата, пенсія. Тобто, політичні цінності увійшли до першочергових життєвих цінностей.

У цій роботі категорія «політичні цінності» буде розглянута не тільки у єдності логічного (теоретичного), історичного (тут історико-політологічного) підходів, але і як категорія політичної практики сьогодення. Політичне життя незалежної України потребує теоретичного осмислення і практичних рекомендацій науковців, оскільки Україна з Великої Надії Європи і громадян уже сприймається як «хвора людина Європи», зокрема і у сфері політичного розвитку. Тому настав час вияснити, що ж відбувається у політичному житті, чому європейські політичні цінності так важко торують собі дорогу, чому влада і громадяни по-різному оцінюють хід впровадження цих цінностей у життя.

Суспільні відносини, у тому числі політичні, можуть бути впроваджені тільки в ідеях, ідеалах, нормах, які є цінностями суспільного, колективного та індивідуального життя. Тобто, тут ідеться не про цінності матеріальні, хоч вони теж детермінують політичні і духовні цінності, а про політичні – цінності свободи, політичної відповідальності, рівності і нерівності, політичного порядку, закону і беззаконня (невиконання законів), політичної захищеності тощо. Політичні цінності – це становлення, оцінка суб'єктом (суспільство, спільнота, група, особистість) об'єкта та його діяльності або бездіяльності. Спираючись на визначення

Н. Смелзера, під політичними цінностями інколи розуміють значущі, визнані спільнотами переконання (нерідко втілені у практику, наприклад, демократія) щодо цілей, ідеалів політичного життя, до яких люди прагнуть, щодо основних засобів їх досягнення (наприклад, політичним насильством не можна встановити норми свободи). Це в основному правильно, але не повно, надто загально.

У деяких спільних працях М. Михальченка і П. Сліпця показано, що політичні цінності нерідко стають необхідною умовою об'єднання громадян в їх діяльності, для координації взаємодії політичного суб'єкта з об'єктом з погляду критеріїв корисності та бажаності. Але вони можуть і розколювати суспільство, партію, групу лідерів.

У смисловому розумінні поняття «цінність» близьке чи навіть споріднене з поняттям «значущість». Власне, значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта, а критерієм ефективності й інтенсивності цінностей вважається «повнота задоволення», що супроводжує їх відчуття. У цьому разі йдеться про розуміння цінностей як джерел індивідуальної мотивації, що функціонально еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності.

Якщо у буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, наділені певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття має більш узагальнений зміст, близький до поняття «значення». Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти у житті людей з погляду їхніх потреб, інтересів і мети діяльності. Багато дослідників визначають цінність як предмет потреб. Такий підхід пов'язує поняття цінностей з реальністю людського існування, підкреслюючи, що цінності – це те, у чому людина має потребу, що необхідне для забезпечення її життєдіяльності, у тому числі політичної.

Політична наука розглядає цінності, насамперед, як інтерес, мотив і стимул розвитку теорії і практики політичних відносин, норм і зразків політичної діяльності. У роботі аналізуються різні методологічні підходи до аналізу цінностей, різні позиції дослідників щодо визначення цінностей взагалі і політичних зокрема. При

цьому пропонується за необхідне розрізнати два диференціюючі підходи-фактори, які діють перехресним чином: один міститься у специфічних інтересах різних наук щодо феномену цінності (тому тлумачення цінностей представниками різних наук не може не бути різним), інший констатує, що аксіологічні відмінності базуються на методологічно-світоглядних позиціях, які здебільшого істотно відрізняються як у різних дослідників, так і у сферах дослідження. Якщо перші відмінності радше доповнюють одну теорію іншими, то другі відмінності призводять до конфронтації у теорії цінностей.

Під цінностями ми розуміємо основи духовного та матеріального життя людини, які визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації. Цінності – це загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом.

Система політичних цінностей є тією ланкою, яка об'єднує державу, суспільство з особистістю, залучає її у систему політичних відносин; визначає, заради чого ведеться політична діяльність і якими засобами вона реалізується.

Дослідники розрізняють три форми функціонування політичних цінностей: 1) політичні ідеї та ідеали (вироблені суспільною свідомістю і наявні у суспільстві у вигляді узагальнених уявлень про досконалість політичної сфери суспільного життя); 2) предметне втілення цих ідеалів на рівні суспільно-політичної практики; 3) мотиваційні структури особистості («моделі належного»), які спонукають до предметного втілення у діяльності індивідів суспільно-цілісних ідеалів. Зазначені форми переходять одна в одну.

У наших попередніх і цій працях зроблена спроба розглянути проблему функціонування політичних цінностей з боку теоретичного забезпечення економічного і політичного розвитку України. Показано, що у цій сфері накопичуються суперечності і «проблемні вузли», породжені тим, що для одних пріоритетом є держава, суверенітет, патріотизм, консолідація нації, а інша частина політичних і громадських суб'єктів працює на політичну дестабілізацію, ціннісний

розкол України. Це проявляється як у їхньому світогляді, так і соціокультурній і політичній діяльності.

Ми проаналізували кардинальні для українського суспільства світоглядні і ціннісно-орієнтаційні проблеми політичного розвитку і довели, що:

– у період кардинальних змін у суспільстві різко загострюються ціннісні протиріччя. Сформовані доти механізми соціалізації і орієнтації на певні цінності суперечать загальній динаміці суспільного розвитку. Змістовний бік нової ціннісної орієнтації у таких випадках часто-густо ігнорує пріоритет загальноновизнаних цінностей у реальній індивідуальній та соціальній практиці. Що ж стосується регламентуючої діяльності попередньої системи цінностей, а також способів передачі ціннісного відношення до світу «у готовому вигляді», то вони можуть значною мірою перешкоджати процесу засвоєння особистістю нових цінностей за принципом від абстрактного до конкретного;

– потреби та інтереси є суб'єктивно-об'єктивною основою мотивів і стимулів людської діяльності, зокрема і політичної. Вони ж визначають значною мірою зміст цінностей. Але самі цінності, у тому числі політичного життя, маючи об'єктивні основи, відзначаються більш суб'єктивним характером. У світі цінностей соціальні суб'єкти не тільки усвідомлюють пріоритети розвитку, специфіку форм мислення і дійсності, але й роблять свідомий вибір цих форм для себе. На передній план виходять ціннісні орієнтири як мотиви і стимули діяльності, тобто те, що відповідає уявленням про призначення людини з погляду її гідності і самореалізації;

– оскільки ціннісна картина світу містить певний набір і ієрархію цінностей, які виражені в оцінках, то вона передбачає наявність не тільки оціночних стереотипів і норм, а й оціночні шкали та орієнтири вільної оцінки фактів, подій, політичних лідерів, отже, свободу ціннісного вибору, який є одним з найважливіших факторів демократії, цілепокладання і проектування політичної діяльності;

– у демократичній державі є, як правило, декілька систем ціннісних орієнтацій, які динамічно або повільно трансформуються. Взаємодія цих систем може бути конфліктогенною (навіть антагоністичною) або толерантно-солідарною, що тягне за собою

політичну нестабільність або стабільність, загострює політичні відносини у суспільстві, підвищує рівень політичної злагоди;

– цінності виконують багато функцій у політичній сфері. Найважливіші серед них: інтегруюча (дезінтегруюча), регулятивна, ідентифікаційна, стандартів і вільних критеріїв вибору форм політичної діяльності тощо. У цінностях акумулюються переконання щодо мети, до якої люди прагнуть, а також досвід реалізації цієї мети.

Якщо ми бачимо, що мета політичних реформ не досягнута, а суспільство оцінює зміни негативно, то це означає, що функціональність на «виході» системи під час модернізації не відповідає рівню вимог, який необхідний на «вході». Норберту Вінеру належить дотепне метафорично-проблемне зауваження: «Ми змінили своє оточення настільки радикально, що тепер повинні самі змінитися, аби жити й вижити у цьому оточенні».

Хоча у наш час теорія модернізації набула оперативного простору для своєї реалізації, але вона не повинна ігнорувати конкретно-історичну, регіональну і культурно-політичну специфіку суспільств, що підлягають модернізаційним змінам. Інакше як економічна, так і політична модернізація відбуватимуться на тлі суперечливих соціальних тенденцій, соціальної напруги і навіть деструктивних перипетій, які неодмінно призведуть до негативних наслідків у всіх сферах життєдіяльності соціуму.

Історичний досвід недвозначно доводить: навіть блискучий рівень виконавчої майстерності владно-управлінської вертикалі у таких випадках, як правило, не в змозі компенсувати комплексний негативізм наслідків некритичного запозичення модернізаційних методик і інструментарію інших культурно-цивілізаційних ойкумен.

Наша країна «затупцювала» на місці у переході до демократії і звернула на шлях розбудови олігархічної держави. А це веде до загострення суперечності процесів становлення свободи у перехідних суспільствах, коли принцип рівності не може реалізуватися на практиці. Розходження ідеалізованої теорії про демократичну, правову, соціальну державу в Україні з практикою недемократичності, правової і соціальної незахищеності більшості громадян веде до збоїв у соціалізації молодого покоління, до зневіри у декларованих, але нереалізованих політичних цінностей.

Сучасні перехідні постсоціалістичні суспільства, в тому числі українське, зіткнулися зі складною ситуацією у сфері політичної соціалізації, коли запропоновані суспільству, політичним партіям, особистостям політичні цінності, зокрема свобода, демократія, рівність прав і обов'язків та інше – не зовсім відповідають ментальностям нації, стереотипам мислення і поведінки особистостей. І ця проблема теж далека від розв'язання. У цій ситуації виникає небезпека того, що базова політико-правова цінність – Конституція країни – проголошує цивілізовані політичні цінності, а вони не реалізуються ані владою, ані опозицією, ані громадянами. Тому політична соціалізація здійснюється в неповній або в деформованій формі. Інколи ж частина населення переживає стан політичної ресоціації – прагне відокремитися від держави як у формі сепаратизму, так і «внутрішньої еміграції», коли громадянин живе у країні, але не сприймає або заперечує провідні політичні цінності.

І тут політична наука повинна знайти правильну відповідь: відповідає стан політичної і правової культури населення докорінним політичним інтересам країни, а значить – і докорінним політичним цінностям, чи ні? Може, політичні цінності гуманізму, справедливості, свободи, демократичного порядку тільки словесно виражені, а в реальності діють антицінності – волюнтаризм, корупція, антиконституційність.

Ситуацію погіршує те, що в Україні діють дві ідеологічні парадигми, які впливають на політичне життя – постімперська (проросійська) і самостійницька (проукраїнська). І головна біда, що частина громадян України, незважаючи на відверто цинічну антиукраїнську політику керівництва Росії, усе ще вірить, що якісь «союзи» змінять ситуацію і Росія побачить в Україні рівного партнера. Ситуація визначається тим, що Росія (керівництво і населення) вважає незалежність України історичним парадоксом, їх влаштує тільки повернення України в імперію. Про це свідчать усі соціологічні опитування, проведені в Росії, уся політика російського керівництва.

В Україні різні політичні сили не можуть до кінця порозумітися з докорінних питань: що являє собою Україна, яка її подальша доля, хто її друзі і вороги, європейські чи євразійські цінності слід

утверджувати у державі і у суспільстві. Тому в суспільстві може сформуватися думка, що українській державі і українському суспільству потрібне зовнішнє управління, щоб навести демократичний порядок, оскільки українським політикам бракує відданості інтересам держави і суспільства, служіння державі в ідеологічній, політичній і організаційній формах. На жаль, як свідчать події останніх двадцяти років, звичною практикою у нас стала торгівля в інтересах кланів, олігархічних груп, окремих політиків державними інтересами в економіці і політиці. Трапляються випадки необґрунтованих поступок іноземним державам, що є близькими до зради національних інтересів.

Цілісні сприйняття дійсності є специфічними, оскільки набувають соціальних якостей у процесі духовної творчості з погляду інтересів людства, суспільства, держави, соціальної групи. Ціннісне сприйняття дійсності породжує мотивацію дій і вчинків. Одна й та сама дійсність породжує різні дії тому, що тут є взаємодія об'єктивного і суб'єктивного фактора, а суб'єктивний (людський) фактор є більш егоїстичним.

Політичні цінності бувають різних рівнів: політичні цінності суспільства, держави, етнічних і соціальних груп, політичних і громадських об'єднань, особистостей. Вони часто не тільки не збігаються, але можуть і суперечити, розходитися між собою. Тому виникають політичні конфлікти, суперечності, союзи з приводу політичних цінностей, точиться політична боротьба за їх втілення. Наприклад, владу у державі різними способами (законними і незаконними) захоплює партія, клан, політична група, чії корпоративні інтереси, цінності розходяться з довгостроковими, докорінними інтересами більшості суспільства, нації. Зароджується конфлікт між владою і більшою частиною суспільства, який усе більше визріває і може перерости у відверте протистояння. Це протистояння буде розв'язане еволюційним або революційним шляхом.

Також політичні цінності бувають стратегічними і тактичними. У стратегічних важливо не переплутали довгострокові і середньострокові, які переводять стратегію у площину політичного маневру. Тактичні є реалізацією стратегії у повсякденності, у практичних кроках. Наприклад, інколи влада України намагається

улестити владу Росії дрібними поступками у гуманітарній сфері, у питаннях кордонів і т.д. Цим вона нічого не досягне. По-перше, ці дрібні поступки з боку української влади розглядаються керівництвом Росії як наша слабкість, яка тільки розпалює апетити політиків неоімперства. По-друге, стратегічною метою Росії є відновлення імперії, тому практичні поступки з боку України переконують росіян, що стратегічна мета може бути реалізована. По-третє, чим більш «м'якою» буде стратегія України зі зміцнення державності, налагодження рівноправного співробітництва, тим жорсткішою буде політика тиску з боку Росії.

У збереженні своєї головної політичної цінності – державності і суверенітету, Україна потрапила у ту саму пастку, що і євреї декілька тисячоліть тому (Біблія, книга пророка Ісайї). У період, описаний Ісайєю, Ізраїль і Іудея внаслідок свого морально-політичного роз'єднання не мали можливості захиститися від зовнішніх ворогів, у першу чергу від Вавилону і Ассирії. Тому своє спасіння вони побачили у зовнішній підтримці Єгипту. Як показав Ісайя, «закордон» допомогти не зміг або не захотів. Ізраїль і Іудея були знищені.

Ту саму помилку зробив Б. Хмельницький у пошуках захисника. Як наслідок, його нагло обдурили, і Московське царство перетворило могутню європейську державу у свою колонію. Тепер Україна, замість розбудови своїх армії і флоту, вступу у рівноправні військові союзи, шукає гарантії незалежності то з боку Росії, то США чи НАТО. А «п'ята колона» активно веде антинатовську кампанію, штовхає у бік неоімперськи налаштованої Росії, тобто закликає запросити «козу стерегти капусту».

У цій ситуації методологічно важливо враховувати два пізнавальні положення. Перше, що український ціннісний розкол підживлюється низкою соціальних факторів: остаточні прояви колоніального минулого (сила звички, традиційні цінності і т.д.), кланова мозаїчність політичного і економічного поля країни, різні демографічні групи мають різні ціннісні орієнтації [1, с. 948]. Друге, українська політична наука здійснює самоцензуру через звичайний страх перед владою, перед замовниками досліджень і не оприлюднює справжні фактори ціннісного розколу, а «двірські»

політтехнології маніпулюють результатами соціологічних досліджень, творять нові політичні міфи і т.д. Це стримує втілення у свідомість мас як стратегічної мети – створення ефективної держави, так і ситуаційної – окремих політичних реформ, перебудови діяльності окремих політичних інститутів і т.д.

Держава покликана ефективніше впливати на ціннісний вибір внутрішнього і зовнішнього курсу країни. Настав час будувати більш суверенну країну в політичному і економічному плані. Якщо у політичному плані щось робиться – творення більш національних партій, євроорієнтація, то в економічному плані країна здебільшого залишається країною-посередником: купує газ, вугілля, руду у Росії, переробляє їх і експортує продукцію хімічної і металургійної промисловості. У цьому немає нічого поганого, якби ця економічна діяльність не робила Україну надто залежною від Росії і не стримувала інноваційну діяльність. Крім того, активною боротьбою проти корупції держава покликана відновити цінність чесної праці у всіх сферах: у виробництві, політиці, обслуговуванні, науці, освіті, медицині тощо, замість «провернути операцію», «зробити лоха» і т.п.

Визріло соціальне завдання – повернути перебудову суспільних відносин у бік створення нової системи цінностей, зокрема політичних. По-перше, виростити нове «дерево» політичних цінностей: стовбур – незалежна, суверенна держава; гілки – нові ефективні інститути і закони; листя – цивілізована політична конкуренція у політичній боротьбі за владу. По-друге, переглянути взаємозв'язок політики і моралі. Близько вісімдесят років поспіль у суспільстві насаджувалася теорія рівності в іноземній формі. Її сутність полягала, що усі люди є рівні і отримують винагороду, залежно від ефективності праці. Тут є частка слушної тези, що усі люди повинні мати рівні права і бути рівними перед законом. Але потім виникає багато запитань. Адже дівчинка і хлопчик від народження уже не рівні фізіологічно. І з кожним роком ця нерівність зростає, до неї додаються соціологічні фактори. Потім серед кожної статі спостерігається диференціація щодо розуму, працелюбності, відповідальності і т.д. Тобто, виявляється фактична нерівність, диференційованість. Варто враховувати нерівність

походження, освіти, фізичної привабливості і т.п. Утопічною є думка, що розумні люди добровільно погодяться на рівність у бідності. А під страхом репресій спостерігається формальна згода на рівність в умовах життя, винагороди і т.д. Насправді відбувається нове розшарування на бюрократію, яка володіє державою, і «сіру масу» (народ). Одні мають кращі умови життя, інші – убоге животіння, отже, нерівність існує.

І навіть у цих умовах одна група, що теж не рівна масі – це інтелігенція – має свою роль. Усі політичні прориви ініціює творча меншість – інтелектуальна еліта, лідери, авангард, а реалізує маса.

Аналіз подій в Україні за останні двадцять два роки дає деякі підстави вважати, що, схоже, інтелектуальній еліті і народним масам вистачило творчої енергії тільки на утвердження незалежності у політичному плані. Ця політична цінність була реалізована, а потім влада перейшла до «посередностей». І в цьому не було б нічого поганого (деякі «посередності» були досить ефективними політиками), якби «посередності» виявилися на рівні завдань розбудови ефективної держави. Українські «посередності» ж виявилися примітивними: грабують країну й імітують модернізацію. Одночасно дискредитуються такі політичні цінності, як політичний ідеал правової, демократичної держави. В реальності діє принцип, висунутий диктатором Іспанії Ф.Франко: «Друзям – усе, опозиції – закон». Якщо врахувати недосконале українське законодавство, то переконаємося, що це дозволяє функціонувати системі корупції і розправлятися з опозицією.

І в той же час українська влада не може відкрито демонструвати свої цінності, тому в країні спостерігається процес містифікації політичних цінностей, робиться вигляд, що країна дотримується загальноцивілізаційних цінностей ХХІ століття.

1.1. Нові виклики для України – пошук нових цінностей

ХХІ століття докорінно змінило більшу частину загальноцивілізаційних цінностей. По-перше, світова війна перестала бути ціллю блоків і держав (мрія більшовиків про «світову пролетарську революцію» зазнала краху як і «закономірна загибель світу капіталізму» виявилася ілюзією; померла «система соціалізму»). Хоча

ідеї і мета реваншизму (про що ми ще будемо говорити) існують, усе ж ідеї співробітництва (або хоча б співіснування) цивілізацій і держав торують собі шлях на світовій арені. По-друге, диктаторські, тоталітарні режими втрачають привабливість як політична цінність. По-третє, зростає роль колективних методів недопущення світової війни: розв'язання економічних конфліктів («вісімка», «двадцятка», ООН і т.д.). Тенденція, яка закладена співробітництвом великих держав у Другій світовій війні, «пробила» собі шлях у нових формах. По-четверте, змінився зміст багатьох політичних цінностей. Наприклад, дедалі частіше утверджується поняття «демократія» замість двох термінів «буржуазна демократія» і «соціалістична демократія». Це свідчить про глобалізацію, єдність світу. Але світова система цінностей ускладнюється, щороку країні і людині треба вибирати не між «світами» соціалізму і капіталізму, а орієнтуватися, як у кожному конкретно-історичному випадку здійснювати політичний і економічний розвиток, які уряди обирати, з ким співпрацювати, як будувати соціалізм і капіталізм тощо.

Особливо важливо обирати свій шлях постсоціалістичним країнам. Стара система цінностей розкололася, розвалилася, а нова будується важко, у перекручених формах розвитку – корупція, псевдодемократія, новий авторитаризм і т.д. Але більшість постсоціалістичних країн стають на новий шлях розвитку, створюють правові, демократичні держави, підвищують рівень життя населення. В основі цих змін лежать докорінні зміни, трансформації і модернізації у політичному, економічному та культурному житті. Тому суспільства, соціальні групи, особистості поставлені у складні умови пошуку нових цінностей. Це складно, важко перейти від стереотипів тоталітарної держави, яка формувала і керувала «дітьми держави», до поведінки і мислення у дусі вільного вибору.

У нову філософію реформ не досить закласти зміни у законодавство, адже ним олігархічні групи все одно не керуються. Головне – або відміняється, нещадно переслідується корупція як спосіб життя, або підписується смертний вирок такій державі, як Україна. Іншого шляху немає. Яким шляхом побороти корупцію – диктатурою, освіченим авторитаризмом, олігархією, демократією – це вибір суспільства в духовному і політичному плані.

Сьогодні у нас панує олігархічний режим, який використовує корупцію на повну силу. Але незабаром корупція знищить олігархічні групи зсередини, де почнеться корупційна боротьба усіх проти усіх. Тому або олігархи поставлять за мету побороти корупцію, як це було в США, Німеччині, Франції та інших країнах, або корупція знищить їх і новий диктатор не тільки відбере їх майно, як це зробив Франсуа Дювальє на Гаїті, але й посадить їх у тюрми чи знищить за допомогою нового типу опричників, якими стали тонтон-макути, які вбивали людей, спалювали. Саме бізнесмени були однією з головних мішеней Дювальє. Цю саму стратегію розвинули більшовики з допомогою ВЧК, ОГПУ, КДБ. Така загроза існує в Україні, де так звані «органи правопорядку» можуть трансформуватися в опричнину.

Нова філософія реформ повинна ввести в конституційну норму існування сучасного суспільства, в першу чергу, чотири фактори: а) усе, що маю: власність, зарплата, статус, мною чесно зароблено; б) в Україні я можу реалізувати свої здібності у рамках закону, не порушуючи свободи інших і суспільних норм; в) ця держава – моя держава, а не мій ворог, і я хочу і буду співпрацювати з нею; г) право громадянина на вільний вибір влади і свого життєвого шляху. Це неважко зрозуміти. Але корумпована влада ніколи не піде на реформи заради такої мети.

Отже, не треба шукати логічних формул філософії політичних, економічних і соціогуманітарних реформ. Усе дуже просто, а пошук «філософського каменю» реформ, логічної формули – це димова завіса, яка вигідна шарлатанам від влади, опозиції, науки і т.д.

Вибір нових політичних цінностей – а вибір економічної системи – це теж вибір політичний – означає, що країна переглядає історичний курс, орієнтується на новий спосіб життя, утверджує нову перспективу.

Кожна держава стикається з історичними викликами, які різною мірою загрожують наявній системі цінностей, отже, національній безпеці. Для одних держав найбільшу небезпеку становлять внутрішні виклики, для інших – зовнішні. Наприклад, для Росії головна небезпека внутрішня – можливість розвалу країни на декілька частин. Зовнішня небезпека, наприклад, територіальний

конфлікт з Китаєм, поки що мінімальна. Для України потенційна внутрішня загроза розпаду держави, незважаючи на авантюрні заяви політиків «п'ятої колони» і деяких політиків Росії, поки що малоімовірна, а зовнішня загроза з боку Росії є цілком реальною, тому що деякі політичні кола цієї країни формують у громадській думці «образ України як ворога Росії». І все ж таки варто розглянути політико-стратегічні виклики для України у взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої сторін, оскільки теза, «що немає більшого гальма для інтеграції України в світову систему цінностей, безпеки, ніж самі українці», має підстави.

Самі українці як політична нація повинні обрати нові цінності, щоб відповісти конструктивно на політичні і економічні виклики у внутрішньому і зовнішньому аспектах.

Понад двадцять років незалежності України дають змогу зробити деякі висновки за результатами політичного та економічного розвитку країни*, враховуючи, що так званий «перехідний період» в Україні завершився і політичний та економічний режими склалися:

- політико-економічний режим олігархії в Україні склався, що визнають як органи влади, так і громадська думка;
- корупція охопила усі сфери суспільного і державного життя, що є однією з головних загроз для ціннісної системи життя і національної безпеки. Закони, програми, укази для боротьби з корупцією потрібні, але поки що є малоефективними і не можуть стати реальною перепороною поширенню цієї соціальної хвороби;
- завершується трансформація партійної системи країни, країна просувається від «дрібнопартійності» до три- або двопартійності. Наслідки цього процесу в ціннісному плані сьогодні пророкувати трудно. Але цей процес партійної реструктуризації буде прискорюватися як внаслідок нового закону про вибори до Верховної Ради України, а також і тому, що в країні немає «вільних грошей» для партійних ігор без перспективи реальної участі у владі;

---

* Політика поставлена на перше місце тому, що вона домінує над економікою і дозволяє вирішувати або гальмувати розв'язання економічних проблем політичними засобами, особливо через інститути влади.

- країна залишається непослідовною ані ідеологічно (щодо цілей розбудови держави і зовнішньополітичних орієнтацій), ані політично (щодо модернізації політичної системи, прийняття постійної системи виборів і т.д.). Фактично відсутні конструктивні програми економічного і політичного розвитку як у влади, так і в опозиції. Спонтанні ж рішення у цих сферах не розв'язують проблеми вибору реалізації програм розвитку України навіть на два-п'ять років. Це теж посилює ціннісний розкол у країні;

- завершується цикл ротації еліт. Сьогодні при владі залишається «остання хвиля» радянської партійно-господарчої еліти і на політичну та економічну «арену» країни виходять представники вже пострадянської еліти. Безумовно, вони ще діють суперечливо, іноді за традиціями попереднього періоду, і навіть жорсткіше ставляться до робочої сили і виборців. Але інтернаціоналізація капіталу змушує їх застосовувати нові технології як у виробництві, організації праці, так і в політиці;

- попередньо визначені фактори потягнуть за собою зміни у структурних основах існуючого олігархічного режиму, можна прогнозувати відхід від процесів розвитку «по колу» технологій авторитаризму і просування до модернізаційного шляху. При цьому ці зміни будуть диктуватися не тільки внутрішніми факторами кризових явищ в економіці і політиці, але й більш жорсткими умовами зовнішніх ринків сировини, технологій і фінансів;

- щодо України виникають нові політико-стратегічні виклики у контексті інтеграції у світову систему цінностей та безпеки. Головні виклики зумовлюються агресивною політикою Росії, яка системно тисне на Україну з метою інтеграції двох країн у політичному, економічному, науково-освітньому, військовому та інформаційному аспектах. Причому економічне приманювання дешевою нафтою і газом поєднується з жорстким тиском з допомогою військових загроз, що фіксується у військово-політичних доктринах Росії.

Наприклад, на Нараді вищого командування Російської армії 19 січня 2008 року, яка була присвячена питанням гарантування національної безпеки, начальник Генерального штабу Збройних сил генерал армії Юрій Балуювський заявив, що Росія готова використовувати свою ядерну могутність у превентивних цілях. Серед

потенційних ворогів Росії була названа й Україна. Наведемо його слова: «Ми ні на кого не збираємося нападати, але вважаємо необхідним, щоб усі наші партнери чітко розуміли, що для захисту суверенітету Росії та її союзників будуть застосовані Збройні сили, у тому числі і превентивно, у тому числі і з використанням ядерної зброї» [2].

У ситуації, коли політичне керівництво Росії волюнтаристськи тлумачить поняття «суверенітет Росії», «союзники», «життєві інтереси Росії» та інші, така військово-політична доктрина є дуже небезпечною для України.

Ще далі пішов новий начальник Генштабу РФ Микола Макаров, виступаючи 17 листопада 2011 року у Громадській палаті РФ: «Можливість локальних збройних конфліктів практично по усьому периметру кордону різко зросла. За певних умов, я не виключаю, що локальні і регіональні збройні конфлікти можуть перерости у масштабну війну, в тому числі з застосуванням ядерної зброї» [3]. Хто може гарантувати, що політичне керівництво РФ не вирішить захищати з допомогою зброї російську мову в Україні або транспортування газу, спровокувавши перед тим конфлікт?

Українське керівництво, політична, економічна і духовно-культурна еліти не повинні «зациклюватися» тільки на системному тиску з боку Росії і політико-стратегічних викликах, які впливають зі вступу або не вступу до НАТО, ЄС та інших західних військово-політичних, економічних, освітньо-наукових і культурних об'єднань, що автоматично веде до кардинальних змін у ціннісній системі більшості політичних українців.

Досить легковажне проголошення «нейтрального статусу України» Верховною Радою жодним чином його не гарантує. Нейтральний статус країни гарантується відповідними документами ООН, угодами військово-політичних блоків, супердержав, документами європейської системи безпеки і т.д. Особливо важливо, наприклад, коли НАТО гарантує своєю військовою силою такий нейтралітет. В Україні нічого подібного немає, тому вона своїми заявами нагадує дівчинку, яка в оточенні гвалтівників і хуліганів заявляє, що у неї мирні наміри. Але чи врахують вони її заяву?

Україна не має економічної і військово-політичної спроможності забезпечити свій суверенітет і нейтралітет. Тому тут можливі три варіанти дій:

а) добиватися від ООН, НАТО і країн «Ташкентського договору» чітко обумовлених юридичних і військових гарантій нейтралітету України. В сучасних умовах нового протистояння США і Росії та віддаленості України від Китаю такий варіант дій видається утопічно-нездійсненним. США і Росія будуть розігрувати «карту України» жорстко і до кінця. США, щоб не допустити відродження Російської імперії, Росія – щоб відродитися як імперія, оскільки без 46 млн слов'ян України це неможливо;

б) Україна стає членом НАТО і в політико-стратегічному вимірі буде захищеною від усіх потенційних агресорів. Це дуже важливо, враховуючи численні територіальні претензії до України з боку сусідів. Для реалізації такого варіанта дій необхідна політична воля керівництва країни і велика роз'яснювальна робота серед населення України про політичну і військову сутність НАТО як інструменту, насамперед, колективної безпеки євroatлантичного співтовариства та подолання міфів радянської доби, що НАТО мріє захопити Україну, Росію, Білорусь та інші країни. Захоплювати і годувати ці країни НАТО не має наміру. А природні ресурси російські та українські олігархи і так вивозять дедалі інтенсивніше, не звертаючи уваги на інтереси держави і народу;

в) інтеграція у системи військово-політичного «Ташкентського договору» і, логічно, на чолі з авторитарною Росією, що має багаті природні ресурси, які вже розподілені між російськими промислово-фінансовими олігархічними групами. Треба тверезо дивитися на речі, оцінювати перспективи. Ми побачимо, що нічого там українцям «не обломиться». Крім того, варто враховувати, що Росія – це технологічно відстала країна, тому інтеграція у систему «технологічної відсталості» для України «смерті подібна». Зате українські хлопці будуть оберігати східні та центрально-східні кордони Росії, її будуть використовувати для військового розв'язання внутрішніх конфліктів у цій державі. Це Україні потрібно?

Отже, для мінімізації небезпечних політико-стратегічних викликів Україні неважко обрати шлях, навіть спираючись на логіку здорового глузду, якщо людина не засліплена хибними ідеологемами або міфами і не керується егоїстичними інтересами групи або особистості. Тому шлях євро- і євroatлантичної інтеграції України

видається і є найбільш логічним з точки зору збереження суверенітету, інноваційного розвитку, забезпечення прав і свобод людини. Отже, основа для ціннісного вибору є.

У той же час, системний підхід до політико-стратегічних викликів національній безпеці України, у тому числі подолання ціннісного розколу, повинен враховувати однополюсність сучасного політичного світопорядку, де на вершині знаходяться США. Безумовно, привабливо бути фаворитом сучасного світового гегемона, що і спробувала здійснити Адміністрація Президента В.Ющенка. Але тут не усе так просто. По-перше, якщо говорити публіцистичною риторикою, Україні небезпечно ставати політичною іграшкою «жандарма світу». Можна потрапити в небезпечну воєнно-політичну гру, яка не окупить «ризиків фаворитизму». По-друге, тягар «світового гегемона» стає непосильним для США, особливо в умовах сучасної світової фінансової кризи. Тому США частіше використовують своїх європейських союзників в глобальних операціях поза межами Європи. Україні не вигідна така глобалізація взаємодії з США. Тому варто більш уважно оцінювати спроби ЄС створити сили європейської безпеки, які б були незалежні від політики США і не використовувалися поза межами Європи.

Аналіз політико-стратегічних викликів у ціннісному аспекті для України у контексті світової системи безпеки не може обійти зростання ролі Китаю як економічної і політичної глобальної сили. Років за двадцять п'ять Китай стане рівним за могутністю США як за економічним, так і військовим потенціалом. І від рівня співробітництва цих двох держав буде залежати доля світу. Росія, ЄС, Японія, Бразилія та інші країни можуть співробітничати з цими державами окремо або будуть змушені увійти у нову систему світопорядку, яку можуть нав'язати ці країни за відповідних угод. Тому вже сьогодні Україна повинна осмислювати такі перспективи – нового розколу чи нового стратегічного єднання світу.

Китай є дуже перспективним партнером України. Ця держава нагромадила величезні фінансові ресурси, має невичерпний потенціал невимоголивої, дисциплінованої робочої сили, яку може використовувати в будь-якому куточку світу на постійній або вахтовій основі. Тому, наприклад, партнерство з Китаєм щодо

відродження села є дуже перспективним за використання фінансових ресурсів і робочої сили цієї країни в Україні вахтовим методом. Тим більше, що безпосередніх загроз Китай Україні не становить.

Будь-яка стабільна політична система має відповідальну політичну культуру населення і остання ніби узаконює її існування. У такому суспільстві функціонує комплекс правил і норм, суспільних інститутів, які утверджують і підтримують цінності, що доповнюють зовнішні системи примусу і комунікації. Якщо у суспільстві такого немає, то влада змушена для досягнення своїх цілей вживати посилені заходи зовнішнього тиску на громадян, що є важче і менш надійно, оскільки чужа, ворожа дія вимагає суспільну протидію спочатку приховану, а потім відверту, з боку громадянського суспільства. Назріває суспільний конфлікт. Різні норми і цінності «верхів» і «низів» загострюють цей конфлікт.

Політичні інститути в нестабільній, конфліктній ситуації втрачають легітимність, як, наприклад, в Україні, зазнають суспільної мутації, як це спостерігається у нашій країні, де Верховна Рада, інститут президентства і виконавчі органи стрімко втрачають легітимність і ефективність. Верховна Рада робить вигляд бурхливої діяльності. Але це не конструктивна законотворчість, а законодавче (а може, псевдозаконодавче) забезпечення діяльності олігархічного режиму. Згідно з розповсюдженою демагогією вони (тобто депутати) навмисне маніпулюють свідомістю мас, але інститут парламенту працює всупереч інтересам народу.

Врешті-решт, політичний режим вступає в конфлікт не тільки з народом, а й з його культурою, реальними або існуючими в уявленні як належне цінностями – свобода слова, рівність перед законом, справедливість, вільні вибори і т.д. І оскільки система цінностей відіграє важливу роль у суспільстві, то вони стають природними ворогами режиму і чинному порядку. Режим стає приреченим на зміну, тут питання в соціальному часі – скільки протримається режим?

Культура постає не як система культурно-просвітницьких закладів, які влада контролює через міністерство і місцеві органи влади, а як набір цінностей народу, вірувань і мрій, які визначають стратегію виживання суспільства. У будь-якому соціумі, який

прагне зберегтися в історичній перспективі, культура народу повинна перебувати у злагоді з економічною і політичною системами. Якщо це не так, тим гірше для економічної і політичної систем. Революції починаються в головах індивідів і в культурі.

Для стабільності влади потрібні або тоталітаризм, репресії, що розчавить культуру і ціннісні очікування народу, породить всезагальний страх, або стабільна демократія в політичній, економічній і культурній сферах, яка узаконить владу «верхів».

Уряд забезпечує ухвалення і виконання рішень теж двома шляхами: примусом і сприйняттям їх як необхідних на загальну користь. І будь-який порядок – раціональний, тоталітарний, революційно-анархічний, перехідний, автократичний – тримається на комбінації примусу і добровільності. Усе залежить від співвідношення того й іншого, тобто примусу і легітимності, що їх забезпечує культура. Деяку роль щодо забезпечення функціонування встановленого режиму можуть відігравати подачки народу, але притаманна володарям жадоба не дозволяє зробити їх постійними.

Досить часто морально легітимна і нелегітимна влада залучає на допомогу церкву і релігію («будь-яка влада від Бога»). В традиційних суспільствах це може забезпечити на деякий час суспільний спокій. Але в модерних і постмодерних суспільствах церква і релігія вже не домінують у політиці, вони відокремлені від держави. Так звані релігійні «абсолютні цінності» піддаються сумніву, перевіряються критеріями раціональності. І якщо церква вперто підтримує нелегітимну владу, то історично програють і влада, і церква.

Культура конкретної нації в широкому розумінні прикінцево не тільки розвінчує політичні міфи (та й релігійні) і підтримує антинародних режимів, але й активно включає в себе нові демократичні цінності. Наприклад, у 1987–1990 рр. політична група під керівництвом М. Горбачова зовсім не ставила за мету ліквідацію влади КПРС. Вона лише бажала лібералізувати режим. Але нові цінності демократичної культури так могутньо увірвалися в тоталітарне суспільство, що розвалили його. Тим більше, що воно було не життєстійким. Тут культура й життєве середовище, об'єктивний і суб'єктивний фактори «спрацювали» разом, у взаємодії.

Тобто, процеси, які відбуваються у головах людей, не менш важливі, ніж події навколо цих самих людей.

Коли ми говоримо про взаємодію культури і політики, то маємо на увазі активний ціннісний процес розвалу і творення міфів, взаємодії історичного спадку народу і нового його досвіду, взаємодії матеріальних і духовних цінностей, чіткий вибір внутрішньополітичного і зовнішньополітичного курсу.

Отже, не спроби сховатися за «фіговим листком» нічим не забезпеченого нейтралітету, а промисловий і військовий потенціал країни, зміцнення її ціннісної консолідації, пошук надійних партнерів для гарантування національної безпеки – це шлях до знаходження відповідей на політико-стратегічні виклики України. Наприклад, у Миколаєві на суднобудівній верфі ржавіє збудований більше ніж на 90% авіаносець. Усі уряди шукають можливість його продати за мізерну ціну. Чому б нам не добудувати цей корабель, озброїти його і не зробити флагманом МВС України? Невже в Україні не знайдеться ресурсів на це, коли десятки мільярдів доларів переводиться в офшори? Коли державний бюджет розкрадається корупціонерами?

1.2. Реваншизм як джерело небезпечних ціннісних політико-стратегічних викликів для України

Численні політико-стратегічні виклики для України виникають і тому, що на постсоціалістичному просторі з'явилися нові реваншистські сили, які прагнуть історичного реваншу щодо України. Було б спрощенням обмежувати перелік цих сил російськими імперіалістичними колами і комуністичними силами за межами України і в Україні, які прагнуть історичного реваншу. Є ще декілька країн і рухів, які вимагають від України територій, а в середині країни висувують сепаратистські гасла. Кожне з цих явищ несе потенційні загрози суверенітету і територіальній цілісності України, ціннісно розколює країну. Реваншизм прагне або повернути Україну до старих цінностей тоталітаризму (більшовизм), або включити її в неоімперську Росію. Причому ані в політиці, ані в популістській риторичі російські політики нічого не приховують

і відверто заявляють про мету відродження імперії і цінностей імперського способу життя.

Реваншизм (*revanchisme*, «отмщение») – прагнення до перегляду результатів поразок у минулому (повернення політичного значення, територій, втрачених у війнах, відплата, кара за минулу поразку, за приниження, підготовка до нової війни під приводом повернення довоєнних кордонів і довоєнної системи міждержавних відносин, відновлення імперських кордонів тощо).

Реваншизм як політичне явище, комплекс ідей, стратегіями дій є предметом дослідження історичних, політичних і військових наук, філософії і політичної економіки як стратегія і цінність. Значно рідше він стає предметом уваги інших суспільних наук, наприклад, соціальної психології, яка розглядає феномен реваншу ширше, ніж наведено вище. Ідеї реваншу пронизують життя індивідуумів, а також соціальних груп, верств, класів. Отже, реваншизм – це індивідуальні і колективно-соціальні ідеї, дії, доктрини, стратегіями і т.д. Інколи ідея індивідуального реваншу, наприклад у Гітлера, Леніна, Сталіна, накладається на ідею державного (суспільного) реваншу і стає детонатором подій не тільки національного, але й міжнародного значення. Ідеї реваншу можуть підживлювати ідеї національного відродження, неоімперства і т.д. Це явище ще чекає монографічних досліджень історичного плану і щодо сучасності.

У цій роботі реваншизм буде розглянуто в досить вузькому аспекті – як політичні наслідки Другої світової війни, третьої світової (так званої «холодної» війни, яка за наслідками має не менше значення, ніж попередні світові війни), а також у контексті розвалу СРСР і «соціалістичного табору» як глобальна і регіональна політична цінність.

Для громадянина України важливе багатобічне трактування і поняття «реваншизм», і ідей реваншу в багатьох значеннях: і політичний, і військовий, і економічний реваншизм тощо, особливо у контексті подолання постімперського синдрому, встановлення нової системи цінностей.

Спочатку висловимо декілька методологічних тез щодо аналізу реваншизму.

1. У буденній свідомості багатьох людей склалося суто негативне ставлення як до поняття «реваншизм», так і до ідей і практики реваншів. Насправді ж проблема значно глибша. Дійсно, досить часто ідеології і політика реваншу в міжнародних відносинах ведуть до зростання міжнародної напруги і навіть війн. Це яскраво видно на прикладі історії взаємовідносин Франції і Німеччини, яка затьмарена ідеологією, психологією і політикою взаємних реваншів, коли то французи відбирали території у Німеччини і захоплювали столиці різних германських держав, то німці захоплювали французькі території і навіть Париж. Століття існування реваншистських настроїв і політик до цього часу викликають побоювання щодо можливості спалаху реваншистських стратегій з обох боків. Особливо це відчувається у Франції, коли вона побачила об'єднану Німеччину як наймогутнішу державу Західної і Центральної Європи. Одночасно ми бачимо спалах шотландського націоналізму, в основі якого лежать ідеї подолання наслідків історичного програшу Шотландії у війнах з Англією, тобто значною мірою ідеї історичного реваншу, які не так вже і просто оцінити позитивно або негативно.

2. Отже, кожна ідеологія і політика реваншу повинна бути оцінена конкретно-історично, де категорії національних інтересів, міжнародної безпеки, історичної справедливості та інші застосовуються з різних боків у різних інтерпретаціях. Імперські підходи – це одне. А національно-визвольні рухи, право націй і народів на самовизначення, на державність, на мову, на культуру – зовсім інше. Важко відмовити їм у праві на історичний реванш у формі націотворення і державотворення, захисту своїх національних цінностей.

3. У поневолених націй і народів ідеї реваншу – стереотип мислення. Цей стереотип не дає їм історично заснути або вмерти, підштовхує на протест, рішучі дії, інколи у формі помсти. Наприклад, розвал імперій, в тому числі СРСР, не тільки супроводжувався жорсткими діями спочатку проти імперських військ, як це спостерігалось у виступах проти радянських вояків, а потім і російських, які діяли проти колонізованих народів, але й помстою населення нових держав усім «окупантам», де часто «окупантами» виступали ні в чому не винні цивільні люди, волею долі закинуті

«на будівлі комунізму», у військовій містечка, для проведення політики «советизації» і «русифікації». Ще більш жорсткою була війна нового часу проти сербів у розваленій Югославії. Хоча й серби діяли занадто жорстко, іноді використовуючи методи геноциду.

4. Реваншизм – двогостра зброя, яка може миттєво помінати позитив на негатив, «+» на «-». Як явище і технологія, як цінність розвитку, розраховані на широкі маси населення, реванш має свою логіку, яка може бути далекою від гуманізму. Ця логіка відома: тимчасово, а ця «тимчасовість» може тривати століття, схилити голову перед переможцем; коли визріють історичні умови, підняти голову і оглянутися в пошуках союзників для боротьби з головним ворогом; готувати націю для помсти, інколи з не досить зручними союзниками; історична помста у різних формах. Не завжди ця логіка має усі складові в повному обсязі. Але вона діє у цілому. Наприклад, українську націю звинувачують російські шовіністи у колабораціонізмі з німцями під час Другої світової війни, посиляючись на батальйон «Нахтігаль»; дивізію СС «Галичина». Так, це було. Але чомусь не згадують, що з німцями діяли різні російські військові або напіввійськові (поліційні) з'єднання кількістю близько 3,5 млн осіб. Це ж треба було більшовикам так дошкулити російській нації, що мільйони руських пішли на співробітництво з німцями, історичними ворогами Московії і Росії.

5. Ідеї реваншу можуть створити нову ціннісну ідеологічну і політичну атмосферу в суспільстві, яке програто чергову історичну битву, об'єднати націю, підготувати її для нового «історичного стрибка». Якщо ж цей «стрибок» не може здійснитися через об'єктивні і суб'єктивні причини, то об'єднуючий імпульс поступово згасає, хоча в ідеологічному плані він залишається функціонуючим, особливо на першому етапі згасання реваншизму як політико-організуючої сили. Заповіт на реванш передається від дідів і батьків онукам і дітям.

Поступово «солодкий смак» реваншистських ідей і гасел стає солодко-кислим, а потім кислим. Наприклад, якщо колишні колонії не можуть реально помститися метрополії, то реваншизм набирає форми порожньої риторики, хоча в історичній пам'яті постколоніальних етносів і країн він залишається як історична

травма, соціально-психологічний стереотип ворожого ставлення до колишньої метрополії. Яскраво це відображається у взаємовідносинах Польщі і Росії. Росіян дивує досить вороже ставлення поляків до росіян. А на це «працює» історична пам'ять про війни між Польщею і Росією, які Польща програла. Поляки не можуть забути численних поділів Польщі, які ініціювала Російська імперія. Як не можуть забути жорстокого захоплення повсталого у різні часи Варшави і її нищівного пограбування військами російських фельдмаршалів Суворова і Паскевича, того, як російські війська спокійно чекали під час Другої світової війни, поки гітлерівці не придушуть повстання у Варшаві, а потім майже на п'ятдесят років стануть окупантами Польщі. Не забуде поляками і спільне вторгнення нацистів і радянських вояків у Польщу в 1939 році. То ж звідки з'явиться «дружнє» ставлення поляків до росіян?

Реваншизм, який не має історичної перспективи, поступово вироджується. Нація, етнос, які були в стані єдності, розпадаються на угруповання, які зберігають специфічне ставлення до ідейних цінностей реваншизму щодо країни – предмета реваншу. Протиріччя між ними стають дедалі суттєвішими. Мрія про реванш згодом видихається. На зміну приходять нормальні міжнародні відносини, як, наприклад, між Францією і Німеччиною. Хоча історичні суперечності міждержавних відносин залишаються дієвими.

Деякі ж угруповання не погоджуються на нормалізацію міждержавних відносин. Звідси «проростає» міжнаціональний і міждержавний тероризм. Наприклад, «кавказький» тероризм у Росії, баскський в Іспанії, ірландський у Великій Британії, а також міждержавний – між Палестиною та Ізраїлем, Пакистаном та Індією, звідки англійці пішли після розвалу Британської імперії, але залишили штучним поділом колоніальних територій постімперський реваншистський спадок.

Для України проблема реваншизму не є гострою в політичному і воєнному планах, але ціннісно відчувається у різних вимірах. З одними історичними поневолювачами, наприклад, Австро-Угорською (Габсбурзькою) імперією розібралася Історія. Взаємовідносини з Польщею поступово нормалізуються, хоча історичні аспекти протистояння українців і поляків ще не зовсім подолані. Складніші

взаємовідносини України з Росією, яка прагне відновитися як імперія і розробляє (в особі різних інституцій і політиків) плани історичного реваншу. Оскільки Росія не може реваншуватися стосовно США і НАТО, які перемогли її у третій – «холодній» війні, то вона пробує відігратися на тих країнах, які оголосили стратегії євроінтеграції, тюркізації, китаїзації. Україна є об'єктом «№ 1» такої реваншизації, оскільки без України Росія як імперія відродитися не може.

Але про це згодом. Для нас важливо розглянути взаємовідносини України і Росії в розрізі «колишня колонія – метрополія» і показати, що в Україні не відсутня реваншистська політика щодо Росії. Науковці і політики, просто громадяни України вважають – Історія зведе свої рахунки з Росією, якщо вона і далі буде прагнути відродити імперський статус, а не орієнтуватися на нормальні, рівноправні стосунки зі своїми партнерами в Європі і Азії.

Розпад колоніальних імперій породив багато роздумів на тему відносин колишніх метрополій і колоній і дав велику різнобарвну мапу практик взаємин цих історичних суб'єктів, вибору шляху розвитку економіки, науки і освіти, тобто ціннісного вибору. З одного боку – теорія і практика взаємовідносин Великої Британії зі своїми колишніми колоніями, коли навіть у таких суверенних, заможних державах, як Канада і Австралія, британський монарх залишається номінальним сюзереном. Франція до цього часу не відмовилася від права застосовувати військово під час кризових ситуацій у своїх колишніх колоніях. А деякі країни рішуче розірвали колоніальні зв'язки. Скажімо, зовсім інші (і різнопланові) відносини Іспанії, Бельгії, Нідерландів, Португалії зі своїми колишніми колоніями. Взаємовідносини у сфері культури, освіти і науки багато в чому залежать від політичних і економічних зв'язків, які домінують порівнянно з іншими.

Нова проблема реваншизму виникла, коли розпалася така колоніальна держава, як Радянський Союз. По-перше, перебудовується система взаємовідносин з формально незалежними країнами, що раніше становили «соціалістичний табір», в якому «комендантом» був СРСР. По-друге, будується нова система взаємовідносин на пострадянському просторі, де виникли реально

і формально незалежні держави. На другому аспекті ми і зосередимо свій аналіз, оскільки цей аспект має життєво важливий для України ціннісний характер.

Процес суверенізації пострадянських країн проходив як: а) повернення до історії, коли Росія не захопила країну, підкорила етнос, а імітувала «добровільне входження» і т.д.; б) становлення нової сучасної держави. Звідси хитання між ціннісною ідеалізацією минулого країни або народу і бажанням увійти в річище сучасного цивілізаційного процесу. При цьому становлення нових країн мало свою індивідуальну специфіку, яка залежала від сполучення цих двох головних тенденцій, мети політичних, культурних і економічних еліт, якості цих еліт, міри російського впливу, пануючої релігії і т.д. Тому було і загальне у формуванні нових держав, і специфічне. Загальним для усіх країн було: політичне і геополітичне визначення, вибір економічної моделі розвитку, ціннісний і морально-психологічний бік «пострадянського розлучення». Специфічним: модель політичного режиму, модель нації – поліетнічна або моноетнічна (шляхом виштовхування, в першу чергу, росіян та «ворожих» етнічних груп), пошук союзників і визначення «ворогів», перебудова науки, освіти і т.д.

На першому етапі домінував процес встановлення відносин між метрополією (Росією) і колоніями, формування національної ідентичності, питання національної безпеки, перебудови економіки, науки, освіти. Тут кожна пострадянська країна обирала свій шлях. Наприклад, країни Балтії не стали навіть претендувати на розподіл спільного майна СРСР, застосували «нульовий варіант», у тому числі в системі освіти (ми нікому нічого не винні і нам ніхто нічого не винний), рішуче виштовхуючи за свої кордони російських вояків, попрямували в НАТО і ЄС. Цей процес супроводжувався ціннісною переорієнтацією.

Найбільш тонку і гнучку політику щодо Росії проводив Казахстан, оскільки серед населення цієї країни слов'ян, особливо росіян і українців, було, за різними даними, стільки ж, скільки казахів або й більше. Під час розмови про імовірну участь у «слов'янському союзі» керівництво Казахстану перенесло столицю країни в центр «слов'янського регіону» в Астану і провело швидко

казахізацію органів влади, поступово витискуючи слов'ян з органів влади і країни. Тим самим був нейтралізований потенціальний сепаратизм у слов'янських областях, різко змінена етнічна ситуація на користь казахів, а могутній ресурсний потенціал Казахстану, в тому числі у паливно-енергетичному комплексі, дозволив знизити вплив економічного шантажу з боку Росії і перспективи імперського реваншу. Значна ж ціннісна переорієнтація на економічні зв'язки з Китаєм, США та іншими країнами дозволила зміцнити економічний і політичний суверенітет країни. Таким чином, кожна країна обирала свій шлях взаємовідносин з колишньою метрополією. Деякі країни продовжували навчання фахівців у Росії, деякі рішуче переорієнтувалися на Захід.

Найбільш ціннісно складовою виявилася ситуація у Білорусі. Керівництво Білорусі фактично було приреченим проводити політику «дружби народів»^{*} під тиском проросійських настроїв населення, в тому числі і в системі освіти. Саме в БРСР спостерігалися найбільш виражені зразки русифікації: практично була знищена білоруська мова і культура, і лише такі етнічно-музикальні ансамблі, як «Песняры», ще створювали ілюзію «процвітання» національної мови і культури; влада Білорусі була повністю денационалізована; промисловість майже повністю контролювалася росіянами; війська Росії не розцінювали як окупаційні і т.д.

І тут варто оцінити геніальність президента Білорусі О. Лукашенка. Прикриваючись радянською риторикою про «дружбу народів» та ілюзіями про імовірність «слов'янського союзу», де першим кроком є створення єдиної російсько-білоруської держави, О. Лукашенку вдалося багато років поспіль отримувати дешеві ресурси з Росії і уникати митних зборів на продукцію з Білорусі, отримувати фінансову допомогу з боку Росії. За майже двадцять років владі Білорусі вдалося зламати громадянську думку на

---

^{*} Ідеологічне поняття «дружба народів» було застосоване більшовицькою владою для прикриття політики русифікації щодо «союзних» республік. Народи не можуть «дружити» як юнаки або дівчата. Кожен народ має свої докорінні інтереси, які відстоює або не вміє відстояти. Бажаними є взаємовигідні відносини народів, держав. «Дружба народів» у будь-який момент перетворюється у ворожнечу.

користь національних інтересів країни, привчити більшість громадян поважати незалежність країни, національну мову і культуру. І вже понад п'ять років, як свідчать соціологічні опитування білоруських соціологічних служб, більшість населення Білорусі виступає проти створення «єдиної держави». Навіть створення конфедеративної держави Білорусь – Росія підтримує меншість населення. Безумовно, така ситуація викликає низку заходів з боку Росії щодо покарання «неслухняної» сусідки. Можна прогнозувати, що така хитромудра політика О. Лукашенка буде і надалі частково успішною, але дедалі менше. Це саме стосується і «інтеграції» системи освіти і науки.

Інша історія «розлучення» України з Росією. «Неслухняність» України в 1990–1991 рр. при спробах оновлення договору про існування СРСР, навіть у формі конфедеративної держави, була недооцінена політиками Росії. Головною у ці роки для М. Горбачова і Б. Єльцина була боротьба за особисту владу. А з іншими республіками, вважали вони, розберуться пізніше, може, за винятком республік Балтії. Тим більше, що до влади у цих «союзних» республіках прийшли хоча і націонал-комуністи, але усе ж комуністи. В Україні владні інститути контролювали комуністичні функціонери В. Івашко, А. Гуренко, Л. Кравчук, Компартія України була «могучим отрядом КПСС». Вважалося, що хто-хто, а «хохли» нікуди не подінуться, хоча трохи і пограють у самостійність і демократію. Навіть «зміцнювати» КПРС, коли вона почала розвалюватися, М. Горбачов покликав В. Івашка. Але склалося не так, як гадалося.

По-перше, Компартія України, як в цілому й КПРС, була смертельно «хворою»: застаріла ілюзорна ідеологія не працювала; компартійна номенклатура була відірвана не тільки від народу, але й від рядової «комуністичної» маси, яка зовсім не була комуністичною; рішення з'їздів КПРС і Компартії України були відірвані від реальності і ніхто вже не вірив у перемогу комунізму, коли навіть неякісні продовольчі і промислові товари зникли з магазинів. Купити шкарпетки, пральний порошок, десяток яєць тощо було великим везінням. По-друге, політичний капітал більшовицької влади як справедливої і чесної був розтриньканий, почався процес зрощування влади і тіньового капіталу, який підживлював

корупцію. «Блат» як спосіб щось «дістати», просунутися в кар'єрі, вступити до престижного вузу, отримати житло і т.д. перетворив владу в «блатну», яка діяла не за законом, а позазаконно. У цих умовах не могло бути правової держави, високої моралі. І народ це чудово розумів. По-третє, українській партноменклатурі набрид політичний і економічний диктат Москви, вона прагнула сама хазяйнувати в Україні і відчувала себе достатньо могутньою для розриву з Росією, особливо в умовах жорстокої боротьби за владу в самій Росії. Крім того, почався процес розкладу в репресивних органах: у КДБ, МВС, прокуратурі, судах, армії (яка була деморалізована поразкою в Афганістані).

«Розлучення» з Росією історично визріло і відбулося. Постало питання про економічну і політичну владу в Україні, про тип держави, про трактування «спільної» історії, про підготовку кадрів для народного господарства за допомогою освіти. Визрівали антиросійські настрої, які не мали ще реваншистського характеру в трактуванні історії. Економічну і політичну владу в Україні швидко опанували представники господарчої і партійно-радянської номенклатури, спочатку за підтримки криміналітету, який поступово приборкали, залучивши частину в прозору і тіншову економіку, а частину знищивши. У перші роки незалежності освіта і наука розвивалися (або занепадали) за законами соціальної інтеграції і дезінтеграції, економіка деградувала.

На першому етапі незалежності в 1991 – середині 1994 рр. на чолі держави стояв яскраво виражений ідеолог Л. Кравчук, який поставив питання ідеологічно і політично: Україна стає дійсно незалежною або перетворюється в сателіта Росії з обмеженим суверенітетом. Перший варіант влаштовував національно-орієнтовані еліти і маси. Другий – господарчу номенклатуру, так званих «червоних директорів», які були включені в союзну економіку і ресурсно та технологічно багато в чому залежали від Росії. Проблему, що усі докорінні реформи треба розпочинати з освіти, у тому числі мови і культури, еліти України не усвідомлювали, як не усвідомлювали політичних наслідків незалежності.

Л. Кравчук та національно-патріотичні сили обрали перший варіант, який мав шанс на успіх, як і в країнах Балтії. Але укра-

їнська «хуторянська» психологія розколола націонал-патріотичні сили і вони не пішли у переважній більшості на союз з Л. Кравчуком. Головну розкольницьку місію, на жаль, відіграв В. Чорновіл та група його прихильників, які діяли згідно із стереотипами: «ні – співпраці з колишніми комуняками»*. Це мало два великі наслідки. По-перше, Л. Кравчук програв боротьбу з «червоними директорами», які привели до влади Л. Кучму. По-друге, розколи в національно-патріотичному русі спричинилися до його занепаду, до створення десятків маловпливових партій на чолі з міні-гетьманами або отаманами. І це була чергова поразка країни, здійснена руками так званих «націонал-патріотів». Вони показали своє невміння йти на компроміси, раціональні угоди заради майбутнього країни і тим відкрили шлях до реанімації постколоніального синдрому в Україні. Така ситуація відбилася і на системі освіти, вона опинилася у становищі нездійсненого вибору, і на міжнародних відносинах України.

Л. Кучма прийшов до влади на хвилі постколоніальних настроїв, що повернення до тісного союзу з Росією забезпечить Україні дешеву сировину з метрополії, дешеві газ і нафту, відновлення роботи інтегративної економіки, військово-промислового комплексу, який був за радянських часів, у єдиній системі і т.д. Але дуже швидко новообраний Президент України зрозумів марність цих надій. Зате в Росії почали зростати реваншистські настрої щодо повернення України «під руку» Москви. За чотири роки Росія з соціалістичної стала махрово-капіталістичною, але з імперськими амбіціями, державою. Хижацька приватизація підприємств і ресурсів зробили неможливою інтегративну економіку. Були й інші причини.

По-перше, навіть у радянські часи військово-промисловий комплекс був побудований прагматично, з погляду імперії. У жодній з «союзних» республік не було завершених циклів виготовлення зброї

---

* Ідеологічний радикалізм інколи потрібний – під час революції або контрреволюції. Але під час розбудови незалежної країни потрібні союзи усіх сил, які працюють на національні інтереси, незважаючи на їх ідеологічне минуле.

(наприклад, в Україні не виготовлялося навіть мисливської зброї, не говорячи вже про пістолети, автомати, кулемети, гармати; в Україні будувалися танки, але оптика, зброя, значною мірою й моторна частина, вироблялися в Росії). Крім того, усі військово-промислові комплекси України мали своїх «двійників» (інколи декількох) у Росії. Тому Росія дуже швидко відкинула військово-промислові комплекси в пострадянських країнах як ящірка хвоста, зробивши замкнені цикли у себе. Це стосується і так званої продукції «подвійного призначення», тобто цивільної продукції, яка використовується для військових цілей (наприклад, українські вантажівки КРАЗ були в армії швидко замінені на російські вантажівки). Тому про жодну «тісну» співпрацю військово-промислових комплексів (за декількома винятками) мови не могло бути. Навпаки, коли Україна зробила свій танк, то вона стала небажаним конкурентом Росії на світовому ринку зброї. Економіки Росії і України в цілому не могли бути «союзниками», вони стали конкурентами. На конкурентній основі Росія будувала освіту і науку.

По-друге, оскільки Росія швидше ставала капіталістичною країною і прагнула зберегти в Україні колабораціоністський режим, то вона застосувала усі свої переваги – ресурсний потенціал, військову могутність, освітнє та інформаційне домінування, «п'яту колону» в Україні і т.д. для збереження свого всебічного впливу, особливо в економічній і політичній сферах. І багато чого з цієї стратегії Росії вдалося реалізувати за усі більш ніж двадцять років. Тільки замість «соціалістичної» риторики про інтернаціоналізм і світову перемогу комунізму для російського домінування використовувалася капіталістична риторика про вільний ринок, політичні і соціальні гасла, про спільне минуле, «слов'янський союз», світові ціни і т.д. В той же час Росія досить ефективно висмоктувала талановиту молодь з України через залучення її у свої університети, оновлюючи інтелектуальний потенціал Росії, вирішуючи демографічні питання.

По-третє, президенти Росії – Б. Єльцин і В. Путін досить зневажливо ставилися до Л. Кучми і незалежності України, вважаючи, що «ідеологічно близький» Президент України якщо не «здасть»

незалежність, то буде слухняним лідером колабораціоністського режиму. Але Л. Кучмі подобалося бути Президентом незалежної країни, і хоча зовнішньо він грав роль цілком лояльного до Росії політичного лідера, все ж поступово застосовував політику балансування між Сходом і Заходом, між Росією і США. Він також поступово ставав дійсно українським Президентом, хоча «хвороби колабораціонізму» так і не подолав. Ідеологічні стереотипи, набуті ним у військово-промисловому комплексі СРСР і в комуністичній партійній системі, час від часу прокидалися. То він був патріотом України під час кризи навколо о.Тузла, то занадто лояльним до політичного і економічного тиску з боку Росії і підживлював реваншистські настрої в Росії.

Режим В. Ющенка був ідеологічно-антиколоніалістський, інколи з надмірною антиросійською риторикою. Але у сфері економіки, реальної політики консолідації України, євроінтеграції було зроблено за п'ять років так мало, що не дарма аналітики вважають роки президентства В. Ющенка «роками втрачених можливостей». Ми не бажаємо аналізувати цей період розвитку України тому, що можемо перейти від аналізу до гострої критики. У всякому разі, бездіяльність або недолуга діяльність режиму В. Ющенка з розбудови незалежної України призвели до того, що з 2010 року тут спостерігається сплеск неокolonіалістських, колабораціоністських настроїв. Інше питання: буде новий режим В. Януковича підігравати цим настроям або, як і режим Л. Кучми, зробить дрейф у бік проукраїнської, а не проросійської чи пронатовської політики? Відповідь на це питання дасть історичний час, який буде визначатися декількома факторами.

Фактор перший. Пройшло більше двадцяти років, як Україна здобула незалежність, але цілісної історії цієї країни немає. Є хронологія історичних фактів, яка свідчить, що Україна ще не обрала свого курсу розвитку і хитається між справжньою незалежністю і статусом сателіта – служника інтересам Росії. І поки що результатів осмислення цієї хронології фактів не бачимо повною мірою ані у політиків, ані у населення. Також так звана «спільна історія України і Росії» є лише хронологією цих фактів, оскільки

імперія* і колонізована країна мають різні історії, різні національні свідомості. А якщо спиратися не на осмислену, цілісну історію, а на хронологію історичних факторів, то можна тлумачити, інтерпретувати ці факти під кутом зору різних, інколи протилежних, інтересів. А це дозволяє волонтаристськи переписувати історію. Тому написання більш-менш реальної історії України протягом століть, хоч би на рівні підручників, – це ще тільки завдання перспективи.

Фактор другий. Політики, пов'язані зі злочинами тоталітаризму і колоніалізму, не пройшли процес каяття і розриву зі злочинною історією своїх організацій і продовжують свою підривну діяльність проти незалежності України. Механізми ж захисту Конституції України і конституційного ладу або відсутні, або вони не працюють**, як це спостерігається зазвичай у демократичних, стабільних, відповідальних країнах.

Фактор третій. Політика і економіка в Україні тісно переплетені і корумповані. Тому боротьба за владу здійснюється фінансово-економічно-політичними групами (кланами) на тлі широкої маніпуляції свідомістю мас. Ротації владних груп мають характер простих заміन однопорядкових гравців, що роблять політику в Україні неконструктивною, залежною від зовнішніх впливів. А отримання санкцій на проведення того чи іншого курсу, особливо з боку колишньої метрополії, стали звичкою для українських політиків, що підживлює надії реваншистів у Росії. Тому загальноцивілізаційні цінності правової, демократичної держави – це більше мрія, ніж реальність.

Фактор четвертий. Ностальгія частини населення України за радянським минулим не є ностальгією за цінностями демократії, високим рівнем життя і свободою, а психологічним дискомфортом з приводу даремно витраченої молодості на здійснення ілюзорних

---

* Поняття «імперія» не є образливим для Росії або СРСР. Сьогодні офіційною ідеологією Росії є неоімперська. Політики цієї країни охоче говорять про відродження імперії, про імперський статус Росії.

** Конституційний Суд України, створений для захисту Конституції України, є іграшкою в руках влади і більше імітує захист Конституції. Тому рейтинг його ефективності дуже низький.

ідеалів, переходом від звичної атмосфери тоталітарного порядку (роби, що наказано) до ситуації вільного вибору, коли людина обирає свій шлях і сама за себе відповідає.

Ще у Стародавній Греції був відкритий «синдром віслюка на млині». Якщо віслюк усе життя ходив по колу, крутячи жорно, то, коли він старів і його випрягали, не бажав іти від свого ярма. Крім того, психологія «рівності у бідності» теж працює в частини населення. Вчорашній день, минуле – це утопічний соціальний час частини людей, коли їм було зручно жити навіть під пресом страху, за відсутності свободи, але зі шматком хліба, який давала тоталітарна влада. Такі цінності патерналістської, тоталітарної держави ще укорінені у частини громадян України.

Фактор п'ятий. В Україні за більш ніж двадцять років не сформована необхідна більшість національної, компетентної, відповідальної еліти, яка повела б народ у вільне, заможне майбутнє, врахувавши історичний досвід і сучасні досягнення людства. Кращі (*elite – фр.*) є в науці, освіті, промисловості, культурі, в конструкторських бюро, сільському господарстві, медицині і т.д. Але вони не об'єднані спільною метою та ідеалами, тому дозволяють не кращим політикам в Європі маніпулювати громадською думкою і грати долею країни. Мабуть, перед одужанням українська еліта проходить період кризи, коли марення, розколи, пасивність, відсутність політичної волі замінюють раціональне мислення і активну дію.

Фактор шостий. Українська економіка все більше переорієнтовується на світовий ринок, хоча час від часу її змушують орієнтуватися на Росію. Згодом збалансування економічних інтересів української економіки між Росією і світом відбудеться. Вже сьогодні заможні українці купують власність, відпочивають, вчаться в країнах Заходу, а не на Колімі, навіть українські олігархи. З часом прийде розуміння, що Україні не потрібні такі обсяги газу, які чомусь держава, а не бізнесмени, закуповує у Росії (тут державна бюрократія виступає спекулянтом), потім – виробляється велика кількість металу, хімічної продукції, яка йде за кордон, де й залишається левова частка прибутку, породжуючи українських мільярдерів. Інженери і робітники на металургійних і хімічних підприємствах отримують жалю-

гідну зарплатню, ресурси України хижачки витрачаються без врахування інтересів майбутніх поколінь. Чим більше в Україні стає мільярдерів, тим біднішою і безперспективнішою стає країна. Безумовно, прозріння еліти і народу станеться, але чи не запізно? Коли вже усе розграбують і вивезуть, а самі грабіжники втечуть за кордон – до Москви, Ізраїлю, Монако або США.

Які ж сили і механізми зможуть розбудити і консолідувати українське суспільство, підштовхнути до самоорганізації на основі нових цінностей і активного захисту своїх інтересів, особливо в постколоніальній ситуації, коли ще наслідки колонізації ані в економіці, ані в політиці, ані в культурі не подолані? Може, історична пам'ять про Голодомор і тотальні репресії, про русифікацію і спроби знищити українську мову і культуру? Це сильні ліки хворому постколоніалізмом суспільству, але недостатні, тим більше, що їх нейтралізує інформаційна війна проти України і «п'ята колони».

Мабуть, Україні доведеться пройти шлях, який проходила Італія. Потрібні будуть свої Гарібальді у політиці, економіці, науці, освіті, які не тільки підвищать рівень національної свідомості, але й піднімуть народ на боротьбу за свою країну і долю, покажуть антидержавникам та сепаратистам їх місце на смітнику історії.

Відносини України з Росією цілком вкладаються у схему відносин «метрополія – колишня колонія з обмеженим суверенітетом». Такі відносини були не тільки у Британській співдружності націй після розвалу Британської імперії, а й у відносинах інших метрополій з колишніми колоніями. Франція і Бельгія за прикладом Великої Британії час від часу вводили свої війська у колишні колонії під час кризових ситуацій. Тільки Алжир, ставши незалежним від Франції внаслідок національно-визвольної боротьби, обумовив невтручання у свої справи колишньої метрополії.

Україна нібито теж обумовила невтручання Росії у свої внутрішні справи у державному договорі між Росією і Україною та у низці міжнародних документів. Але усьому світові відомо, що Росія виконувала і виконує міжнародні договори тільки до того часу, поки їй це вигідно. Сьогоднішня ситуація демонструє це.

В умовах, коли до влади в Україні прийшла частково проросійська політична сила, застосовується політика форсованого

процесу зближення двох держав: тривають договори про існування російської військової бази в Криму, здійснюється економічне вторгнення РФ в економіку України, розширюється інформаційна присутність РФ в інформаційному просторі України і т.д. Отже, це можна витлумачити як здійснення реваншистської політики РФ з допомогою частини політичних сил усередині України. Наскільки успішною буде ця політика реваншу колоніальних цінностей, покажуть найближчі роки. У всякому разі, у середовищі російських політиків уже сьогодні поширені прогнози про «нову Переяславську раду», про історичний реванш Росії.

Отже, можна констатувати декілька факторів російсько-українських відносин:

- політико-правові відносини між державами поставлені у цілковиту залежність від торговельно-економічних;

- пролонгація договору про військову базу в Криму порушує Конституцію України, в статті 17 якої наголошується: «На території України не допускається розташування іноземних військових баз»;

- військова присутність Росії в Україні свідчить, що наша країна втягнута в реалізацію стратегічних інтересів РФ і Україна має обмежений суверенітет;

- в Україні буде загострюватися ціннісний розкол між різними регіонами з питань геополітичної орієнтації, що не буде сприяти внутрішній стабільності країни, а це відіб'ється у всіх сферах суспільного життя.

Таким чином, короткочасна доцільність, пов'язана зі зниженням ціни на газ, але з обмеженням суверенітету України, буде мати довгострокові негативні наслідки для України як напіввасальної країни.

Крім того, обмеження суверенітету України тягне за собою й інший наслідок: Україна залишається у старому «союзному» соціальному просторі з Росією, в тому числі освітньому та інформаційному, і обмежує свої можливості входження в європейський і світовий простір, значною мірою відмовляється від незалежної державної політики. Отже, питання «ціни на газ» негативно впливає на геополітичні перспективи України. При цьому відроджуються надії на відновлення Російської імперії шляхом інтеграції

в неї України і Білорусі. Без цього відродження імперії є неможливим через просту нестачу слов'янського матеріалу для захисту східних територій Росії. Тому «українське питання» є ключовим для російської політики. Росія готова піти на тимчасові економічні втрати заради стратегічного виграшу, заради історичного реваншу.

Безумовно, частина європейських політиків тверезо оцінює загрозу відродження Російської імперії, особливо в країнах так званої колишньої «соціалістичної співдружності». Але сучасні Німеччина і Франція готові грати на неоімперських амбіціях Росії в обмін на відносно дешеві ресурси природних копалин, особливо на газ і нафту. Наскільки далекоглядні політики цих країн, теж покаже час.

Ми окреслили лише частину небезпек ціннісного розколу, які очікують Україну, якщо вона буде дрейфувати у бік посилення постколоніальної політики. Головне тут, що проблеми економічної кризи, економічного суверенітету, гальмування реформи в системі освіти і науки переростуть у кризу державності, і мрія частини російських політиків і українських сепаратистів про «розкол України по Дніпру» набуде рис реальності.

Отже, відсутність політики реваншизму, історичної помсти щодо Росії не повинна послаблювати ціннісний європейський вектор української політики. Пошук шляхів співпраці з ЄС і НАТО є одночасно перепоною для реваншистських намірів деяких російських політиків, тому що в єдності України з об'єднаною Європою – її сила. Є надія, що теперішня влада це розуміє, як з української, так і з російської сторони. Тому що реваншистська політика Росії щодо України – це не чеченська війна, де Росія мала деякі юридичні підстави захищати свою цілісність, а повноцінний міжнародний конфлікт.

1.3. Ціннісна перспектива України

Ми констатували не зовсім позитивний факт української реальності: частині українських політиків і населення не вистачає відданості суверенній державі, служінню державі і суспільству в різних формах. Навіть поверховий аналіз ЗМІ, рішень судів (незважаючи на їх корумпованість), соціологічних опитувань свідчить,

що частина політиків торгує політичними інтересами країни, служить олігархам, іноземним державам і антиукраїнським силам всередині країни, чим детермінує ціннісний розкол у суспільстві. Дуже повільно зростає нова плеяда політиків патріотичних, державників, політично і морально-ціннісно налаштованих, які б прийшли на зміну пострадянським за формою, а тоталітарним за мисленням і діями політикам. Але цей процес усе ж таки відбувається.

Інколи, коли деякі власні еліти діють колабораціоністськи, ціннісно розколюють країну, складається враження, що Україні потрібне «зовнішнє управління», як банку, який близький до банкрутства. Але потім розумієш, що ані європейці, ані американці не допоможуть, якщо Україна не захоче сама одужати, змінити корумповану владу на демократичну і цивілізовану. І в цьому їй повинна допомогти суспільна наука.

Перед суспільствознавцями України стоїть важливе завдання: переглянути увесь арсенал суспільної науки на предмет застосування нових технологій суспільного пізнання, які б дозволили більш реально, прагматично оцінити суспільне життя в Україні і світі, позбавитись ілюзорних, маніпулятивних суспільствознавчих концепцій, які не відповідають національним інтересам України. Крім того, перегляду підлягають і взаємовідносини в трикутнику – «народ України – держава – особа», де явно не вистачало гуманістичного ціннісного підходу.

Необхідність перегляду наукової картини світу, особливо в суспільствознавчій сфері, визріла не тільки на пострадянському просторі, де марксизм-ленінізм не міг довести своєї переваги над іншими теоретичними і практичними програмами, ідеалами, завданнями. В усьому світі суспільствознавці почали пошуки нових підходів для створення концепцій оцінки протистояння і взаємодії соціальних, політичних, економічних, інтелектуальних сил у глобальному масштабі. Так, наприклад, західна суспільна наука, втративши свого головного супротивника – марксизм-ленінізм і більшовизм як практику реалізації марксистського суспільного ідеалу, теж опинилася у кризі. У неї виявився дефіцит конструктивних теорій, концепцій щодо існування однополосного

світу, з домінуванням США. Крім того, багато націй і держав не влаштовує факт існування однополюсного світу, нав'язування їм цінностей і норм американського способу життя усіма засобами, в першу чергу – військовими.

Отже, завдання перебудови політичних, економічних, національно-культурних і міжнародних відносин стоїть перед усіма країнами світу. Особливо актуальним воно є для народу України, який будує нову незалежну країну на руїнах СРСР і на ідеологічній руїні пострадянського періоду, в умовах відсутності пакту еліт щодо шляхів і способів будівництва.

Розбудова нової держави актуалізувала потребу теоретичного забезпечення політичних, економічних, освітянських реформ. Україна ж на момент незалежності мала теоретиків тільки марксистської орієнтації. Безумовно, були деякі спроби синтезувати марксизм з іншими близькими до нього теоретичними течіями до цього. Але тут потрібна була еквілібристика найвищого гатунку, щоб не попасти під удар правовірних марксистів, не опинитися у позиції ревізійніста, буржуазного націоналіста або «агента капіталізму».

У нових умовах дослідники України змогли вийти на наукове світове поле, де зіткнулися з безліччю шкіл і традицій. Право правильного вибору наукової орієнтації виявилось тяжкою долею. В суспільствознавстві стикаються багато напрямів: раціоналізм і ірраціоналізм, неорационалізм і неoirраціоналізм, класична і посткласична наука, класична філософія (в тому числі німецька) і марксизм, класичні політичні науки і «науковий комунізм», еволюціонізм і революціонізм, модернізм і постмодернізм, позитивізм і структуралізм і т.д., Здійснити конструктивний синтез і обрати свій шлях наукових досліджень – це складне завдання, яке українське суспільствознавство не може здійснити «кавалерійською атакою».

Тому теоретичне забезпечення процесу державотворення України мозаїчне, комплікативне, що відбивається на курсі внутрішньої і зовнішньої політики різних правлячих груп і режимів, які здійснюються з такими «вихилясами», що ставить у глухий кут як іноземців, так і громадян України, коли вони його хочуть раціонально витлумачити.

Отже, щоб зрозуміти світові тенденції суспільного розвитку, теоретично обґрунтувати шлях України в XXI столітті, науковцям і

політикам, як кажуть, треба подолати «розруху» в головах, а потім і методично працювати на теоретичне і методологічне забезпечення практики суспільних перетворень.

Загальновідомо: щоб побудувати новий, оригінальний будинок, потрібно спочатку побудувати його в голові, тобто створити його проект. Набагато складніше побудувати або перебудувати суспільство, де головним будівельним матеріалом є люди, з їх цілями, пристрастями, конкуренцією, ілюзіями та конфліктами. Тут різниця між теоретичними проектами та матеріалізованою практикою вельми суттєва.

Проектів створення нової України було безліч. Деякі з них претендували на визначення «науковий». Згадаймо широко розрекламовані проекти: «Україна – 2010 року», написаний «творцями» Кабінету Міністрів у 1999 році, та «Україна – 2015 року», створений у тому ж році суперутопістами апарату Верховної Ради України. Що від них залишилося, крім марнослів'я? Загальним для цих проектів було те, що жоден з них не мав серйозного наукового обґрунтування, хоча у їх підготовці брали участь деякі бюрократи з науковими ступенями. Ігнорування критично і реалістично мислячих науковців, не сприймання простої істини, що наука в Україні повинна стати найважливішим реформотворчим фактором, робить усі декларації про постіндустріальну, інформаційну, інтелектуальну Україну пустою демагогією.

І все ж ми оптимістично оцінюємо як перспективи розвитку політичної науки, так і політичне майбутнє України. В умовах повноцінної взаємодії філософської і політичної науки значно зростає комплексність досліджень і наукове забезпечення політичної модернізації України. Тому важливий перехід від абсолютного теоретичного й ідеального розкріпачення, як анархії в соціальному пізнанні, до наукового переосмислення дійсності, створення конструктивних пізнавальних парадигм і вивіреної внутрішньої і зовнішньої політики.

Сьогодні тривають дискусії про українську модель держави і перспективи розбудови державності України. Наскільки ж відповідають ідеал держави і українські реалії європейській теорії і практиці, наскільки практичним є соціально-політичне конструювання в умовах України?

Найбільш демократичним українське суспільство було в 1991–1994 рр. на етапі революційного романтизму. Держава була слабкою, діяв принцип: дозволено усе, що не заборонено законом. Оскільки радянські закони у більшості були відмінені, а нових було мало, то діяв закон здорового глузду. З приходом до влади Л. Кучми і встановленням політичного режиму «освіченого авторитаризму» нова номенклатура стала швидко відходити від ідеалу демократичної держави, будуючи державу умовно демократичну з диктатурою влади почав, зароджуватися олігархічний режим*.

У політичному ідеалі суспільства провідною ланкою є модель держави. Тому теоретики, які проєктують її майбутнє, в першу чергу дають бачення нової конституції держави, зміни функцій її інститутів, механізмів розробки та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики.

І тут виникає складне завдання: а) не тільки звільнитися від схем, стереотипів та міфологем комуністичної утопії, створеної значною мірою романтиками-ідеалістами – К. Марксом і Ф. Енгельсом і варварськи втіленої В. Леніним, Й. Сталіним, Мао Цзедунгом та їх послідовниками у різних країнах світу; б) а одночасно, переосмислюючи сучасні ідеологічні концепції та практичні проєкти, цінності національного характеру та культури, знайти оптимальний варіант поєднання загальнонаціональних і національних цінностей у новій моделі української держави. Такий поворот природний, як відповідна реакція на виклик нового часу – вихід з історичного кута побудови ідеальної комуністичної держави і вибір українського шляху розбудови нової держави європейського зразка, яка б стала логічним елементом сучасного світорозташування.

В умовах України у попередні більш ніж двадцять років соціально-політичне конструювання здійснювалося ще більш утопічно (а інколи й відверто проєктерськи), ніж у марксизмі-ленінізмі або маоїзмі. Безумовно, в кожному проєкті висувалася благородна мета – створити справедливе суспільство, прийняте

---

* У подальшому аналізі ми більш ґрунтовно зупинимося на «гойдалках» творення ідеалу держави від романтично-демократичної до повернення в теорії до тоталітарної. Насправді в Україні збудована як олігархічна, корумпована держава.

для життя. Але дуже часто ігнорувався науковий шлях політичного конструювання – аналіз наявних у людства реальних та утопічних проєктів і формування нових моделей державотворення на основі наукових філософських та політичних ідей, які враховували б реальність (об'єктивний фактор) та відповідали б суспільним очікуванням, настроям населення (суб'єктивний фактор).

У ХХ столітті в Європі під керівництвом Ш. де Голля, В. Брандта, М. Тетчер, Г. Коля, Г. Шредера, Т. Блера та інших політиків було здійснено декілька успішних теоретико-практичних проєктів, ґрунтувалися вони на політико-філософських концепціях суспільствознавців. При цьому результати здійснення цих проєктів були емпірично переконливими, оскільки будувалися вони на вивченні та регулюванні об'єктивних факторів, які дозволили змінити якість життя населення і загальний стан суспільства. До числа таких факторів належить тривалість життя, показники народжуваності та смертності, кількість самогубств, вбивств і кримінального насильства, економічний стан населення (рівень безробіття, дохід на душу населення, рівень бідності згідно з міжнародними та національними критеріями прибутку, вартість освіти, медицини, розмір пенсій, стипендій, допомоги, забезпеченість житлом, роль страхування, соціальних виплат тощо), якість соціуму (доступність освіти, простір вертикальної та горизонтальної мобільності, наявність ефективної соціальної політики, правового захисту, екологічної політики тощо), якість населення (загальний стан охорони здоров'я та здоров'я населення, трудові мотивації, наявність позитивної орієнтації населення, орієнтації населення на збереження національної ідентичності, схильність до змін у способі життя, ставлення до алкоголю та наркотиків, національна самоповага тощо).

Таке поєднання політичної теорії та практики, та ще й у зв'язку з економікою, дають можливість розробляти рейтинги «справедливих», «добрих», «багатих» суспільств. На перші місця у цьому плані виходять Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Данія, Канада, США. В цих критеріях долаються суб'єктивні уявлення про об'єктивну реальність у різних країнах через сувору фіксацію кількісно-якісних рис та факторів. Такий підхід деідеологізує оцінки стану суспільств, коли кожна зі сторін говорить про свої

успіхи, але приховує недоліки. Історія свідчить, що марксистичні, неоліберальні, неоконсервативні в цьому плані мало відрізнялися один від одного. Безумовно, вищенаведені ознаки суспільства дещо збігаються з терміном «суспільство добробуту» («Good Society»), яке застосовував Дж. Гелбрайт у 70-ті роки ХХ століття. Причому переклад українською мовою не зовсім точно відображає його англійське значення як «суспільства благоденства».

Усі ці поняття та терміни – «справедливе, багате, добре суспільство», «суспільство добробуту, благоденства» не можуть замінити традицію висування моделі «ідеального суспільства», хоча й існує теза, що найкраще – ворог доброго. Перші відомі людству філософські та політичні твори свідчать, що прагнення ідеалу – це норма людського мислення й дії.

Уявлення про сучасну соціальну реальність не тільки як єдність об'єктивного (інституційного) та суб'єктивного (змісту свідомості людей) є відкритою системою знань, де знаходиться місце різним проектам про майбутнє – політичне, економічне, культурне, екологічне тощо. І тут заслуговує на увагу позиція А. Шюца* – одного з впливових дослідників традицій у соціальному пізнанні. Він відкидає натуралізм, який на віру приймає соціальну реальність як об'єктивну даність. На думку Шюца, соціальні науки не просто вивчають соціальний світ, а й беруть участь у його створенні разом з носіями будь-якого знання та буденної свідомості. Він пише: «Основне завдання суспільних наук – отримати упорядковане значення соціальної реальності. Під терміном «соціальна реальність» я розумію всю сукупність об'єктів та подій усередині соціокультурного світу як досвіду побутової свідомості людей, які живуть своїм повсякденним життям собі подібних і пов'язаних з ними різнобічними відносинами інтеракції. Це світ культурних об'єктів та соціальних інститутів, в якому всі народилися, у середині якого ми маємо знайти собі точку опори і з яким ми повинні налагодити взаємовідносини. З самого початку ми, діючи особи на соціальній сцені, сприймаємо світ, у якому живемо, – і світ природи, і світ культури – не як суб'єктивний, а як інтерсуб'єктивний світ, тобто як світ,

---

* У літературі прізвище Шюц інколи пишуть як Шютц.

загальний для всіх нас, актуально даний та потенційно доступний кожному» [4, с. 530]. Повсякденність як сфера гранично широких значень взаємодіє зі спеціалізованими сферами пізнання, які є галуззю граничних значень. Разом вони створюють великий «запас знань», який необхідний для відтворення суспільства і який має особливе значення в критичні часи, часи глибоких соціальних трансформацій та модернізацій. Такий методологічний підхід цінний для соціально-політичного конструювання реальності й цінностей. Але цей підхід варто доповнити важливо тезою П. Бергера і Т. Лукмана, що теоретики виробляють лише невелику і не найважливішу частину знань про суспільство, «але кожен у суспільстві тим або іншим чином причетний до його знання» [5, с. 30]. Це можливо побачити в науковому середовищі, де не кожен науковець вважає доцільним висловлюватися з проблем спеціалізованих галузей математики, фізики, філософії, логіки. Але не завжди визначається спеціалізація соціального знання у сферах права, політичної науки, соціології, історії, педагогіки тощо. Про ці науки та про їх предмет – суспільство – кожен вважає доцільним висловлювати своє бачення та розуміння. Впевненості у знанні суспільства та його проблем надає повсякденність існування в ньому, постійний обмін думками з різних життєвих проблем, коли науковий аналіз відходить на другий план, розмиваються межі між науковим та побутовим тлумаченням суспільних проблем. У сфері теорії та практики політики це набуває розмаху епідемії, коли не визначаються критерії науковості і кожен громадянин вважає себе експертом та бачить усі шляхи розв'язання політичних проблем, модернізації влади, управління суспільством.

У межах української реальності та специфіки національних підходів до політичної науки, розмежування між теоретичним і повсякденним політичним знанням виключають точки сходження та розходження поглядів на майбутнє України, на роль політичних інститутів влади і громадянського суспільства. Тому зростає роль наукового соціально-політичного конструювання реальності, щоб упорядкувати політичну картину про Україну та в Україні, обмежити вплив некомпетентних проєктів щодо цінностей належного.

Важливим є і те, що за своєї протилежності ціннісних позицій різних соціальних груп та політичних партій усередині

українського суспільства є деякий варіант того, що вважається самоочевидним для переважної частини населення: збереження генофонду нації та довкілля, необхідність мати суверенну державу з гуманістичними політичними інститутами та розвинуту економіку, забезпечення прав та свобод людини тощо. Безумовно, кожна соціальна, політична сила має свої уявлення щодо шляхів реалізації цього варіанта реалізації цінностей. Тому головна проблема соціального конструювання, і політичного зокрема, полягає в тому, щоб наблизитися до такого варіанта, який виступає як оптимальний.

Науковий пошук у цьому напрямі має містити у собі методологічне положення про те, що «об'єкт мислення стає значно зрозумілішим у міру накопичення різних перспектив, в яких його можна розглядати» [5, с. 23]. Цей запас знання про минуле та сьогодення – створюють передумови для систематизації соціально-політичного конструювання політичних цінностей.

У загальному плані соціально-політичне конструювання – це процес переведення систем знання (теоретичного, повсякденного) в реальність, частково у практику політичного життя. Деякі теоретичні конструкції не реалізуються практично та залишаються у різних іпостасях – ідеал, мрія, гіпотеза тощо. За умов консервативної стабільності соціально-політичне конструювання відбувається традицією, пам'яттю про минуле, інколи догмою (релігійною, ідеологічною), міфом. Цей порядок може не подобатися деяким соціальним групам, новим поколінням. Але якщо вони не зможуть знайти засобів змін встановленого політичного порядку, то вони змушені його прийняти та жити згідно зі встановленими нормами, наприклад, у тоталітарній ідеократичній або теократичній державі. За умов інноваційного типу розвитку, де інновація переважає традицію, соціально-політичне конструювання відбувається динамічніше і стає основою політичних модернізацій.

Феномен самоочевидної реальності піддається дробленню, розчепленню ідеологіями та іміджелогією (створення іміджів). Ідеології розподіляють знання між суспільними класами, націями, групами, і залежно від інтересів цих суб'єктів одне знання оголошують істинним, а інше ілюзорним, чим роблять самоочевидними класові, національні, групові конфлікти та погіршують перспек-

тиви ідеологічних, соціально-політичних компромісів. Урешті-решт, для різних націй і класів (а інколи й держав) конструюється різна соціальна реальність, яка є основою політичних дій. Іміджелогія може витіснити ідеологію та запропонувати свій варіант самоочевидної реальності. Наприклад, імідж США як найбільш демократичної та правової держави, по-перше, протиставляє США іншому світові, а по-друге, спотворює образ своєї країни перед громадянином США – в цій «найбільш демократичній та правовій державі», як і в інших державах, є злочинність, порушення прав людини тощо. І важко знайти критерій, за яким США відрізняються в кращий бік від Великої Британії, Франції, Швейцарії, Данії, Норвегії, ФРН.

Які ж механізми соціального конструювання цінностей розглядаються науковцями сьогодні? П. Бергер та Т. Лукман аналізують чотири способи та одночасно рівні соціального конструювання реальності. Перший з них – хабітуалізація, тобто «озвичайнювання» знання (від англ. *Habitual* – звичайний), перетворення його у повсякденність. Термін близький до того. М. Вебер називав рутинізацією процес, коли харизматичні ідеї (ідеї не багатьох) перетворюються у звичайний, рутинний порядок речей. П. Бергер та Т. Лукман беруть цей порядок як готовий, як базову реальність, яку треба зробити повсякденністю, коли вона стає нормою, відтворюється через традицію, пам'ять, звичай [5, с. 40–48]. М. Вебер же показав, що вона твориться заново після стрибка, який перериває неперервність повсякденності і процес її самовідтворення. В Україні здебільшого все відбулося по-веберівськи.

Другий спосіб та етап соціального конструювання реальності П. Бергер та Т. Лукман називають типізацією. Вона розділяє об'єкти на класи (людина, бізнесмен, європеець, француз тощо). Повсякденність має самовідтворювані неproblemні типізації: «Я сприймаю іншого як тип і взаємодію з ним у ситуації, яка сама собою мало типова» [5, с. 56]. Соціальна реальність повсякденності представлена сукупністю типізацій, які в сумі створюють зразки взаємодії, що повторюються та становлять соціальну структуру. Розвал повсякденності у випадках докорінних трансформацій та модернізацій розвалює типізацію, зразки взаємодії і, відповідно, соціальну структуру. Наприклад, у перехідних країнах з пору-

шеною типізацією є стирання межі між добром і злом, істиною і брехнею, крадіжкою і чесною працею, друга і ворога тощо. Як бачимо, автори начебто пишуть про Україну.

Багатьом стирання межі може показатися як «лібералізація», «згасання конфліктів». Відомий німецький політолог К. Шмітт не погоджується з цим. Він вважав, що оцінка мислення та дій у політичній сфері має бути визначена шляхом окреслення головної проблеми, яку вона розв'язує. «Специфічне політичне розрізнення, до якого можна звести політичні дії та мотиви – це розрізнення друга і ворога» [6, с. 40]. Хоч цитована робота написана в 1927 році і сутність політичного сформульована дещо незвично, але політичні події на зламі XX та XXI століть, особливо за умов однополюсного світу і розквіту міжнародного тероризму, підтверджують тези автора. Він писав: «Реальний розподіл на групи, друзів та ворогів буттєво настільки є сильним та має настільки визначальне значення, що неполітична протилежність у той самий момент, коли вона викликає таке групування, залишає на другому плані свої попередні критерії та мотиви: «чисто» релігійні, «чисто» громадські, «чисто» культурні і виявляється у підпорядкуванні зовсім нових ... умов і висновків віднині вже політичної ситуації [6, с. 46].

Такий підхід К. Шмітта до визначення політичного не відкидає знання держави як головного актора політики і тісного зв'язку політичного з боротьбою з владою, з діяльністю держави. Таке розуміння політики та політичного є класичним. К. Шмітт звертає увагу на інший бік політики: здатність держави, партії, особи знаходити друзів, підтримувати серед них єдність, перетворювати ворогів на друзів, протистояти ворогам. Деполітизація, на його думку, – коли щезає розрізнення між другом і ворогом, тоді щезає типізація. Відсутність типізації на друга і ворога на державному рівні веде до ослаблення держави. «... Світ не деполітизується і не переводиться у стан чистої моральності, чистого права ... або чистої господарності. Якщо якийсь народ лякається праці та небезпеки політичної екзистенції, то знайдеться якийсь інший народ, який візьме на себе цю працю, взявши на себе його «захист проти зовнішніх ворогів» і тим самим – політичне пану-

вання ... Лише тим, хто непевно тримаються на ногах, можна вірити, що обеззброєний народ має стільки друзів, і лише на хмільну голову можна розраховувати, що ворога зачепить відсутність опору» [6, с. 53]. Начебто сказано про Україну, з її однобічно проголошеним неприєднанням, майже нейтралітетом.

Тому соціально-політичне конструювання реальності має врахувати історичну та нову типізацію, оскільки світ динамічно змінюється. Саме процедура традиційної типізації (традиційний друг–ворог) або нової відбуваються шляхом не тільки аналізу нової міжнародної ситуації, не тільки шляхом соціологічних опитувань, кого вважають другом і ворогом людини, а шляхом системного вивчення історії, сьогоденної міжнародної ситуації, інтересів партнерів та супротивників, перспектив розвитку регіону і світу.

Третім рівнем і способом соціально-політичного конструювання реальності і, отже, цінностей, за П. Бергером та Т. Лукманом, – є інституалізація, втілення ідей в інститути держави і суспільства, проникнення ідей у колективну та індивідуальну свідомість. Безумовно, не всі інститути суспільства є результатом типізації. Поряд з типізованими інститутами (політичні партії та громадські організації, структури влади, які переходять під контроль президентів, політичних партій і рухів після виборів, ідеологій, міфів тощо) існують і нетипізовані за критерієм «ворог–друг» інституції, які містять у собі ролі та статуси, системи санкцій і соціального контролю для підтримки норм співжиття, порядку, загальних цілей (закони, кодекси, установи, в тому числі міжнародні), які здійснюють діяльність з реалізації спільних потреб та інтересів, з недопущення дезінтеграції суспільства. Усі ці інститути потрібно враховувати під час соціально-політичного конструювання хоча б як ідеальні зразки. Отже, звичайний світ цінностей може бути анульований у процесі впровадження ідей, стереотипів свідомості, а також створення на нових, більш гуманістичних засадах. Інтегративні ідеї та цілі можуть позитивно впливати на суспільство і не заперечувати типізацію у вигляді культурної багатоманітності, ідеологічного плюралізму, багатопартійності, які набувають статусу соціальних інститутів.

Четвертим етапом і способом соціального конструювання реальності, за П. Бергером та Т. Лукманом, є легітимація. Це процес

узаконення інновацій на рівні закону і традицій, щоб передати впроваджені інститути та відносини новим поколінням, для їх обґрунтування в очах тих, хто не встановлював ці інститути і відносини та легко переходить до нових варіантів перебудови суспільства, керуючись соціально-психологічними мотивами і спокусами гедонізму. «Функція легітимації полягає в тому, щоб зробити об'єктивно досяжними та суб'єктивно вірогідними вже інституалізовані об'єктивізації «першого порядку» [5, с. 151].

Повний цикл соціального конструювання політичної реальності як системи цінностей політики містить не тільки вказані способи як ступені. Додатково варто проводити соціоісторичний аналіз політичного життя суспільства, здійснювати прогнози розвитку внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації, враховувати соціально-психологічний стан населення країни тощо.

Яким же чином конструюється українська соціально-політична реальність сьогодні? Вона активно розпочалася наприкінці 80-х років ХХ століття, коли спочатку найбільш активною частиною політичної еліти, а потім і більшістю населення заперечені та відкинуті стара ідеологія та повсякденність політичного життя в ім'я майбутнього. Потім почалися дискусії щодо змісту життя у тоталітарному та посттоталітарному суспільствах, про утопічні та реальні ідеали для України. Нова реальність незалежної України конструювалася несистемно, інколи радикали заводили Україну в глухий кут, а заклики будувати Україну з «чистого листа» суперечили реальній ситуації, традиціям народу. Спостерігалася криміналізація економіки, суспільного життя. Хабітуалізація, тобто озвичайнювання, перетворення у повсякденність нових ідей, здійснювалася з перекрученнями, головним чином на двох рівнях – простого виживання народу і збагачення меншості. Обидва рівні за більш ніж двадцять років змінили своє обличчя, стали більш цивілізованими цінностями, включили зразки соціального захисту та бізнесу європейського типу. І це те позитивне, що може бути сприйняте новими поколіннями. Але багато чого не варто брати в країну, яка прагне побудувати нове європейське суспільство. ЗМІ, влада стали могутнім інструментом хабітуалізації нових зразків мислення та дій для мас, для тих, хто живе

у повсякденності, а не у сфері «чистих» понять та «чистої» моралі. Насильство, аморальність, примітивна мова, нехтування «чистою» працею стали нормою на телебаченні, в життєвому процесі, побуті. І тільки зараз поставлено завдання змінити ситуацію кардинально.

Типізація не була здійснена на наукових засадах і повністю розбалансована. Суспільство почало розколюватися на нових засадах. Не були визначені «друзі» і «вороги» у зовнішньополітичному плані. Занадто багато «друзів» і «ворогів», але простір для політичної і економічної діяльності України та її громадян звужувався.

Складно відбувалася легітимація країни і з боку зарубіжних партнерів, і нових інститутів громадянського суспільства. Трансформація інститутів влади та громадянського суспільства проводилася хаотично, тактичні інтереси політичної еліти домінували над стратегічними. Криза ідентичності нації затяглася, і на це суттєво впливає ідеологічний та мовний розкол населення України.

За цих умов творити суперідеалізацію Української держави, розробляти нові утопічні ідеали – безперспективно. Прагматичніше – розробляти моделі, які будуть наближені різною мірою до реального політичного ідеалу, та реалізувати закладені в Конституції України у реальності.

Після президентських виборів поставлена мета – зробити українське суспільство більш демократичним і справедливим, рішуче змінити зовнішньополітичний курс на реальну євроінтеграцію. Народ України отримав нову Надію. Але чи справдиться вона, чи стане народ жити краще вже сьогодні?

Теперішні біди України випливають з того, що одна група населення заважає позитивним змінам, є «п'ятою колоною» в країні, а інші занадто поспішають, переоцінюють бажання Заходу інтегрувати до своїх лав ціннісно розколоту Україну. А «третя сила» – простий народ, не маючи загального (спільного) плану реформ, вичікує, пасивно дивиться на політичну метушню обох флангів. Тому політичні і економічні події в країні хаотичні, не раціональні. У боротьбі антиукраїнських і радикально проукраїнських сил важко залишатися просто патріотичним, виваженим українцем.

У цих умовах влада попадає в руки людей без принципів, демагогів, які сповідують опортунізм, щоразу обманюють народ, використовуючи другорядні, але «гарячі гасла», ідуть шляхом, який збагачує владу, але збіднює народ. Цим влада знецінює символіку, зменшує авторитет держави, робить саму владу ворогом народу.

Інші держави, в яких влада більш моральна і раціонально мисляча, не бажають зв'язуватися з Україною, де правління здійснюється не конституційно, де законодавча і судова влади втрачають авторитет, як свідчать соціологічні дослідження, і всередині країни, і за її межами. Як наслідок, внутрішня і зовнішня політика України усе більше різниться від внутрішньої та зовнішньої політики демократичних країн. А це веде до ізоляції країни. Лідери країни не розуміють, що особисте, емоційне не повинно бути присутнє у політиці. Інтереси країни – головне у політиці, а не помста суперникам.

Україна не має права цінності окремих політиків висувати як державні, якщо вони не збігаються з історичними тенденціями. Інакше постраждає і окремий політик, і країна.

Зразу ж виникає і наступне запитання: чи можна визначити зовнішньополітичні виклики та можливі відповіді для України на майбутні десять років? Можна поставитися до цього питання скептично. Скільки таких сценаріїв, програм, доктрин ми вже чули від Верховної Ради України, Президентів, Кабінету Міністрів, лідерів політичних партій? Який їх пізнавальний і практичний результат? Майже нульовий. Наприклад, прогноз одного з найближчих соратників (у той час) Президента В. Ющенка в 2005 році – О.Рибачука, що за півтора року Україна буде в ЄС. І яка ціна цього прогнозу?

У той же час політична наука і дослідники не можуть обходитися без сценаріїв майбутнього. Що вже казати про політичних публіцистів. Вони без політичних мрій, утопій просто жити не можуть. Особливо, коли змішують економічні, політичні та ідеологічні питання.

Політики у цій царині повинні бути більш обережними і можуть робити деякі припущення, аналізувати тенденції на базі прагматичного аналізу. При цьому варто використовувати напрацювання

українських і зарубіжних науковців. Не є секретом, що різкі зміни назріли і відбудуться в керівній верстві. Але яким шляхом – еволюційним або революційним? Складається враження, що влада спеціально штовхає країну до нових революційних подій. Так само назрів прихід нових політичних і моральних цінностей. Двадцятиріччя панування прямолінійного, публічно пихатого цинізму стало нестерпним. Усі претенденти на вищу владу це розуміють, не розуміє тільки чинна влада. І ніхто не зможе зупинити процес приходу нових цінностей, він уже запущений.

Прийде і реальна виборність депутатів, інших посадових осіб, проб'є собі дорогу реальна, справедлива пенсійна система, олігархи почнуть платити податки і повернуть гроші в країну або емігрують. Доведеться розв'язувати проблему сільського господарства, науки, освіти, охорони здоров'я. Тут багато чого можна спрогнозувати.

Отже, політична футурологія потрібна, як і потрібні політичні прогнози і для країни загалом, і для влади, і для опозиції, і для науковців. Але постає проблема: на якій методологічній основі, на якому фактологічному матеріалі ці прогнози розробляються? На реальних підставах чи на мріях? Від цього і залежить результат.

Дійсно, ситуація навколо України серйозно змінюється. З одного боку, зростає зовнішньополітична активність Росії, однією з цілей якої є інтеграція України в «руській мір». З іншого, – згасає інтерес до України ЄС і США, оскільки вони вже не вірять нашим модерністським обіцянкам, утопічним прожектам, що Україна змінить Європу і світ. Мабуть, Києву не бути «четвертим Римом», оскільки і «третій Рим» не реалізував своєї утопічної місії. Таким чином, варто здійснювати наукове політичне прогнозування майбутнього України у новій світовій реальності.

Україна відбулася як незалежна держава, як суб'єкт європейської і світової політики, і потрібно думати: куди ми ідемо, хто наші союзники і хто наші суперники, м'яко кажучи.

Перше. Ціннісна розколотість України визначає стратегію і тактику зовнішньополітичних орієнтацій влади і опозиції. Без врахування громадської думки проводити ефективну політику неможливо. Інша справа, що в Україні деякі політики вважають,

що тільки їх позиція правильна, а інші – помиляються. Тобто, нібито існує особисте право на істину, істина «мого хутора». Насправді ще Г. Гегель писав у політичних творах, що «інтереси рухають народами». Отже, вивчати реальні інтереси українського народу – перша передумова розробки політичних сценаріїв.

Друге. Нам потрібно враховувати зовнішньополітичні виклики, які породжують головні стратегічні гравці у світі – США, ЄС, НАТО, Китай, Росія, Індія, Японія та деякі інші країни. А також усі наші сусіди, в першу чергу Росія і Туреччина. Сьогодні у світі в обігу стільки інформації, що можна з великою часткою вірогідності прорахувати кроки усіх впливових гравців світу, за винятком спецоперацій і спонтанних вибухів, типу вибуху в арабському світі.

Третє. Спираючись на внутрішньополітичну та економічну інформацію, зовнішньополітичні і ціннісні орієнтації населення, влада, нарешті, повинна визначитися зі зовнішньополітичним курсом, досягши угоди щодо цього питання з провідними опозиційними силами. Країна не може змінювати зовнішньополітичні орієнтації після кожних президентських і парламентських виборів. Згода правлячих і опозиційних еліт, спадкоємність зовнішньої політики – важлива умова налагодження партнерських відносин з сусідами України і стратегічними союзниками.

Четверте. Україна може ефективно реагувати на зовнішньополітичні виклики, якщо буде спиратися на британську максиму: «в країні не може бути вічних союзників і ворогів; у країні є вічні інтереси». Тому в зовнішньополітичній доктрині України не повинно бути порожніх, беззмістовних термінів «дружба народів», «пролетарський інтернаціоналізм» та інших. Друга світова війна стала свідком, чого вони варті. Та й друга половина ХХ і початок ХХІ століття показали, що «дружні народи» з великим ентузіазмом знищують один одного. Приклад колишньої Югославії у всіх ще перед очима. І взагалі – у такій доктрині має бути мінімум емоцій, ідеологем і максимум політичного і економічного прагматизму.

П'яте. Деякі аналітики передбачають становлення двополюсного світу «США – Китай». Час покаже ціну таких перед-

бачень. Але, на нашу думку, рано хоронити США як гегемона світової політики. Як і прогнозувати перетворення Росії в імперію або супердержаву. Реалії інші. Тому раціоналізм і ще раз раціоналізм у розробленні зовнішньополітичної доктрини України, а не марення про щасливе майбутнє нашої держави «за щучим велінням». Наше завдання – взаємовигідне співробітництво з країнами будь-якої економічної орієнтації, налагодження мирного співіснування, захист національного суверенітету. Будь-яке базикання, що сучасна українська влада прагне неоколоніального статусу країни, не має підстав і не відповідає істині.

Шосте. Дійсно, наступне десятиріччя буде вирішальним для України в сенсі економічного і політичного ціннісного самовизначення. Вважаємо, що деякі апокаліптичні прожекти, які поширюють псевдонаукові центри і частина політиків, не справдяться. Україна буде рухатися шляхом модернізації і незалежності. Проте темпи руху будуть залежати від конструктивізму політичних сил, від їх бажання об'єднуватися заради докорінних інтересів країни і народу. Немає страшнішого ворога українського народу, ніж роз'єднаність, боротьба на взаємознищення наших політичних сил. Війна «усіх проти всіх» – стала нормою політичного життя в Україні. Так бути не повинно. Рано або пізно народу це набридне і він прожене і правих, і лівих, і центристів, які займаються порожньою балаканиною, корумпують державу, нічого не роблять для народу.

Сьоме. В Україні склалася парадоксальна ситуація. Усі більш-менш серйозні політики і політичні сили звертаються до соціологів і політологів, щоб прорахувати свої шанси на виборах, на утримання влади тощо. Дані, які усі мають, свідчать, що наукові, а не ідеолого-технологічні, соціологічні служби дають майже точний результат виборів, соціальної ситуації в країні. Є в Україні частина так званих «соціологічних центрів», які намалюють на замовлення будь-які рейтинги. Особливо «соціологічні центри» при партіях.

Отже, якщо звертатися до соціологічних центрів і служб, які працюють на науковій основі, до політологів, які вивчають ситуацію в Україні, то можна отримати надійну політико-соціологічну

інформацію. Соціологічна і політична наука в Україні достатньо ефективні. Якщо політики програли вибори, а соціологи і політологи їх про це попереджали, то не оцінки «вірю – не вірю соціологам», а науковий аналіз визначає, хто має шанси на виборах, а хто не має. Тому співпраця політиків зі соціологічною і політичною наукою повинна не обмежуватися двома – трьома місяцями перед виборами, не купівлею рейтингів, а постійною роботою з науковцями.

Політична футурологія має сенс, коли використовується наукова, прагматична методологія дослідження тенденцій політичного розвитку, коли науково обґрунтований результат пізнавального пошуку тісно пов'язаний з практикою. Це відома істина. Але вона дуже часто ігнорується і сценарії майбутнього малюються «зі стелі».

Що ж до головного питання: чи знайдеться місце під сонцем для України в 2020 році? Безумовно, знайдеться, якщо ми в черговий раз не сплюндруємо наші можливості власними руками.

Література

1. Михальченко М. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії / М. Михальченко, В. Андрущенко. – К. : ППЕНД ім. І. Ф.Кураса, 2009, в 2 т. – 948 с.
2. Россия готова ударить первой [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.utro.ru/articles/2008/01/19/709867.shtml>
3. РБК, 17 ноября 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spb.rbc.ru/topnews/17/11/2011/625517.shtml?print>
4. Шюц А. Формирование понятия в теории общественных наук / А. Шюц // Американская социологическая мысль. – М. : Международный университет бизнеса и управления, 1996. – 530 с.
5. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Мадимум 1995. – 323 с.
6. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – М., 1992. – №1. – С. 40–54.

Розділ II

ЦІННОСТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувавши систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством загалом. І навпаки – ціннісна розбалансованість дестабілізує систему, породжує невпевненість, катаклізми, страх, потрясіння, зрештою – руйнує її. У країнах, які тільки-но стали на шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, а нерідко – посилюються і поглиблюються тенденції ціннісних розколів.

Суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної, стійкої системи цінностей. У цьому сенсі, суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з іншого – формують своєрідну мотиваційно-смыслову систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки.

Різні історичні епохи народжували різні філософські системи, а з ними й різне розуміння цінностей. В античній, яка більшою мірою живилася ще міфологічними уявленнями і категоріями, а потім і в середньовічній філософії цінності ототожнювались із самим буттям і, таким чином, були невід’ємними та необхідними його складовими. З часів Сократа й Платона основними аксіологічними питаннями і головними критеріями буття були: що є благо, що є справедливість? Не випадково Платон у вченні про ідеальну державу поклав в його основу принцип справедливості: вищі цінності, вважав він, мають абсолютний характер. Разом з тим, уже в ті часи існували різні підходи щодо абсолютного і відносного характеру цінностей. Софісти вважали, що всі цінності індивідуальні і відносні: «Людина – мірило всього». В середні віки цінності мали релігійний, в епоху Відродження – гуманістичний характер.

Саме ж поняття цінності у вузькому (спеціальному) сенсі вперше стало використовуватися І. Кантом – через поділ суцього і належного, реального й ідеального. Г. Гегель поділяв цінності на економічні (утилітарні) і духовні. Перші, за Г. Гегелем, виступають як товар і характеризуються «кількісною визначенністю». По суті, йдеться про абстрактну, мінову вартість товару: «Оскільки речі мають цінність, ми розглядаємо їх як товари. Їх значущість полягає в цінності, і лише в ній, а не в їх специфічних якостях» [1, с. 404]. Ці цінності завжди відносні і залежать від попиту, від «продажу і смаку публіки». В іншому сенсі цінності пов'язуються зі свободою духу, і все, «що має цінність і значимість, – духовне за своєю природою» [2, с. 372].

Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, яке вказує на суспільне або особистісне значення (значимість) явищ чи подій. Найбільш вдалим нам видається визначення поняття (у найзагальнішому розумінні), яке сформульоване В. Тугаріновим: «Цінності суть предмети, явища та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні тощо) членам певного суспільства чи класу або окремій особі як засіб задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї й спонукання як норми, мети чи ідеалу» [3, с. 261]. Проте, ані зарубіжні, ані вітчизняні аксіологи й досі не дали однозначного трактування поняття «цінності». Наприклад, як зазначає А. Ручка, тільки у вітчизняній науковій літературі існує більше ста визначень цього поняття [4, с. 123].

Міждисциплінарність ціннісної проблематики знайшла своє відображення в працях таких відомих вчених, як: Л. Альтоссер, Б. Братусь, Л. Виготський, П. Вільямс, М. Гуревич, О. Дробницький, Ф. Зनावецький, М. Каган, К. Кастанеді, М. Лосский, А. Маслоу, Ф. Ніцше, Р. Перрі, М. Рокіч, В. Тугарінов, М. Штірнер, М. Шелер, Й. Шумпетер, В. Ядов та ін. Згадані та чимало інших дослідників пропонували свої концепції та визначення цінностей. Разом з тим, практично всі наукові підходи об'єднує те, що в них цінності пов'язувалися з конкретно-історичними потребами та інтересами. Розуміння важливості цінностей як детермінант суспільних і соціальних процесів, ставлення людини до навколишньої дійсності актуалізують проблему в цілому.

Розмаїтість визначень та підходів до дослідження аксіосфери породжує велику кількість критеріїв для класифікації і систематизації цінностей. В їх основі лежать різні точки зору щодо природи цінностей, їх розуміння. Останнє, як правило, обумовлюється предметом дослідження конкретної науки – філософії, соціології, політології, психології, культурології, етики, естетики. Наприклад, політична наука розглядає цінності, насамперед, як інтерес, мотив і стимул розвитку теорії і практики політичних відносин, норм і зразків політичної діяльності, як зв'язок з ідеалами тощо.

Вдалим з методологічної точки зору виявився підхід до розробки проблеми місця і ролі політичних цінностей у духовному житті і соціально-політичному розвитку. Зв'язок політичних цінностей з соціальними уявленнями і політичною поведінкою розроблялися В. Віндельбандом, Г. Риккертом, Л. Вінстоффлером, К. Клаксоном, Г. Олпортом, Р. Унглхартом, Г. Хофстедом, Д. Юмом. Соціологічна традиція дослідження політичних цінностей започаткована М. Вебером, Ф. Енгельсом, Ф. Знанецьким, Т. Парсонсом, П. Сорокіним, Н. Стелзером, У. Томасом. Серед сучасних дослідників проблем аксіології – українські вчені В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бакіров, В. Горбатенко, І. Кресіна, І. Курас, Ю. Левенець, О. Майборода, М. Михальченко, М. Мокляк, М. Панчук, М. Попович, П. Сліпець, Ю. Шемшученко, Г. Щедрова та інші.

Проблема цінностей актуалізує дослідницькі розвідки не лише стосовно настанов, ідеалів, життєвих цілей особистості та суспільного розвитку. До кола наукових інтересів потрапляють також мотиви, волевиявлення, глибини підсвідомого, афекти тощо та їх взаємодія. Наприклад, вивчення співвідношення емоцій і цінностей зумовило появу нового напрямку соціально-психологічних досліджень – екзистенціальної психології (Р. Мей, О. Марер, Р. Ленг, Дж. Роуен, Б. Додонов, Ф. Василюк та ін.), основними поняттями якої стали емоції як стійкі структури буття людини, що дозволило виявити і повніше розкрити сутність екзистенціальних цінностей.

Останнім часом з'явилися й інші, відносно нові, напрями дослідження аксіосфери. Йдеться про аксіологію права, теоретичними витоками якої можна вважати ідеї неокантіанця В. Віндельбанда,

представника історичної школи права К. Савінї, позитивістів і прагматистів Р. Іеринга, О. Холмса, Р. Паунда та ін. [5]. На зміну класичній філософській теорії цінностей, як вчення про вічну, незмінну ієрархію цінностей, приходить конструктивна аксіологія (А. Печчеї, Дж. Форестер, Е. Ласло, М. Розов та ін.), основними засадами якої є водночас історизм та розуміння необхідності постійного оновлення цінностей в процесі загальнолюдського та особистісного розвитку.

Зазвичай поняття «цінності» тлумачиться як значущі для особистості, для суспільства предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, Л. Баєва, Л. Титаренко, М. Михальченко, П. Сліпеч та ін.). Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ті чи інші потреби (А. Маслоу та ін.); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та ін.); як норма, якої варто дотримуватися (О. Красьва, М. Михальченко, Л. Орбан-Лембрик та ін.) тощо. Крім того, виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні. Усі ці трактування відбивають певні особливості цінностей.

Понад те, триває гостра наукова дискусія й навколо природи, генези, сутності, критеріїв, ознак, форм існування, шляхів формування цього феномену. Часто цінності аналізуються за критерієм об'єктивності. Зрештою, вони поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. При цьому зазвичай об'єктивні цінності трактуються як матеріальні, «первинні», базисні.

Внаслідок цього духовні, суб'єктивні, внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від матеріальних, об'єктивних. Такий підхід нерідко обмежує дослідницькі проблеми, призводить до нівелювання багатьох важливих ціннісних аспектів, таких, як віра, воля, емоції, переживання, почуття, ідеали тощо. Саме тому цінності розглядаються і як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; і як ідеал, до якого прагне людина; і як норма, якої необхідно дотримуватися; і як значущість чогось для особистості, соціальної групи, суспільства.

Нам видається переконливою позиція прихильників теорії суб'єктивно-об'єктивного характеру цінностей [6], яку обстоював В. Тугарінов. З одного боку, цінність до певної міри є об'єктивною. Кожний предмет, річ, явище тощо ми розглядаємо як цінність, чи мають вони певні властивості, якості, що можуть задовольняти людські потреби, а отже, мають значення для людей. З іншого – цінністю можуть визнаватися лише ті об'єкти, які усвідомлюються, оцінюються нами як такі. Саме люди в особі суспільства, соціальної групи, колективу, окремого індивіда зводять у ранг цінностей предмети, явища тощо, які об'єктивно існують.

Варто також зауважити, що такі поняття, як корисність, значимість, важливість тощо, хоча й близькі за змістом, але не тотожні. У цьому контексті варто погодитись із визначенням, запропонованим В. Бакіровим. Він вважає, що до цінностей необхідно відносити «предмети, явища, відносини тощо, які в соціальному людському бутті відповідають об'єктивним потребам суспільного прогресу» [7, с. 45]. Внаслідок того, що автор не розкриває останнього поняття, нам видається можливим розкрити його через позицію І. Фролова, який пов'язує суспільний прогрес із можливістю реалізації сутнісних сил людини, ступенем її свободи, морального вдосконалення, особистісного розвитку. Підкреслимо лише, що суб'єкт залишається лише відносно вільним у виборі цінностей для власної ціннісної системи. Цей вибір детермінується насамперед ціннісними нормами, що існують в суспільстві, в соціальній групі тощо. Орієнтуючись на цінність, суб'єкт зважає одночасно і оцінювання «своєї оцінки» з боку суспільства, референтної групи. Ціннісне ставлення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковане орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на суспільні ідеали, погляди, уявлення, норми, які панують у ньому.

Очевидно, що з методологічної точки зору є помилковим трактування цінностей, формування ціннісної системи як процесу виключно раціонального вибору. Саме поєднання, взаємопроникнення раціонального та ірраціонального, іноді – домінування останнього, формує струнку систему цінностей і орієнтацій на них.

Особистість сприймає соціальний досвід вибірково, трансформуючи його. В індивідуальній свідомості функцію життєвого

орієнтира виконують цінності. Аналіз відношення цінностей і цілей підтверджує, що цінність – це «зазвичай регулятор більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій... Цінності спрямовують функціонування самих цілей. У той же час за певних умов можуть відбуватися взаємопереходи між основними цілями діяльності й цінностями» [8, с. 32]. Діалектична єдність цілей і цінностей саме й полягає в життєвих (або термінальних) цілях особистості, що зберігають якості і функції цілей діяльності та одночасно є цінностями людини. Якась частина цінностей може трактуватися (і в більшості досліджень трактується) як цілі. Але тільки як термінальні цілі, цілі життєдіяльності людини, які надають їй сенсу. Водночас, і самі цілі є певною мірою продуктами цінностей, тобто цінності відіграють роль цілезбудників. Таке трактування цінностей зближує їх з поняттям смислоутворюючих мотивів, як впливає з праць О. Леонтьєва. Різниця лише в тому, що мотиви співвідносяться з діяльністю, а цілі – з життєдіяльністю в цілому. Термінальні цінності (цінності-цілі) є провідними щодо інструментальних (цінностей-засобів).

Ще одним критерієм класифікації цінностей може бути тріада «загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності», яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та прояву сутнісних цінностей людини. Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими – індивідуальними та колективними (суспільними, національними) – не просто декларація. Це, скоріше, аксіологічний імператив, який усвідомлюється сьогодні різними напрямками наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення котрої людство може припинити своє існування. Безперечно, взаємозв'язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає стосовно понять «справжня цінність» та «псевдоцінність» або «уявна цінність», а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на проблематичність зазначеного підходу, тріада «загальнолюдські – суспільні – особистісні цінності» заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, в свою чергу, дозволяє

зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об'єктивно-суб'єктивного підходу.

Усі значимі чинники людського існування: біологічні, соціальні, культурні тощо впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності – це в той же час і індивідуальні, особистісні цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу.

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві [9].

Покоління, що вступають у життя, застають певну ціннісну реальність, що створювалася й існувала раніше. Людина не народжується з готовими ціннісними уявленнями, а виробляє їх у процесі своєї життєдіяльності. Т. Шевеленкова [10] виходить з того, що ціннісна структура особистості є результатом, з одного боку, процесу засвоєння людиною суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, узагальнених цілей тощо, які є для неї орієнтирами при освоєнні соціального світу, а з іншого – процесом становлення структури людського «Я», самосвідомості. Дослідниця підкреслює, що особистість дивиться на світ, у тому числі й на соціальний, крізь призму своїх ціннісних уявлень, вироблених значень смислових структур, стереотипів.

Засвоюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, індивід диференціює об'єкти за їх значимістю, орієнтується на них. Орієнтація особистості на об'єкти навколишнього світу, як на цінності, одержала назву ціннісних орієнтацій. І якщо цінності являють собою об'єктивну сторону реального життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений вибір цінностей.

Цінності особистості – це не лише вибіркоче відображення матеріальних і духовних цінностей суспільства у свідомості індивіда.

Цінностями особистості можуть бути навіть такі, що здаються «зовнішніми» стосовно індивіда компонентами його середовища. Відповідно, цінності особистості не є варіантом ціннісного інваріанта суспільства, якщо під варіантом розуміти більш обмежений список цінностей або їх іншу ієрархічну організацію. Особистісні цінності, скоріше, є конкретизацією цінностей суспільства, причому, вид цієї конкретизації, її ступінь залежать як від позиції особистості в соціальній системі, так і від рівня її розвитку. Б. Братусь визначив цінності особистості (особистісні цінності) як «усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли її життя» [11, с. 89]. Саме особистісні цінності, у разі їх усвідомлення, на глибоке переконання автора, є основними одиницями свідомості, що конституують, визначають головне і відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе [11, с. 91]. Особистісні (як і суспільні) цінності мають ієрархічну структуру. Ієрархія цінностей полягає не лише в тому, що одними цінностями іноді жертвують заради інших, але й у тому, що різні цінності мають різний ступінь спільності, що одні є конкретизацією інших.

У смислового розумінні поняття «цінність» споріднене з поняттям «значущість». Значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта. Критерієм ефективності й інтенсивності цінностей, як правило, вважається рівень «повноти» задоволення потреб. Йдеться, передусім, про розуміння цінностей як джерел мотивації, що за функціями еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності. Якщо в буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, що володіють певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття цінності має більш узагальнений зміст, близький до поняття «значення». Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти в житті людей з точки зору задоволення їх потреб, інтересів, мети діяльності. Саме такий підхід пов'язує поняття цінностей з реальністю людського існування, суспільною значущістю із забезпечення життєдіяльності людини.

Як правило, цінності мають біполярну структуру. Це означає, що кожній позитивній цінності (моральній, релігійній, політичній, естетичній тощо) протистоїть відповідна «антицінність»: добру – зло, шляхетності – низькість, красі – потворність, трагізму – комізм тощо. Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дозволяє задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим зустрічається, про що має певне уявлення, в результаті оцінки відносить або до групи корисного, потрібного, важливого, або до іншої групи – непотрібного, некорисного, шкідливого тощо.

Зароджуючись у повсякденній свідомості, ціннісне ставлення залишається надбанням особистості і виконує свої орієнтаційні функції в управлінні її поведінкою, впливає на світосприйняття. Йдеться про оцінку, яка позиціонує особистість у системі суспільних відносин й зумовлена характером її потреб, інтересів, ідеалів, є своєрідним виявом її прагнень. Тому мають рацію ті аксіологи, які стверджують, що за відсутності однозначності оцінки теж формується ціннісна позиція щодо предмета оцінки [12].

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть ціннісної системи. Суспільні трансформації призвели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Контрастних форм набули соціальні деформації. Болісний, часто суперечливий процес докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей зумовлює труднощі адаптації особистості до вимог нового часу, посилює процеси суспільної аномії.

Р. Мертон вважав, що аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягнути приписуваних цілей встановленими суспільством засобами. Пристосування до аномії відбувається різними способами. Науковець виділив п'ять моделей адаптації особистості до суспільних вимог, залежно від ступеня сприйняття пануючих

цінностей. При аномії індивід «випадає» з життєвого ритму, втрачає здатність пристосовуватися до нових вимог суспільства; втрачають чіткість норми і правила поведінки; руйнуються суспільні цінності; маргіналізуються окремі суспільні групи. Серед головних причин аномії – втрата звичних функцій інститутами і групами, які є проміжними ланками між індивідом і державою [13]. Аномія виявляється, передусім, у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у поширенні правопорушень і жорстокості. Очевидно, застосування теорії аномії для аналізу сучасної ситуації є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів.

На нашу думку, вихідними на шляху подолання аномічного стану мають стати культурні і моральні цінності. Адже цінності – це своєрідний «культурний код». Кожна культура, маючи корінням власну міфологію, породжує й власну, багато в чому – унікальну, ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси [докладніше див.: 14]. Національно-культурна специфіка ціннісної системи значною мірою зумовлює і особливості національної психології. Ієрархія національних цінностей вибудовувалася віками, зумовлювалася всією історією нації і коригувалася нею через зміну ціннісних норм і настанов залежно від часу, конкретної епохи розвитку. Очевидно, саме «культурний код» лежить в основі твердження про те, що шлях цивілізації є не одно-, а багаторядним.

Системотворчими ж, на нашу думку, є моральні цінності. Причому їхнє значення підсилюється саме в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються. «Мораль оцінює, оцінюючи, – пізнає» – ось той розподіл функцій, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості, та особлива послідовність психологічних механізмів, властива саме моральній свідомості.

Моральні норми закладені в самій природі людини і проявляються у тій чи іншій життєвій ситуації. Мораль – система цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. Вона виникає й розвивається у зв'язку з потребою суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя і вважається одним із найдоступніших способів осмислення складних процесів суспільного буття [докладніше див.: 15].

Корінною проблемою моралі є регулювання взаємин та інтересів особистості й суспільства. Відповідати народним сподіванням може лише той державний устрій, у якому і право, і мораль перебувають у найтіснішій взаємодії. Звичайно, це ідеальна модель держави; реально вона практично нездійсненна. Справа в тому, що скільки існує людина, скільки існує держава, стільки ж існує і суперечність між належним і чинним як у моралі, так і в праві.

Однак право й мораль мають спільні ознаки. Головна полягає в тому, що вони є складовими культури суспільства, ціннісними формами свідомості, мають нормативний зміст і слугують регуляторами поведінки людей. Право й мораль мають спільне соціальне, економічне, політичне підґрунтя суспільства, служать спільній меті – узгодженню інтересів особистості й суспільства, захисту громадського порядку. Спільність права і моралі доповнюється спільністю їх функціонального значення. Право і мораль формують еталони й стандарти ціннісно-нормативних орієнтацій суспільства. Приписи права та моралі з'являються в процесі людської діяльності, створюючи «єдиний ряд спілкування», набуваючи внаслідок багаторазової повторюваності нормативного характеру і виступаючи регуляторами поведінки людей.

Норма є соціальною характеристикою поведінки особистості. Норми тісно пов'язані з цінностями. Здебільшого вони навіть ототожнюються (коли йдеться про соціальні норми). У такому разі норма розглядається як різновид цінності (соціологи, класифікуючи цінності, виокремлюють «цінності-норми» [16; 17 та ін.]). Щоправда, норма є раціональним і формалізованим регулятором поведінки людей, який вони одержують ззовні – з традиції, морального кодексу, релігійних настанов, мовних правил, правил поведінки, юридичного закону тощо.

Обґрунтування та реалізація комплексу практичних заходів, створення таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку, формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності є важливим напрямом сучасних наукових досліджень. Актуальністю цього напрямку обумовлений дослідницький інтерес до проблеми цінностей як складової процесів трансформації суспільства в постсоціалістичну епоху.

Разом з тим, варто зазначити, що теоретичні й методичні розробки вчених, з погляду їх практичної реалізації, впровадження в практику, здебільшого залишаються поза увагою держави, центральних виконавчих та місцевих органів влади.

Формування нової ціннісної системи не можливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, культури, модернізації інформаційної сфери, створення ефективної системи заохочення та примусу тощо.

Разом з тим, як свідчить аналіз наукових джерел, домінуючих тенденцій тлумачення результатів соціологічних досліджень та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності «не очевидних», «прихованих» процесів і явищ, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень, через масову свідомість суттєво впливають на визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку.

Література

1. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мир книги, 2009. – 464 с.
2. Гегель Г. Политические произведения / Г. Гегель. – М. : Наука, 1978. – 440 с.
3. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 344 с.
4. Ручка А. А. Ценностный подход в системе социологического знания / А. А. Ручка. – К. : Наукова думка, 1976. – 156 с.
5. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.

6. Розин Л. А. К вопросу о природе ценностных явлений / Л. А. Розин // *Философские науки*. – 1989. – № 6. – С. 89–93.
7. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Харьков : Выща школа, Изд-во ХГУ, 1988. – 149 с.
8. Макаров М. Г. Категория «цель» в философии / М. Г. Макаров. – Л. : Наука, 1979. – 188 с.
9. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін / Ю. Шайгородський // *Соціальна психологія : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський*. – 2009. – № 3. – С. 86–94.
10. Шевеленкова Т. Д. Специфика психологического подхода к изучению ценностных явлений / Т. Д. Шевеленкова // *Психологические аспекты человеческой деятельности*. – М., 1978, – 130 с.
11. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301 с.
12. Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе / М. А. Журавлева. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 335 с.
13. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // *Социология преступности (Современные буржуазные теории)*. – М. : Прогресс, 1966. – С. 299–313.
14. Шайгородський Ю. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації / Ю. Шайгородський // *Український соціум : наук. журнал / голов. ред. О. О. Яременко*. – 2002. – № 1. – С. 41–48.
15. Шайгородський Ю. Ціннісний вимір політичної реальності / Ю. Шайгородський // *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 2010. – № 5 (49). – С. 33–40.
16. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 494 с.
17. Тюрина В. А. Ценностные ориентации / В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель. – К. : ООО «Международное финансовое агентство», 1998. – 148 с.

Розділ III

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНУ ЕПОХУ

1. Методологічні передумови розгляду проблеми цінностей (філософський аналіз).

Доля концепту «цінностей» (або «суспільних цінностей») склалася так, що, з одного боку, він перетворився на певну самоочевидність, на штамп різного роду суспільних дискурсів (пропагандистського, журналістського, побутового), а з іншого, цей концепт, незважаючи на велику кількість літератури, залишається вельми складною та практично нерозв'язною філософською – політологічною проблемою. Саме тому ми вважаємо за доцільне дати стислий огляд сутності цінності спочатку з філософської точки зору, не занурюючись у деталі концепцій та тонкощі аргументації, і після цього показати перспективи аналізу цієї проблеми в політологічній науці. Ми розуміємо складність такого завдання, але вважаємо, що без хоча б *операційного* визначення сутності цінності ми не зможемо ефективно використати це поняття як інструменту опису певної соціальної реальності.

Відомо, що термін «цінність» був введений Г. Лотце в 60-ті роки позаминулого століття, але фігурою, яка зробила справжній «ціннісний поворот» у західній філософській думці, був Фрідріх Ніцше, чия філософія була повною мірою *акціоцентричною*. Але, хоча він досить часто вживав сам термін «цінність», не зовсім ясно, що він розумів під «цінністю», оскільки афористичний стиль його філософування був далеким від точних визначень. Знову ж таки, не заглиблюючись у тонкощі історико-філософської аргументації, ризикну сформулювати своє розуміння ніцшевської аксіології. Отже, на мій погляд, у німецького філософа поняття «цінності» збігалось з поняттям «ідеалу», передусім, «ідеалу людини». А подальша експлікація його філософської аксіології будувалася як послідовна та системна антитеза християнству. Певною мірою ця філософія була викликом усталеній європейській традиції, в якій існувало ще одне ключове слово, тісно пов'язане з поняттям «цінностей» – слово «культура». І в цьому контексті філософія

Ніцше була альтернативою не тільки християнству як релігії, але й «секуляризованому християнству» як європейському романтичному культуртрегерству. (Але, як це не дивно, наступні розробки в аксіологічній сфері хоча й були значною мірою інспіровані ніцшевським ціннісним поворотом, ішли більшою мірою в напрямі заперечуваного ним культуроцентризму).

Як би ми не інтерпретували теорію Ніцше, існують певні константи його творчості та його світогляду. Ці константи полягають у відкиданні будь-яких платонівських ходів в інтерпретації сенсу Буття (у вигляді його підкорення Поняттю) та протиставленні їм радикального філософського номіналізму. Цей послідовний антиплатонізм виразився у тезах примату «становлення» над Буттям, іманентизму – над будь-яким принципом трансцендентності Поняття. Стосовно інтерпретації феномену «Культури» такий світогляд означав скасування опозиції «Природа/Культура», на підставі якої ґрунтувалася європейська думка, проект Просвітництва, філософія історії тощо.

Величезна традиція (від Платона до Канта, від Просвітництва до Фрейда) розглядала людину як «культурну істоту», яка за допомогою раціонального мислення та моральних принципів може опанувати та контролювати своє природне начало. В філософії Ніцше робиться спроба перевернути оптику цієї парадигми та обґрунтувати діаметрально протилежну «картину світу». Для нього, повторюю, «культура» заслуговує на це поняття тільки тоді, коли вона фактично ототожнюється з Природою, допомагає людині жити згідно з цим природним кодексом. Внаслідок такого «перевороту» цінності, як уособлення «культурного символізму», фактично – як це не парадоксально, враховуючи, що саме з Ніцше починається справжній бум дослідження цінностей! – нівелюються і сама людина виступає «принципом оцінки».

Можна знайти безліч думок, які ілюструють ніцшевський антропологізм. І ці думки повторювалися як лейтмотив буквально у всіх його творах. Наприклад, у роботі з показовою назвою «Враняшня зоря. Думки про моральні забобони» філософ пише: «Мати власні оцінки – це означає – вимірювати річ у відношенні до того, скільки задоволення або незадоволення приносить вона

саме нам, і нікому іншому» [1, с. 40]. Критикуючи Руссо, зокрема його ідею рівності, він обґрунтовує зовсім інше розуміння природи, яка протиставлена будь-якому Поняттю та будь-якому принципу «Загального»: «І я говорю про «повернення до Природи», хоча, по суті, це не повернення, а піднесення себе до природи, яка грає та сміє грати великими завдання життя» [2, с. 157].

Можна багато розмірковувати стосовно інтерпретації проблеми цінностей у Ніцше, але це може завести нас у бік занадто спеціалізованого аналізу. Зараз мені важливо зафіксувати той факт, що цілісний проект Ніцше (який включав у себе як світоглядні, так і політичні аспекти) був цікавою спробою вибудувати своє філософське бачення шляхом радикальної відмови від принципу **Символічного**, яке можна розуміти не тільки в звичному сенсі, але й в сенсі Жака Лакана як трансцендентальний вимір буття людини, без якого він не може стати **Суб'єктом**. Але Ніцше все ж таки намагався позбутися цього виміру, здійснюючи послідовну «редукцію символічного». Наприклад, він відкидає мораль як таку, чесноти як такі, тому що вони обмежують людську свободу, називаючи моральність «протиприродним явищем», а мораль – «помилкою психології».

Цікаво, що П. Слотердайк, який написав блискучу книгу «Критика цинічного розуму», до якої я в своєму дослідженні буду неодноразово звертатися, випустив його фігуру з поля свого зору та не розглядав послідовний аморалізм мислителя як різновид «Цинічного Розуму». Серед галереї великих циніків з часів Просвітництва (яка містила в собі Штірнера, Маркса, Фрейда та багато інших) не знайшлося місця автору програми «по той бік Добра та Зла». А, між іншим, відкидання моралі та обмежувальних механізмів Культури стосовно людської поведінки було вкрай небезпечним та відкривало двері цинізму. Існує дуже невелика відстань між вільним філософом та нацистськими ідеологами, які поділяють принципи безграничної «волі до влади», ненависть до платонізму та християнства, примат естетичного над етичним [3, с. 79], безграничну міфотворчість. І хоча поєднання фігури Ніцше з головними ідеологами Рейху є певною історико-філософською вульгаризацією, спадкоємність на рівні висхідних **принципів** все ж таки існує. Але

сказати, що П. Слотердайк взагалі обійшов аналіз цієї фігури, було б неточним. У Передмові він вказав на «нову актуальність Ніцше після першої, фашистської хвилі ніцшеанства» внаслідок «зношеності християнського вбрання західної цивілізації» [4, с. 7].

Автора Заратустри не випадково згадано в контексті нашого розгляду проблеми цінностей. І роль цієї фігури не тільки в тому, що він привернув увагу до проблеми цінностей соціальних мислителів того часу, але в тому, що продемонстрував небезпеку нігілізму або цинізму, яка виникає внаслідок втрати виміру Символічного (незважаючи на те, що сам виступав гострим критиком нігілізму). Забігаючи вперед, відзначимо, що пострадянські країни пережили швидку зміну символічних координат орієнтації та ідентифікації їх населення, що, в свою чергу, призвело до різновиду ціннісного колапсу. Але це явище буде розглянуто пізніше.

Як ми вже зазначали, рух європейської «постніцшевської» думки в осмисленні цінностей ішов у напрямі їх онтологізації. Наприклад, Макс Шелер вважав цінності основою духовного життя людини, але поміщав їх поза внутрішнім світом людини, вважав за цінностями те, що людина «інтеріоризує». Будучи релігійною людиною, він вибудовував ієрархію цінностей, яка відповідала «об'єктивній» ієрархії Буття. Саме тому вищий ціннісний щабель займали релігійні цінності. Зазначене розчинення філософської онтології в аксіології знайшло своє яскраве уособлення в філософії неокантіанців. Так, згідно з В. Віндельбантом філософія перетворюється на «вчення про загальнозначущі цінності» [5, с.58], а культура – як «світ втілених цінностей». (Це ототожнення культури та цінностей дозволило М. Гайдеггеру у 1919 році влучно назвати теорію цінностей «культурософією»).

У методології суспільних та гуманітарних наук теорія цінностей теж зайняла домінуюче місце. Наприклад, Е. Трельч вважав, що цінності визначають об'єкт такої науки, як «історія», згідно з О. Шпенглером вони становлять об'єкт усіх гуманітарних наук, а Макс Вебер вважав поняття «цінності» засадничим для соціології та політології. Не заглиблюючись детально в розгляд поглядів представників цієї течії, необхідно зазначити, що більшість з них виходить з передумови, діаметрально протилежної

вказаному напрямку думки. Цю передумову можна досить стисло сформулювати таким чином: «Цінності є надіндивідуальними нормами (передусім моральними та загальносвітоглядними), які є засадничими для тієї чи іншої соціальної спільноти або суспільства в цілому». Якщо ілюструвати *кантівську* основу такого розуміння цінностей (а дух Канта надихав і далі надихає всю наступну філософську, соціологічну та політологічну традицію), то в душі його трансценденталізму ми можемо уточнити, що цінності є такими символічними конструкціями, які роблять суспільство *можливим*. Звідси імперативний характер ціннісних утворень, функція заборони та спонукання для певних видів дій та думок. Різні мислителі порізногому інтерпретували той фундаментальний факт у генезисі цінностей, згідно з яким індивід не може бути творцем цінностей, оскільки останні виробляються лише в процесі суспільної комунікації. Розбіжності в інтерпретації впливають з тлумачення того, хто є тим Автором (колектив, суспільство, Бог), що творить світ цінностей. Але більшість з теоретиків зазначеної традиції виходять з факту того, що цей Автор є чимось більшим, ніж індивід, який задовольняє свої бажання, оскільки цей гіпотетичний автор уособлює якесь *загальне начало*. Наприклад, Р. Арон так ілюстрував *загальний* характер моралі: «Отже, ми доходимо такого висновку: річ у тім, що коли існує система обов'язків і зобов'язань, то потрібно, аби суспільство стало моральним обличчям, що якісно відрізняється від окремих індивідуумів, з яких воно складається й наслідком синтезу якого воно є. Відзначимо аналогію між цим міркуванням і Кантовим доказом існування Бога. Кант постулює Бога тому, що без цієї гіпотези мораль незрозуміла. Ми постулюємо суспільство, що специфічно відрізняється від індивідуумів, інакше мораль виявляється без об'єкта, обов'язок – без точки прикладання. Додамо, що цей постулат легко підтвердити на досліді. Хоча я вже не раз розглядав це питання у своїх книгах, мені буде неважко додати нові докази до тих, які я наводив раніше на підтвердження цієї концепції. Вся аргументація в кінцевому підсумку може бути зведена до кількох дуже простих ідей. Вона зводиться до визнання того, що, на загальну думку, мораль починається там, де починається безкорисливість, самопожертва.

Але безкорисливість має сенс тільки в тому разі, якщо суб'єкт, якому ми підлягаємо, має більшу цінність, ніж ми, індивідууми. Проте на практиці я знаю тільки одного такого суб'єкта – це колектив. Утім, я помиляюсь: є, очевидно, й інший суб'єкт, який може відіграти ту саму роль, – божество. Треба вибрати між Богом і суспільством. Я не розглядатиму тут аргументи на користь того чи того розв'язання – обидва пов'язані одне з одним. Додам, що, на мій погляд, цей вибір залишає мене байдужим, позаяк у божестві я бачу тільки суспільство, перетворене й осмислене у формі символів» [6, с. 407–408].

Ця цитата яскраво уособлює квінтесенцію «кантівської» рецепції проблеми цінностей. (І я підкреслив типово кантівський пасаж думки Дюркгейма). Отже, французький соціолог вводить абстракцію «суспільства», яке виступає справжнім суб'єктом вироблення цінностей (у нашому випадку моральних). Виникає природне запитання: «А що це за таке дивне утворення, така *трансцендентна інстанція*, яка виробляє суспільні цінності»? Соціологічні інтуїції мислителя спонукали його до того, щоб знайти певний емпіричний еквівалент цій абстракції, і він знаходить його в образі *колективу* як нової системної якості суми окремих індивідів. З мого погляду, не зовсім вдале рішення, яке веде до натуралізації кантівської думки, до її спрощення, але в цілому роль Дюркгейма для подальшої розробки проблеми цінностей важко переоцінити.

Якщо порівняти погляди Дюркгейма на згадану проблему з ідеями інших видатних мислителів того часу, то ми побачимо, що теоретичні дискусії з його моделлю можуть вестися в річищі того, що розуміти під «суспільством» та в якому відношенні перебувають між собою «суспільство (або певні «колективи») та конкретні індивіди в процесі створення цінностей. Наприклад, Макс Вебер приймає менш «об'єктивістський» погляд на природу цінностей та «реалізму» Дюркгейма і протиставляє його концепції «поміркований номіналізм», говорячи про те, що світ цінностей є «водночас плодом гуртової й індивідуальної творчості» [6, с. 536]. Однак ці розбіжності не торкаються кантівської основи поглядів згаданих мислителів, того, що «цінності» є чимось вищим, ніж інструменти обслуговування власних бажань чи власних природних потреб.

Вони пов'язані зі світом *інших* людей і тому повинні мати загальнозначущий характер.

Ми не ставимо своїм завданням дати більш-менш повну ретроспективу розгляду проблеми цінностей у працях соціальних мислителів, однак навіть для того, щоб сформулювати робочий варіант власного розуміння цінностей, нам необхідно хоча б стисло проаналізувати найбільш показові варіанти теорії цінностей. У цьому контексті я не можу не вказати на роль психоаналізу не просто для розробки теорії цінностей, але для формування самого горизонту розгляду цієї проблеми. Передусім, вважаю за необхідне зазначити, що засновник психоаналізу Зигмунд Фройд був глибинним «кантіанцем», як би це не здавалося дивним його послідовникам або історикам. І в цьому контексті логіка міркувань Фройда була послідовно «антиніцшевською», хоча, наскільки нам відомо, він ані не проводив рецепцію поглядів Ніцше, ані вважав себе послідовником Канта. Взагалі у своїх дослідженнях він був орієнтованим на класичний медичний дискурс свого часу, а його приголомшливі творчі інсайти (в тому числі у сфері філософського розуміння Людини та Суспільства) пов'язані з геніальністю цієї людини, яка була філософом «від Бога».

На чому засновується висновок про глибинне «кантіанство» Фройда? Передусім, на його базовій передумові розгляду Людини як поля боротьби Природи та Культури. Саме тому, розглядаючи проблему неврозів, він виступав не стільки як медик, скільки як культуролог або теоретик культури, демонструючи травму, яку отримує кожна Людина в процесі своєї соціалізації, травму як наслідок конфлікту між природними бажаннями та культурними заборонами. І вся подальша доля Людини, з його точки зору, буде залежною від того, що він зробить з цієї травмою, чи стане вона приводом для подальшої еволюції як особистості, чи, навпаки, спричинить регрес до фіксації на дитячих фантазмах та бажаннях. Між іншим, ця передумова розвінчує ніцшевську міфологему «природної людини», мрію про те, що можливе повернення у світ природних мрій та бажань крізь нашарування культурних заборон. Фройд чітко продемонстрував, що таким природним індивідом є дитина, і саме тому образ «раю» в культурі нерозривно пов'язаний

з дитинством. Але у міру того, як дитина дорослішає, приходять «сором», «страх» та починається те, що мислитель дуже показово називає «культурною роботою» [7, с. 160]. Для того, щоб зрозуміти, що, власне, нового вніс австрійський мислитель до розуміння *генезису* цінностей, варто згадати найбільш фундаментальну заборону, з якої починається ця «культурна робота» і взагалі «культура». Ідеться про заборону на інцест, передусім на статеве життя з матір'ю та на можливість мати з нею дітей. Уже в цитованій роботі «Глумачення сновидінь» (з цієї роботи, як вважає більшість дослідників, психоаналіз датує свій початок), Фройд зазначає, що дитяче бажання полягає в сексуальному потязі до своєї матері, ревнощів до батька і підсвідомого наміру його вбити. Саме під цим кутом зору він розбирає трагедії «Едип» та «Гамлет» як різні варіації на тему інцесту та батьковбивства.

Щодо того, яким чином заборона на інцест впливає на формування цінностей, логіка міркувань Фрейда рухається у такому напрямі: ця заборона інтеріоризується в свідомості кожного індивіда і діє як така, що *свідомо* проголошується індивідом. Ця проста ситуація в мініатюрі відтворює парадокс буття цінностей у культурі. З одного боку, цінності нав'язуються, а з іншого, існує ілюзія нібито Людина сама зробила свій *вільний вибір* на користь тієї чи іншої цінності. Таким чином, Фройд демонструє імперативний та нормативний характер будь-яких ціннісних утворень. І цей пункт – між іншим, теж глибоко кантіанський! – необхідно взяти до уваги для наших подальших розробок. Далі важливим пунктом його роздумів виступає постулювання складної драматургії, глибинно конфліктних відносин між бажаннями та заборонами. І саме сновидіння виступає формою досягнення певного компромісу, формою реалізації бажання в обхід дії ціннісної цензури. Це теж вельми важливе положення, яке допомагає збагнути природу ціннісного відношення. Воно стосується розуміння Культури як Цензури, тобто як певної постійно діючої інстанції, що не просто постулює набір ціннісних постулатів як обов'язкових для виконання, але й контролює це виконання. Ця інстанція може «матеріалізуватися» в конкретну соціальну інституцію, в більш абстрактний порядок моралі, у внутрішнє переконання, яке спонукає індивіда

діяти тільки певним чином. (Як ілюстрацію згадаймо славетний вислів Мартіна Лютера «На цьому стою і не можу інакше»). Але конкретна «інкарнація» цієї інстанції не дуже важлива. Набагато важливішим є те, що вона взагалі існує і діє. А тепер згадаймо наведені вище роздуми Е. Дюркгейма про «суспільство», «Бога» чи «колектив» як основного суб'єкта творення цінностей, порівняймо з нашими висновками про фрейдівську Цензуру (або Супер-Его, за термінологією Фрейда) як «інстанцію» вироблення цінностей та зробімо висновок про те, наскільки концептуально близькими є концепції обох мислителів.

Нарешті, останній аспект, який варто відзначити з постулатів З. Фрейда, полягає у твердженні, що ціннісні духовні утворення є результатом *складної роботи свідомості*, а не простого гіпостазування раціональних конструкцій. Ця робота тісно пов'язана з присутністю «внутрішнього Контролера» у вигляді Супер-Его, що призводить до «зречення від чуттєвих потягів». Аналіз генезису вищих духовних конструкцій людини був здійснений Фрейдом у його пізніх роботах, які завершували його творчий шлях. У цих роботах він зосередився на сутності світових релігій, для яких поняття «духовності» було засадничим. Ці роботи можна з повною підставою кваліфікувати як геніальні, хоча далеко не всі вчені вважають їх достатньо коректними з фактологічної точки зору.

Квінтесенція цих роздумів міститься в роботі «Людина на ім'я Мойсей і монотеїстична релігія». Я не маю наміру наводити всю сукупність міркувань Фрейда, але зазначу, що вироблення будь-яких культурних та релігійних цінностей з точки зору наведеної методології нерозривно пов'язане з травмою. Так, у випадку пояснення походження тотемізму як однієї з перших форм суспільної організації Фрейд констатує, що травматичним переживанням було вбивство Батька ордою братів. Далі він висуває ідею про тотожність невротичних та «культурних утворень» та висуває схему таких утворень, на якій ми не будемо докладно зупинятися. Для нас цікавим є аналіз механізмів інституціоналізації тотемізму, який містить а) почитання замісника Батька; б) амбівалентність «тотемістичної трапези»; в) встановлення свят та заборон.

Важливим для прояснення проблеми виникнення цінностей у цих первинних формах соціальної організації є фіксація Фройдом відмови від потягів, визнання взаємних зобов'язань, встановлення непорушних священних союзів, формування «основ моралі та права» [8, с. 91]. Серед перелічених складових первісного суспільства, які наводяться засновником психоаналізу, ми можемо виділити *негативні складові* (тобто заборони-табу або вказівки про те, чого *не* слід робити) та *позитивні складові* (або «імперативи», тобто накази, що стосуються того, що *слід* робити). До перших належить фундаментальна заборона на інцест, тобто на статевий зв'язок з матір'ю та сестрами, що призвело до утворення екзогамної сім'ї. Можна сперечатися з Фройдом стосовно методології аналізу первинних форм суспільства та його ціннісних утворень (релігії, моралі та права), але виявлення *структурних* аналогій між тотемізмом та пізнішими формами монотеїстичних релігій довело, що Фройдю пощастило відкрити *механізм* утворення вищих культурних форм.

І стосовно проблеми виникнення цінностей це відкриття Фройда спонукає до висновку, що цінності не можуть розглядатися як просте гіпостазування раціональних конструкцій інтелектуалів (певною мірою так вважав Макс Вебер), але вони є носієм частки «забуті істини», продуктом вторинної раціоналізації ірраціональної основи свого походження. (У Фройда ми можемо знайти вельми категоричне твердження про те, що догмати релігії дуже схожі з психотичним маренням, яке теж є ірраціональним утворенням, але яке має претензії на володіння абсолютною істиною). Другий аспект відкриттів Фройда стосується *амбівалентної природи* цінностей, наявності в них негативно-заборонних та позитивно-імперативних аспектів, які притаманні всім без винятку ціннісним конструкціям та соціальним нормам.

Якщо згадати перші моральні принципи, які були сформульовані в монотеїстичних релігіях, то всі вони базувалися на універсалізації принципу заборони, тобто містили в собі кодекс правил стосовно того, чого не слід робити.

Згадаймо Десять Заповідей Мойсея («Декалог»), на їх прикладі побачимо, що переважна більшість з них заснована на заборонах («не вбивай», «не кради», «не чини прелюду»). У процесі подальшого

розвитку монотеїстичних релігій ми можемо спостерігати доповнення цих «заборонних» ціннісних складових цінностями-імперативами, які становлять більшість у такому основному тексті християнського канону, як Нагірна проповідь.

Порівняння «Декалогу» та ціннісних приписів Євангелія є вельми цікавим для виявлення принципів взаємодії заборонних та імперативних складових цінностей, сукупність яких утворює **універсальну ціннісну систему**. Показовим є й те, що Христос декларує, що він прийшов виконати Закон Мойсея, а не порушити його, доповнюючи його заборонні заповіді дев'ятьма «заповідями Блаженства» або щастя («блаженні ниці духом», «блаженні ті, хто плачуть», «блаженні вигнанці за правду» тощо). Таким чином, амбівалентність цінностей виявляє себе не тільки в поєднанні начал жорсткої Цензури та мети досягнення Блаженства, але й в парадоксі поєднання в цінності зобов'язувальних приписів з боку гіпотетичного вищого Авторитета та ілюзії вільного вибору, який робить Суб'єкт, що «інтеріоризує» цінності та робить їх своїми світоглядними орієнтирами.

Що принципово нового, порівняно з роботами класика психоаналізу, внесли його послідовники в розмаїття шкіл та концепцій? Ми не ставимо завдання аналізувати погляди представників цих шкіл (це б завело нас далеко в бік від теми нашого дослідження). Зараз нас цікавить те з концептуальної спадщини психоаналізу, що може допомогти нам уточнити важливі складові природи та генезису цінностей. І серед різних напрямів цієї течії вважаю за необхідне виділити школу Жака Лакана, який спромігся суттєво поглибити фрейдівські інтуїції стосовно походження «символічного порядку». Взагалі треба зазначити, що теоретичні конструкції Лакана є вельми складними та містять у собі дуже багато тем та аспектів. Саме тому я не можу ставити собі завдання висвітлити його здобутки у цьому напрямі.

Замість цього, поставимо мету виокремити базові реперні точки його теорії, які стосуються зазначеної проблеми. Перш за все, Лакан хоча і висунув гасло «Назад до Фрейда!», значною мірою ревізував його світоглядні інтуїції. Фрейд залишався нащадком Просвітництва та філософських інтуїцій Свідомості як

«самосвідомості». Таке романтичне розуміння свідомості породжувало й його гуманістичне кредо перемогу Розуму над хаосом нашого Підсвідомого, яке чітко виражене у його відомому вислові: «Де було «Воно», повинно стати «Я».

У пошуках Лакана, на відміну від Фройда, велика увага приділяється висвітленню традиційно філософських питань (таких, як, наприклад, проблема генезису Суб'єкта), і його відповідь на ці питання дається в річизі французької традиції «об'єктивізму», підсиленого структуралістською методологією. У цьому контексті Лакан зі своїми поглядами є набагато ближчим до Еміля Дюркгейма та Клода Леві-Строса, ніж до Фройда. Зокрема, він вважає, що Суб'єкт виступає як певна фікція, тобто є *функцією* від «символічного порядку», що виступає первинною соціальною реальністю. Так, коментуючи базові ідеї «елементарних структур» Леві-Строса (маються на увазі «номенклатура родинних зв'язків» та правила подружніх союзів) у підрозділі «Символічний Всесвіт» другої книги семінарів, він дає їм високу оцінку. Зокрема, він висловлюється, що «якщо символічна функція дійсно функціонує, то ми знаходимося всередині її. І я скажу більше – всередині до такого ступеня, що вийти з неї не в наших силах» [9, с. 48].

Якщо ми вдумаємося у смисл висловлення Ж. Лакана (та і фундаментальних ідей К. Леві-Строса), то можемо побачити глибинно кантівські інтуїції, які становлять її основу. Як ми пам'ятаємо, у Дюркгейма (який свідомо орієнтується на підхід Канта) *трансцендентною* основою, яка є гарантом «моральності» суспільства, виступає саме суспільство. На відміну від свого попередника, який сповідував принципи «об'єктивізму», К. Леві-Строс та Ж. Лакан говорять про «Символічний Порядок», який передусе Суб'єкту та спричинює його появу. (Цікаве свідчення Лакана про те, що небезпека представити цей порядок як автономне трансцендентне утворення або як «маски Бога» спонукали Леві-Строса до того, що він був готовий відступитися від базового поділу Природи та Символу (або «Культури»). Отже, виникає питання про онтологічну основу згаданої трансцендентності (очевидно, що кантіанські інтуїції ХХ сторіччя вже не могли використовувати метафору Бога для фіксації цієї основи). Трансцендентність

«Символічного Порядку» Лакана означала той простий факт, що цей порядок був «ексцентричним» стосовно індивідуального досвіду, психіки емпіричного індивіда. Постулат принципів «непсихічності» Символічного підвів метра французького психоаналізу до нової метафори його пояснення – метафори Машини. Логіка його міркувань є такою: основа символічного порядку – це Мова або Слово, а Машини (навіть самі складні) створюються словами.

Про це він, зокрема, пише: «...Людина – це суб'єкт, центр якого є зміщеним, і що причиною цього є зануреність людини в гру символів, його залученість у світ символічний. Але саме в цій грі, в цьому світі сконструйована і машина. Саме машини, навіть самі складні, створюються не чим іншим, як словами. Слово – це передусім продукт обміну, за допомогою якого люди впізнають один одного, так, якщо ви сказали пароль, вас пропустять з миром тощо. Саме з цього починається круговерть мовлення, який, розширюючись, створює світ символів, що припускає алгебраїчні розрахунки. Машина – це структура, яка ніби відірвана від діяльності суб'єкта. Символічний світ – це світ машини» [9, с. 71]. (Підкреслено – О. Ш.). Отже, у Лакана ми бачимо наступний ланцюжок висновків-ототожнень: Символічне – Трансцендентне – Підсвідоме – Непсихічне – Машинне. Якщо вдуматися в смисл цих ототожнень, то можна побачити, що в них мислитель універсалізує фройдівський концепт «Культури», але відкидає його ж концепт природного індивіда, який з самого початку взаємодіє зі «Символічним Порядком» як Суб'єктом та «інтеріоризує» його заборони і приписи. На відміну від вчителя, він вважає, що такого індивіда, тобто руссоїстської абстракції, не існує і з самого початку Суб'єкт виникає *після* «Символічного Порядку», як наслідка його дії. Але для самого Суб'єкта існує фундаментальна ілюзія, нібито він знаходиться на рівні *причини* та бере участь у створенні основ «Символічного Порядку».

Ця ілюзія в рамках психоаналізу має назву *трансферної ілюзії* та ілюструється послідовником Ж. Лакана С. Жижеком таким чином: «Лакан відзначав, що тут має місце «ретроверсивний ефект» з притаманною йому трансферною ілюзією, внаслідок чого суб'єкт на кожному етапі стає тим, «чим він уже був», –

ретроактивний ефект полягає в тому, що дещо сприймається як те, що існувало з самого початку» [10, с. 110]. Феномен такої ілюзії дає можливість пояснити той парадокс проблеми цінностей, який ми зафіксували вище: з одного боку Суб'єкт знаходить «світ цінностей» ніби «готовим», тобто як «об'єктивну даність», а з іншого – ілюзію того, що він «вільно вибирає» цінності та вбудовує їх у свою світоглядну картину світу. В реальності вільний вибір здійснюється на рівні «рефлексії другого порядку», тобто на рівні оцінних суджень, які можуть бути або ідеологічними, або науковими.

Зазначена ілюзія була концептуалізована в науковій теорії Макса Вебера (який запозичив свої ідеї у неокантіанця Г. Ріккерта) та знайшла своє втілення у концепті «*віднесення до цінностей*», яке є прерогативою вченого. Ця операція протиставляється безлічі «*оціночних суджень*» пересічних людей, які становлять «первісну безформну матерію» [6, с. 520] буття цінностей. І тільки з приходом вченого, який систематизує ці уявлення, ця матерія набуває рис усталених ціннісних конструкцій. Таким чином, виходить, що саме інтелектуали виступають у ролі істинного творця цінностей, що з погляду викладеної методології Ж. Лакана є типовою інверсією реального процесу, трансферною ілюзією, згідно з якою Вчений-Соціолог є Суб'єктом розуміння й формування цінностей шляхом їх відбору (або «маскою Бога»).

Якщо ми уважно вдумамось в методологічні принципи Лакана, то пересвідчимося, що людина перебуває в полі «Символічного Порядку» та не може з нього вискочити, оскільки в ньому вона бачить як цілісність всесвіту та суспільства свою ідентичність. І базові поняття цього порядку (в тому числі ціннісні конструкції) людиною не вибираються, але сприймаються як даність.

Ще одна дуже важлива складова внеску Ж. Лакана в теорію «символічного виробництва» полягає у відкритті *механізму* створення «Символічного Порядку» та його «легітимізації» в очах людини. Цей механізм пов'язаний з фігурою «Великого Іншого», який не тільки формує «поле значень» шляхом ієрархізації його символічних складових, але й *вимагає* від суспільної людини визнати саме такий порядок. Інакше кажучи, ця фігура виступає формою владних відносин, персоніфікацією фрейдівської Цензури, і саме

наявність такої фігури призводить до того, що людина виявляється «приколотою до Означника» [10, с. 120], отримує за його допомогою свою ідентичність і свою суб'єктність і тому не може «вискочити» за межі «Символічного Порядку».

Згадана вимога розуміється шляхом концептуалізації *Голосу* як атрибуту «Великого Іншого», який здійснює заклик до Суб'єкта, який й сприймається останнім як імператив до дії. На самому первинному рівні промови цієї інстанції торкаються відносин між Бажанням, Вимогами та Обов'язками, які накладаються на людину внаслідок її ідентифікації з «Символічним Порядком». Це проявляється, перш за все, в кодифікації бажань, у забороні певних сценаріїв їх реалізації (наприклад, інцесту, перелюбу або «егоїзму») та направленні людини на належні сценарії такої реалізації (наприклад, на задоволення «Бажання Великого Іншого»). Така кодифікація відбувається за допомогою вимог, які містяться в мовленні «Великого Іншого». Відмова від «неправильних» бажань, страх перед покаранням та усвідомлення «вільного прийняття» обов'язків виступають як причини формування ціннісного всесвіту людини.

Тема «Голосу» є однією з констант людської культури, свого роду «онтологічним доказом» буття «Великого Іншого» від «демону Сократа» до голосу «нашої совісті», вказуючи на істинну причину виникнення «Символічного Порядку» та цінностей як його фундаментальних складових. Але найбільш показово зазначена функція «Голосу Великого Іншого» відображена у монотеїстичних релігіях. Наприклад, у Біблії розповідається про те, що Бог (тобто «Великий Інший») вступає в безпосередній контакт з Мойсеєм, який згідно зі схемою Лакана не бачить Яхве, але чує його Голос. Саме у процесі такого контакту Бог встановлює основи «Символічного Порядку» та виділяє у ньому специфічну сферу моральних норм та цінностей. Саме після цього свідчення ці цінності набувають абсолютного характеру як об'єктивна «даність», яка не залежить від оціночних суджень того чи іншого емпіричного Суб'єкта.

Наш стислий огляд деяких концепцій сутності та походження цінностей підвів нас до проблеми специфіки суспільних цінностей. Однак перед тим, як перейти до їх розгляду, вважаю за необхідне підбити певні підсумки щодо нашого розгляду проблеми

цінності. Не заглиблюючись у розгляд величезної кількості робіт, присвячених цій проблематиці, та розмаїття концепцій, зазначимо, що все це концептуальне «море» можна звести до кількох базових напрямів можливого розгляду цінностей:

А. «Цінність» як продукт «людської діяльності». Саме так формулюється сутність цінності в роботі М. Кагана його «Філософська теорія цінності» [5, с.87]. Як би ми не розуміли специфіку такої діяльності, очевидним є те, що, незважаючи на можливі відмінності такого розуміння основною *інстанцією*, яка відповідає за формування цінностей, є Суб'єкт. Цей суб'єкт може бути індивідуальним, колективним, абстрактним, «науковим», але за всі ці розбіжності він залишається Суб'єктом. До такої парадигми розгляду проблеми цінностей можна зарахувати велику кількість абсолютно різних мислителів – від Ф. Ніцше, частково М. Вебера до, наприклад, психолога А. Маслоу, який вважав, що цінності пов'язані з реалізацією «людських потреб».

Б. «Об'єктивістські» концепції походження цінностей. Такі концепції існують або в рамках платоністських моделей (які продовжують своє існування у вигляді релігійно забарвлених концепцій), або в рамках традиції *кантівського трансценденталізму* (до якої ми віднесли й таку традицію, як психоаналіз З. Фрейда–Ж.Лакана). У першому випадку цінності виступають як об'єктивні характеристики Буття, надані та «підкріплені» Абсолютом. У другому випадку «цінності» виступають не тільки як трансцендентні сутності по відношенню до конкретного індивіда, але й як *трансцендентальні передумови* людського індивідуального та суспільного Буття. Особливість такого розуміння цінностей полягає в тому, що вони виступають в ролі імперативів, норм та ідеалів для людської думки, людської дії та соціально-історичної творчості. Ці передумови можуть концептуалізуватися як «Культура», «Мораль» або «Символічний Порядок».

Як ми намагалися показати, в кантівській «об'єктивістській» традиції «Символічний Порядок» передусє не тільки оціночним діям Суб'єкта, а й самому Суб'єкту. Величезним внеском психоаналітичної традиції, зокрема в школі Ж. Лакана, було виявлення механізму створення «Символічного Порядку». Як було показано,

в цій теорії трансцендентальною передумовою такого порядку виступала фігура «Великого Іншого» (яка може бути порівняною з категоріями Простору та Часу в кантівських «трансцендентальних схемах»), що дозволяє не тільки «легітимізувати» зазначений «Символічний Порядок», але дати можливість Суб'єкту ідентифікувати себе в цій якості. В ролі цієї фігури може перебувати не тільки Бог, але й Держава, Партія, Нація, Світова Спільнота, Універсальна Історія або постать Лідера.

Ми приділили так багато уваги психоаналітичній теорії генезису Символічного (та цінностей як його невід'ємної складової) тому, що ця теорія дозволяє органічно поєднати «цінності культури» та «суспільно-політичні цінності».

В. Критичні теорії «акціоцентричних» світоглядних моделей. Як ми вже казали, концепція Ф.Ніцше була першою спробою зробити критичний аналіз певної парадигми походження цінностей, зокрема парадигми *трансцендентальної*. Однак ця критика не була послідовною. Проголошуючи «надчуттєве» неістиноюю, а «чуттєве» – істиноюю, замінюючи «трансцендентне» на іманентне, він залишає непорушним Суб'єкта, який є джерелом та творцем цінностей. (Інакше кажучи, відкидаючи Канта, він залишає передумову Суб'єкта як основну трансцендентальну передумову Нового часу). Таким чином, його критика торкається певних *munis* цінностей, але не «ціннісного принципу» як такого.

У контексті сказаного можна стверджувати, що саме Мартін Гейдеггер довів висхідні інтуїції Ніцше до логічного завершення і представив критику «акціоцентризму» як філософської орієнтації останніх сторіч розвитку європейської філософської думки. (При цьому парадокс його філософського проекту полягає в тому, що, критикуючи цей напрям думки, він залишається в межах кантівського критицизму, тобто підсвідомо наслідує його методологію, але це зауваження ми залишаємо на розгляд істориків філософії). Критичне вістря гейдеггерівської думки було націлене на передумову Суб'єкта, і треба сказати, що аналітика відтворення такого досить «штучного» персонажа філософського дискурсу метафізики є блискучою. (Більш того, я вважаю, що базова ідея Лакана про те, що Суб'єкта не існує, що він є певною ілюзією, значною мірою є результатом рецепції ідей Гейдеггера).

Отже, німецький філософ вимальовує ланцюжок трансцендентальних передумов, які впливають з базового припущення існування Суб'єкта як уособлення принципу «самозаконодавчого» Розуму: Суб'єкт – Уявлення про «сущє» як «предмет уявлення» в метафізиці – Принцип спостерігання такого експерименту у природничих науках (його аналог – «критика джерел в гуманітарних науках»). Така привілейована позиція Суб'єкта у бутті приводить до формування так званої «картини світу», сутність якої полягає в наступному: «Картина світу, зрозуміла як сутнісна, означає, таким чином, не картину, що зображає світ, а світ, зрозумілий як картина. Сущє в цілому береться тепер так, що воно тільки тоді стає сущим, коли поставлене людиною, що його представляє та встановлює. Де справа доходить до картини світу, там виноситься кардинальне рішення щодо сущого в цілому. Буття сущого шукають та знаходять у представленні сущого» [11, с. 103].

З наведеного випливає, що домінування суб'єкта та «картини світу» як «конструкту його уявлення предметує», народжує єдину можливу форму позиціонування людини в світі, яке відоме не тільки філософам, а й широкому загалу як «світогляд», або «ідеологія», а трансцендентальний принцип суб'єктоцентризму знаходить свій аналог у зазначеній світоглядно-ідеологічній сфері як «гуманізм» або «антропологічний підхід». Послідовне розкриття принципу «суб'єктоцентризм – гуманізм – антропологізм» підводить філософа вритул до аналізу *цінностей* або, ширше, «акціоцентричної» моделі світогляду. Ця модель розкривається автором таким чином: «Оскільки останні (тобто цінності – О.Ш.) розуміють себе як культура, цінності стають культурними цінностями, а ті, в свою чергу – взагалі виразом вищих цілей творчості на службі самозабезпечення людини як суб'єкта. Звідси тільки один крок до того, щоб самі цінності зробилися предметами в собі. Цінність є опредмечена мета, що виражає потреби уявлення, яке саме встановлює себе як картина. Цінність, виходячи з усього, передбачає, що люди, які себе з нею співвідносять, займаються найціннішим, і, однак, саме цінність є немічне та протікаюче прикриття для предметності сущого, що втратило обсяг» [11, с. 110–111]. Підкреслено ту частину цитати, яка видає абсолютне несприйняття

Гейдеггером ціннісного принципу як такого, «деконструкцію» котрого він послідовно та, повторюю, блискуче здійснив. Однак відкидаючи принцип суб'єктоцентризму, метафізики та світогляду домінування цінностей у «картині світу», «західний проект» в цілому, мислитель, на мій погляд, не спромігся переконливо сформулювати його альтернативу. Це проявилось в тому, що Гейдеггер так і не зміг вирватися за межі ідеологічного та, ширше, ціннісного ставлення до реальності, оскільки його проект формування людини як «пастуха Буття», модель «тут-Буття», що є вільним від «оцінюючого» погляду Суб'єкта, є типовою ідеологією та «цінністю». Однак відкидання трансцендентальної основи цінностей робило філософа глухим до боротьби цінностей у сучасну для нього епоху. Мається на увазі його тимчасове співробітництво з нацизмом, що (поряд з фігурою Ніцше, який справив великий вплив на Рейх) є вельми показовим для мислителя, котрий відмовляється від традиційних та гуманістичних цінностей. Іронія історії полягала в тому, що саме Гейдеггер, який відкидав Суб'єкта як уособлення принципу панування, по суті, приєднався до нацистської ідеології, яка зробила панування основним принципом свого існування.

Це приєднання – при цьому досить щире! – чітко проявилось в знаменитій Ректорській промові, яку він виголосив у 1933 році. Саме в ній він повертається до традиційно німецької категорії «Духу», який уособлювався в «німецькому народі». Крім того, в цій промові він обґрунтував «духовну місію фюрера». (Оскільки у мене немає доступу до оригіналу цієї промови, я посилаюся на книгу Ж. Деррида «Про Дух. Гейдеггер та питання», присвячену деяким аспектам світогляду філософа та, зокрема, його концепції Духу в згаданій промові) [12, с. 54]. Таким чином, програмна відмова від ідеології обернулася повною ідеологічною заангажованістю, в одну з найбільш вульгарних та брутальних ідеологій, факт, який є вельми показовим уроком для тих, хто критикує «акціоцентризм» та намагається піддати сумніву фундаментальний факт того, що людина є «ціннісною істотою» за своєю сутністю.

Ще один урок від осмислення творчого доробку мислителів на кшталт Гейдеггера чи Лакана полягає в тому, що ціннісні системи не є абсолютними. Йдеться про те, що «картина світу»,

яка представлена в ціннісних конструкціях чи ідеологіях, не може бути повною, оскільки Цінність як складова Символічного не може збігатися з реальністю. Саме тому у будь-якій картині світу мають місце «розриви» (які визначаються Гейдеггером як «Буття», а Лаканом – як «Реальне»), місце яких займають нові і нові конкуруючі ціннісні побудови. Я впевнений в тому, що діагноз Ж. Бодрійяра стосовно «симулітивізації» цінностей у сучасну епоху теж пов'язаний з усвідомлення факту існування онтологічної пустоти, яку «символічний порядок» намагається заповнити, але отримує фіаско в цій безкінечній гонці. В моделі Бодрійяра на кризовій стадії сьогодення цінність нібито відокремлюється від Суб'єкта та поводить себе на кшталт ракової пухлини або частки мікросвіту, яка поширюється у будь-якому напрямі. «На цій стадії, – пише філософ, – не існує більше рівноцінності, притаманної іншим стадіям, немає більше закону цінностей; є лише дещо, схоже на епідемію цінності, на розростання метастазів цінності, на її поширення та розсіяння, що залежить лише від волі випадку» [13, с. 10]. Таке усвідомлення є усвідомленням «ціннісної кризи», основним критерієм якої і є деконструкція «Великого Іншого» як джерела цінностей та трансцендентальної умови їх легітимізації та бачення замість цієї фігури згаданої онтологічної пустоти. Але про це ми поговоримо трохи пізніше.

2. Суспільні цінності як об'єкт політологічного аналізу. Отже, ми впритул підійшли до проблеми визначення специфіки суспільних цінностей, однак для того, щоб здійснити таке визначення, ми повинні підбити підсумки нашого загально філософського розгляду проблеми цінностей як таких. Отже, ми дійшли висновку про слабкість концепцій цінностей як «результатів людської діяльності», про об'єктивістські моделі пояснення цінностей (які засновані або на платоністському гіпостазуванні цінностей, або на відверто теологічному погляді – як у випадку Макса Шелера – на їх походження).

З нашого погляду, набагато точнішою видається кантівська лінія інтерпретації ціннісних утворень, згідно з якою цінності виступають не просто *трансцендентними утвореннями* по відношенню до Суб'єкта, але й є трансцендентальними передумовами існування самого Суб'єкта. Від об'єктивістської

парадигми така традиція відрізняється тим, що цінності є складовими не об'єктивної реальності, а **Символічного Порядку**, який, однак, є «об'єктивним» по відношенню до конкретної емпіричної людини. Вже відзначалося, що ця традиція була значною мірою підсилена досвідом психоаналізу, який відкрив механізми створення та легітимізації цінностей, надання їм абсолютного характеру фігурою «Великого Іншого». Згідно з цими методологічними засадами суб'єкт не може створювати цінності, але цілком слухним є інше твердження: Суб'єкт **створюється** цінностями, але завдяки «ретроверсивному ефекту» йому здається, що він стоїть біля витоків створення цінностей.

Після пояснення основного механізму такого створення ми знову порушуємо питання про специфіку власне суспільних та політичних цінностей. І це питання може трансформуватися в підпитання: «А взагалі, чи існують такі цінності у відриві від інших ціннісних утворень»? З нашого погляду, на це питання можна відповісти, посилаючись на наведені вище методологічні принципи, зокрема, використовуючи модель «Великого Іншого» як **інстанцію** ціннісного виробництва. Згідно з такою концепцією характеристика «суспільних» щодо цінностей пов'язана більше зі специфікою такої інстанції, ніж зі своїм «змістом». Поясню сказане. Наприклад, якщо ми, за Кантом, будемо вважати джерелом та вищою моральною інстанцією Бога, то цінності, які отримуємо «на виході», можуть називатися «моральними». (Аналогічний випадок ми маємо з **естетичними цінностями**, які впливають з певного **канону оцінки**, деякою мірою незалежного від поточної соціальної кон'юнктури).

Однак уявімо собі іншу ситуацію. Замість Канта, ми схвалюємо точку зору Е. Дюркгейма, який, як ми пам'ятаємо, вважав за таку «інстанцію» не Бога, а Суспільство. І у цьому разі всі різновиди цінностей можуть бути віднесені до цінностей суспільних та політичних. Наприклад, моральні цінності моментально втратять вимір «автономії» та «свободи» Суб'єкта і перетворяться на соціально санкціоновані **норми** соціальної поведінки. Здається правильною і інша ситуація. В ролі абсолютної інстанції, «Великого Іншого» може виступати фігура Тотема або Бога. В цьому випадку будь-які цінності неможливо вважати суто соціальними,

оскільки в них будуть входити як норми моралі, так і принципи соціального співіснування (як, наприклад, в заповідях Мойсея) і буде вкрай важко відокремити одні від одних. Інакше кажучи, ці цінності будуть *дифузними*, які в цілому притаманні так званим традиційним суспільствам або суспільствам теократичним (які дуже близькі до суспільств традиційних).

Для того, щоб продемонструвати залежність цінностей від «інстанції виробництва Символічного» (яка, між іншим, має всі ознаки певної «машини», як говорив Ж. Лакан), дуже стисло проаналізуємо *типи* ціннісних утворень, які склалися в історії людських суспільств і тому можуть бути охарактеризовані як «суспільні цінності». Повторюю, що я не маю претензії глибоко розглядати такі типи, оскільки такий розгляд міг завести нас далеко в бік нашої основної проблеми. Тому я лише схематично окреслюю ці типи, поставивши їх у залежність від згаданої форми «Великого Іншого».

А. Первісні суспільства. Не будемо докладно зупинятися на тому, чим є ці суспільства. Нагадаємо лише, що з марксистської історіографії відомо, що до цих типів суспільства належать суспільства з «привласнюючою економікою» (тобто суспільства, що спираються на полювання, рибальство, збиральництво) та «виробничою економікою» (де є розвиненими такі «галузі» первісного виробництва, як землеробство, скотарство, металообробка, кераміка).

Як ми пам'ятаємо, перший тип суспільств І. Валерстайн ототожнював з поняттям «міні-система» (що загалом є сумнівним, оскільки його поширеність на всій території Землі в епоху кам'яного віку говорить за його певний «універсалізм», тобто за те, що він був «світосистемою!»). Загальновідомим є факт, що формою суспільної організації цього типу суспільства виступає «община споживачів», структурована у вигляді матриархату. (В цій структурації дається взнаки одна з фундаментальних опозицій символічної сфери цих суспільств – опозиція «чоловіче/жіноче»).

Формою організації другого типу суспільства з виробничою економікою була «община виробників», чия структурна диференціація спиралася на принцип патріархату. Однак в обох випадках основи общинного типу суспільної організації залишалися спіль-

ними, тобто це була родова община, що будувалася на основі родинних зв'язків. Недиференційованість суспільної діяльності в таких суспільствах полягала у відсутності «розділення праці» (тобто у відсутності поділу на «розумову» та «фізичну працю»), неспеціалізованості суспільних функцій (що знайшло своє відображення в суцільному суспільному колективізмі, в рамках якого мало місце «колективна праця, спільне виробництво, переважно – за деякими винятками – егалітарні форми розподілу продукту), відсутності «професійних управлінців» та диференціації між «суспільною організацією» та *владою*.

Родовий принцип формування суспільного управління та «владних відносин» полягав у відсутності диференціації між «суб'єктом» управління та його «об'єктом», у колективності управління, де загальні племінні збори є «вищим керівним органом», де вожді та старійшини є виборними «посадами», де немає сакралізації влади і де влада не виокремлена в символічну субстанцію та інституційну структуру («Центр»), якщо використовувати термінологію Ш. Ейзенштадта. Останній момент є вельми важливим, оскільки він безпосередньо стосується фігури «Великого Іншого». За умов панування *міфу* як цілісної форми тодішньої свідомості та єдиного джерела вироблення Символічного ми маємо знайти елементи ціннісного виробництва саме в рамках цієї свідомості.

Знову ж таки, відволікаючись від пояснення поняття «міфу», наведу з численних визначень те, яке вважаю найбільш точним для окреслення можливої ціннісної перспективи. Воно належить М. Еліаде: «Міф є правдива історія того, що трапилось на початку Часу, і те, що визначає взірець для людської поведінки» [14, с. 23]. Що для нас є важливим у цьому визначенні? Перш за все постулат імперативності, який є притаманним суспільним нормам та який є також невід'ємним від цінностей. Другим важливим аспектом цього визначення є вказівка на еталон «Початку Часів», який тісно пов'язаний з Золотим Віком або Раєм. Цей аспект вказує на одну з фундаментальних цінностей міфу – цінність відсутності плину часу, течії Історії.

Фундаментальність цієї цінності для тих стародавніх суспільств є настільки всеохоплюючою, що, по-перше, вона визначає деякі

деталі повсякденної поведінки первісної людини, які є досить дикими для людини сучасної. Наприклад, М. Еліаде пов'язує з символізацією Золотого Віку такий феномен, як «канібалізм», «полювання за головами» та людські жертви. Для людей, які не є втаємниченими в сутність такої символіки, таке зіставлення є досить дивним, однак мислитель досить точно пов'язує їх з «імітацією життя рослин», які є ознакою «райського життя».

Крім того, фундаментальність цієї цінності полягає в тому, що вона стає наскрізною для всієї людської цивілізації. Образ Раю (просторові характеристики «ідеального стану речей») та Золотого Віку (часові, вірніше, позачасові характеристики такого самого стану речей) стають джерелом натхнення для містиків усіх часів, для шаманів, буддистів (вихід за межі карми та часу), християн та теологів, чиї екстази були спробами відновлення «райського стану». Стосовно ж більш близьких до сучасної людини модифікацій цієї ціннісної символіки, то вона дійшла до наших днів у вигляді численних соціальних *утопій*, які невідривно пов'язані з цінністю Золотого Віку як Кінця Історії та Часу, і спроби побудувати аналог Раю на Землі. (Наприклад, месіанська ідея комунізму є різновидом утопічної мрії про Золотий Вік. Ми можемо наводити багато прикладів таких утопічних побудов, однак обмаль часу не дозволяє зробити нам цей екскурс у типологію утопічного використання міфологеми Золотого Віку).

Повертаючись до первісних часів, до того, яким чином згадані базові цінності організують життєвий досвід Суб'єкта (а я хочу нагадати, що ця ілюстрація дозволяє нам краще зрозуміти той факт, що не Суб'єкт створює цінності, а навпаки, *цінності* створюють Суб'єкта), вважаю за необхідне нагадати, що цінності Золотого Віку та Раю спираються на більш глибинну опозицію первісної культури – опозицію «Сакральне/Профанне», яка, в свою чергу, організовує весь чуттєвий досвід індивіда та колективу. В цьому контексті «використання» почуттів полягає в тому, що вони перетворюються на засоби досягнення Сакрального або Божественного.

Нарешті, вважаю за необхідне визначити основну *інстанцію* походження Символічного цього типу. Очевидно, що в ролі «Вели-

кого Іншого» виступає не Держава, не Бог і навіть не Колектив (на який вказував Е. Дюркгейм). Їм є Традиція та *міфологічний нарратив*, зафіксований у колективній пам'яті. В ньому розповідається про походження світу та даного колективу, формулюються норми суспільного життя (в яких важливу роль відіграють моделі родинних зв'язків та правила укладення шлюбу). Нарешті, в ньому дається опис Початку Часів та Золотого Віку, і міфологічне (предання) «легітимізує» проаналізовану вище фундаментальну цінність «райського стану».

Б. Архаїчні імперії. Для того, щоб зрозуміти відмінності між «виробництвом символічного» в родовому суспільстві та архаїчних імперіях, варто звернутися до онтології «Центр/Периферія», яку запропонував Ш. Ейзенштадт. І тут його роздуми є цілком слушними та корисними для нашого дослідження. Згідно з Ейзенштадтом, на відміну від первісного суспільства, в ранніх цивілізаціях мали місце (а) внутрішня структурна диференціація, що посилюється; (б) наростаюча диференціація та символізація в символічній сфері; (в) інтенсифікація взаємовідносин між суспільствами та посилення диференціації між ними; (г) виокремленість центрів стосовно периферії [15, с.98].

Щодо символічної сфери, яка особливо цікавить нас у цьому розділі, то серед спільних рис між «архаїчними та історичними цивілізаціями» Ейзенштадт бачить: (а) відділення пануючих символів від їх висхідних значень; (б) формування незалежних автономних символічних систем (наприклад, релігійних чи філософських) та їх диференціація, «формування цих систем стосовно їх символічного змісту та їх методів концептуалізації завдань та рішень»; (в) дедалі більший сумнів щодо висхідних передумов постановки цих завдань одночасно з формулюванням рішень [15, с. 99].

Наведені *типологічні* характеристики є, безсумнівно, дуже влучними та цікавими, хоча ми вважаємо, що вони більш релевантні для історичних цивілізацій, ніж для архаїчних, оскільки факти «сумніву» взагалі характеризують високу ступінь індивідуалізації людини, чого не було ані в первісних колективах, ані у східних деспотіях. Тим не менш, важливим для нас є фіксація автономізації символічного від її «сплетеності» з повсякденними

практиками, чітке розведення між Трансцендентним та Іманентним, поділ праці, зокрема, між фізичною та розумовою (каталізатором цього поділу була поява писемності), формування на цій основі класової інфраструктури суспільства (на відміну від сімейно-родової інфраструктури первісного суспільства), поява правлячих класів, зміна у структурній диференціації влади (поява розмежування на «суб'єкта управління» та «об'єкта управління», формування касти професійних управлінців у вигляді «бюрократичних еліт».

Ці характеристики допомагають нам більш точно зрозуміти основи суспільної інфраструктури того типу суспільства або збагнути ту «комунікативну революцію», яку несе феномен «Імперії». Таким чином, якщо розглядати (а) соціальну інфраструктуру Імперії-Деспотії та (б) інфраструктуру Символічного, то можна проінтерпретувати в цілому загальновідомі речі таким чином. Щоб зрозуміти специфіку соціальної інфраструктури Імперії-Деспотії у вигляді соціальної онтології «Центр/Периферія», доцільно згадати генезис її утворення. Загальною закономірністю в цьому процесі можна вважати наявність двох процесів: (1) формування «знизу» у вигляді структуризації «периферій» (сільських общин) та їх примноження на рівні «горизонтальних зв'язків» (у цьому контексті можна вважати цю структуризацію процесом створення «міні-центрів» як ознаки ранньої стадії формування деспотичної держави); (2) формування «зверху» у вигляді «переструктуризації» попередніх структурно-територіальних об'єднань відповідно до вимог нового «Центру» на рівні створення «вертикалі влади».

Серед цих механізмів найважливішу роль відіграє гранична концентрація влади в руках деспота та легітимація цієї влади за допомогою релігії. Згідно з цією легітимацією земний соціальний порядок є віддзеркаленням небесного порядку (який набуває характеристик Трансцендентного як ознаки якісної відмінності між релігією та міфологією). В контексті цього якісного перетворення величезну символічну роль починає відігравати «Тіло Деспота» як універсального медіатора між Небесним та Земним (при цьому сам деспот прибирає на себе роль Верховного Жерця, а в граничному випадку починає вважатися Богом, «сином Неба»), витісняючи, тим самим, роль Храму попереднього етапу.

Подібна переструктурація «Центру» від Храму до царського Палацу дозволяє деяким дослідникам вживати термін «палацова культура». (Так, наприклад, прикмети зародку такої палацової культури знаходять не тільки в «класичних» деспотіях Близького Сходу, але й в Критській та Мікенській цивілізаціях, на основі яких потім сформувалася культура давньогрецької цивілізації. Про концентрацію всього суспільного життя навколо Палацу в Мікенах, про роль чиновницької бюрократії (та спеціальності писців) в цій цивілізації на тлі «релігійної функції царської влади» писав відомий французький дослідник античності Ж.-П. Вернан [16, с. 26]. Аналогічні висновки робив і радянський дослідник Г. Драч) [17, с. 54].

Повертаючись до нової парадигми Символічного, що пов'язана з «Тілом Деспота», треба послатися на роботу Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі «Капіталізм і шизофренія. Анти-Едип», в якій цей концепт аналізується у порівнянні з «територіальною репрезентацією» первісних суспільств. (Зараз ми не будемо вдаватися в подробиці специфіки цієї репрезентації, оскільки це може завести нас далеко в бік від нашої основної теми). В цілому розглядаючи цей знаковий твір, можна зазначити, що аналіз «деспотичної машини» Дельозом та Гваттарі зроблений під великим впливом Л. Мамфорда, але якщо останній аналізує феномен «Мегамашини» більше з позицій *владних технологій*, то французькі дослідники роблять акцент на «репрезентаційну символіку» імперської формації.

Зокрема, вони вводять в обіг поняття «деспотичний означник» та проводять цікаву паралель між психоаналітичною концепцією формування Суб'єкта у Лакана (яка, як ми пам'ятаємо, вважає, що Суб'єкт є неможливим без «Великого Іншого», що уособлює «означник всіх означників» та надає «трансцендентальної» можливості для наступних ланцюжків означування), та конкретно-історичним аналізом сценарію кодифікацій «деспотичної машини». (Згідно з цією глибокою аналогією виходить, що Лакан фактично універсалізував узурпацію «значень», яка відбулася в рамках цієї машини, та видав її за позачасову закономірність утворення Суб'єкта як такого [18, с. 247]). Резюмуючи той зсув, що відбувся внаслідок переходу до «імперської репрезентації», автори

пишуть: «Тіло, наповнене соціумом, перестало бути землею, воно зробилося тілом деспота, самого деспота або його бога. Приписи та заборони, які роблять його майже нездатним до руху, роблять з нього «тіло без органів». Саме воно є квазі-причиною, джерелом видимого руху» [18, с. 230].

Інакше кажучи, всі ці зміни у сфері Символічного, які допомагають зрозуміти, чим є «Центр» у системі імперської репрезентації, підводять нас до проблеми розуміння природи Влади, яка відкриває себе зразу і у всій своїй повноті та яка й може розкрити себе тільки як *Влада Абсолютна*.

Таким чином, підсумовуючи наш аналіз «ціннісного виробництва» в архаїчних імперіях, ми можемо зазначити, що це виробництво відбувається в рамках онтології «Трансцендентне/Іманентне», зв'язуючою ланкою між якими виступає «*Тіло Деспота*». Фігура носія Абсолютної Влади, яка сама по собі є *абсолютною цінністю*, виступає водночас уособленням цінності такої влади (яка має «трансцендентне походження») та основною «інстанцією» ціннісного виробництва, оскільки припускає безпосереднє ототожнення з фігурою «Великого Іншого», що підтверджується ідентифікацією Деспота з самим Богом.

В. Ціннісне «виробництво» в «осьових цивілізаціях». Як відомо, термін «осьові цивілізації» був введений К. Ясперсом та означав такий тип цивілізаційних утворень, які будувалися на засадах, альтернативних архаїчним деспотіям. (До них від відносив Індію, Китай, Іудею та античний світ). Якщо стисло охарактеризувати особливість стародавніх східних деспотій, то одним з таких резюме буде вислів Л. Мамфорда: «Культура, зорієнтована на Владу». В цьому блискучому, на наш погляд, визначенні зафіксована найфундаментальніша риса таких цивілізаційних утворень, де звичні нам культурні артефакти (слово, архітектура, знання, освіта в цілому) не є автономними, але повністю похідними від Влади. В цьому контексті ми можемо припустити, що процес «автономізації» людини від деспотичного репресивного «владного комплексу» був невід'ємним від процесу автономізації «культури» від «культури, зорієнтованої на Владу». В річищі цього процесу «культура» виступає як інструмент формування цього

автономізованого від державного Цілого індивіда («внутрішньої людини»), тобто вона набуває відомого нам «гуманітарного» забарвлення. Від початку «осьового часу» культура починає пов'язуватися з «цінностями», з якими «внутрішня людина» співвідносить себе у процесі свого творення, творення самої себе.

Ідея «цінності» як центральна для зазначених процесів була зафіксована Л. Мамфордом, який незалежно від К. Ясперса сформулював концепт «осьових культур», причому використовуючи ті самі терміни! (При цьому сам Л. Мамфорд вказував на те, що першим вченим, хто зафіксував цей одночасний прорив у свідомості, був напівзабутий шотландець С. Гленні). Висвітлюючи характеристику «аксіальності», Мамфорд акцентував те, що «цей навмисне двозначний термін включає в себе і ідею «цінності», як це має місце в науці аксіології, та ідею центральності, тобто зведення всіх незалежних інститутів і функцій до людської особистості, навколо якої вони крутяться» [19, с. 337]).

Що означала ця «емансипація» та «автономізація» людини? Можна припустити, що на її формування вплинули жахи архаїчно-тоталітарної влади, експансія жорстокості, за якою приховувалася її абсолютна пустота. Показово, що перед тим, як людина знайшла лакуну, вільну від цієї тоталітарної експансії, всередині себе, вона тими чи іншими шляхами шукала можливості *фізичної* втечі від всеохоплюючої дії Влади. Це міг бути вихід євреїв з Єгипту (внаслідок якого зародилася перша «вісьова культура» на Близькому Сході), це міг бути масовий похід людей зі стану освічених брахманів у джунглі Індії, щоб врятуватися від шаленої жорстокості тодішніх місцевих царьків та створення якоїсь «паралельної реальності» на цілковито інших засадах.

Згаданий сценарій простої фізичної втечі залишився як метафора спасіння як такого, як сценарій вислизання від силових ліній Влади у свій внутрішній простір, як різновид «внутрішньої еміграції», до якої вдавалися мудреці більш пізніх епох. У цьому контексті «змістовність» (або більш близьке до сьогоденного лексикону «духовність») особистості, про яку йшлося, полягала у відстороненні від владної Мегамашини та вимірювалася ступенем

цієї відстороненості. При цьому сфера «цінностей» лежала поза владною ієрархією.

Про цей стійкий «антивладний комплекс» Л. Мамфорд писав: «По всій Європі, на Близькому Сході і в Азії (особливо не в містах, а в селах) виникали нові голоси таких людей, як Амос, Гесіод чи Лао-Цзі; вони висміювали культ влади, проголошуючи його вкрай несправедливим, некорисним та нелюдським, та виголошували нові цінності – протилежні тим, на яких і виріс міф мегамашини. Не влада, а праведність, – говорили ці пророки, – становить основу людського суспільства; не хапати, відбирати та битися треба, а ділитися з іншими людьми, співробітничати з ними і навіть любити їх; не гордість похвальна, але смиренність, не безмежне багатство, а благодна добровільна бідність та чистота» [19, с. 337].

Усі перелічені особливості такого зсуву у свідомості, які ми навели в образно-есеїстичному викладі, можуть бути узагальнені більш систематично та в контексті нашого основного завдання дослідження таким чином. По-перше, структура та значущість особистості визначається не місцем у «владній ієрархії», але внутрішньою роботою за допомогою інструментів «культури». По-друге, формування «внутрішньої людини» відбувається на основі радикальної трансформації свідомості. Подібна трансформація у більшості «осьових культур» пов'язана з введенням дихотомії «Істинне Буття/Неістинне Буття», яка формує онтологічне підґрунтя для теоретичних побудов та життєвих проєктів. Під «неістинним Буттям» ми розуміємо всю атрибутику типових рис життя «цивілізації», стандартів Мегамашини – експансія владних практик, «матеріальних потреб», сексуальної надмірності, користолюбства, розкоші, стандартів мислення як обмеження свідомості цілями та завданнями перелічених емпіричних реалій. (У різних культурах це «неістинне буття» набуло термінів «майї», «сансари», «примар печери» (Платон) тощо). Зазначена трансформація передбачала операцію «трансцендування» від химер «псевдореальності» до реальності вищої, «істинної», яка могла досягатися різноманітними способами – ритуальними практиками, філософською рефлексією, іншими видами практичної діяльності (грі на музичних інструментах, заняттям бойовими мистецтвами).

По-третє, ми можемо констатувати появу цілісного вчення «про Буття» та філософії як дискурсу. Як ми пам'ятаємо, саме К.Ясперс пов'язував з'явлення «осьового часу» з таким зсувом у свідомості, як поява «цілісного вчення про Буття», і в констатації цієї особливості він був ближче до істини, ніж Л. Мамфорд, який стверджував, що нові пророки «намагалися повернути життя до сільського масштабу і первісної людської міри» [19, с. 338]. Ця теза дослідника виникла внаслідок того, що в його загальнокультурній та «технологічній» стратегії дослідження феномену Мегамашини проблема Метафізики як якісно нового етапу духовного життя була відсунута на задній план.

Урахування ж цього феномену мало б його підштовхнути до розуміння того, що «вчення про Буття» не є «проектом локалізації» людського масштабу (тобто зведення «простору реалізації особистості» до масштабу сільської общини, на противагу імперській мегаломанії), але проектом «універсалізації людської мірки» (тобто цей простір охоплює не державу, якою б великою вона не була, а «Всесвіт, Космос», Універсум»; згадаймо концепт «космополіту» стоїків, концепт Людини як громадянина Всесвіту).

У поясненні появи «цілісного вчення про Буття» Ясперс теж був точнішим за Мамфорда, коли констатував, що екзистенціальним поштовхом для його формування був жах перед страшною тогочасною реальністю. Однак він не пояснив зв'язок між тим, яким чином згадані екзистенційні переживання перетворюються в певну *онтологічну конструкцію*, якою є таке вчення. Не занурюючись глибоко в цю проблему, насмілимося висунути нашу гіпотезу про цей «онтологічний поворот» у людській свідомості епохи «осьового часу». Отже, на нашу думку, наскрізним світопереживанням усіх «осьових цивілізацій» є переживання наявності *Іншої Реальності*, яка нетотожна реальності оточуючої, яка є відповіддю на виклик зазначеної екзистенціальної травми та яка виступає *Абсолютною Цінністю* цих цивілізацій.

Постулат про «Іншу Реальність», який вводить у свідомість онтологічну відмінність у вигляді діади «Буття/Видимість» (або «істинне Буття/химерична видимість»), є антитезою *матеріалізму* епохи Мегамашини, незважаючи на те, що цей матеріалізм був

релігійно забарвленим. Зазначена діада передбачає онтологічну ієрархію, оскільки в рамках цієї онтології «Інша Реальність» означає «Вищу Реальність», у той час як оточуюча «емпірична реальність» є реальністю нижчою. Прийняття такої онтології означає, що «цілісне вчення про Буття» є водночас онтологічною конструкцією, гносеологічною програмою (тобто вченням про *пізнання* цієї вищої реальності) та *сотеціологічним проектом* (або проектом «спасіння»). Таким чином, всі три згадані аспекти в метафізичних доктринах «осьових цивілізацій» збігаються; змінюватися може їх співвідношення та деякі акценти, залежно від особливостей традицій тієї чи іншої «осьової» країни. Наприклад, таке вчення про Буття може набути вигляду «світової релігії» (як це було у випадку буддизму чи, набагато пізніше, християнства), філософії (Антична Греція), змішаної філософсько-релігійної форми (філософські школи Індії та Китаю).

Нарешті, постулат про «культуру» як основне джерело відтворення цінностей означає введення естетичного виміру в процес виховання. Тематизація принципу «культури» як знаряддя створення особистості за допомогою штучних «інструментів», які «обробляють» (або «культивують») сирий природний матеріал, невід'ємна від естетизації продуктів такої роботи. Іншими словами, на відміну від «культури, зорієнтованої на Владу», «культура» в «історичних суспільствах» фактично є різновидом *Естетики*. Сказане не означає, що єгипетські піраміди з їх довершеними пропорціями не можуть бути об'єктами естетичного споглядання, але ризикнемо припустити, що в цьому випадку вони є такими для стороннього Спостерігача, який ретроспективно вносить у них більш пізні проєкції «культури».

Якщо не заглиблюватися у величезний масив матеріалів, які присвячені як східним культурам, так і культурі античності, та стисло резюмувати їх висновки, то основними відмінностями між давньою естетикою та естетикою новоєвропейською є, по-перше, те, що «краса» є *онтологічною* характеристикою «Буття» як такого (оскільки воно мислиться в категоріях «Єдності», «Цілісності», «Гармонії» тощо). По-друге, естетичні характеристики пов'язані

з процесом життєтворчості людини, з її вихованням та, головне, «самовихованням». Естетизація цих характеристик є прямим наслідком того, що процес виховання полягає в уникненні ентропійних характеристик «нижчої» емпіричної реальності та в завданні досягти певного гомоморфізму з «Вищою Реальністю» «істинного Буття». (Наприклад, «онтологічною мірою» для такого виховання може служити образ «Космосу», «Дао», «Брахмана»).

Підводячи підсумки нашого стислого аналізу зсувів у свідомості, які сприяли суттєвій трансформації людського світогляду, перелічимо їх ще раз: (а) універсалізація принципу «культури»; (б) формування внутрішньої людини за допомогою радикальної зміни свідомості; (в) поява філософії як «цілісного вчення про Буття»; (г) «естетизація» процесу виховання, в рамках якої «виховання» може бути синонімом «естетичного виховання». Таким чином, проблема пошуку алгоритму верифікації істини (які притаманні як рецептурним типам знання, так і знанню науковому) змінюється на проблему пошуку шляхів *сходження* до «істинного Буття», а звичний для філософії пізнання науковий «метод» – на більш універсальну для «осьових цивілізацій» категорію *Шляху*.

Прикладом «культуроцентризму» в розумінні суспільних цінностей може бути китайська цивілізаційна модель. Зазначений культуроцентризм означав, як ми вже говорили, що процес виховання був відмічений або етичною, або естетичною модальністю (а дуже часто – в певному поєднанні того та іншого), на відміну від суто релігійних практик індійської культури. Таке поєднання мало місце в знаковій та ключовій фігурі китайської історії та культури – в фігурі Конфуція. В цілому треба відзначити, що проект Конфуція може бути охарактеризований як всеохоплюючий *педагогічний проект*, який був націлений не тільки на самовиховання (що типово для людини «осьової культури»), але й на виховання влади та виховання верховного владики тодішньої Китаю. Наприклад, попри всю схожість архаїчної деспотичної моделі правління з китайською в останній існували різні *ідеології легітимації влади* (в той час як в єгипетській чи месопотамській версіях подібна легітимація була виключно релігійною). На наш

погляд, подібна ситуація є наслідком **автономізації** «культури» від Влади, того факту, що культура перестала бути культурою, зорієнтованою тільки на обслуговування влади.

І саме в особі Конфуція ця революція в древній суспільній комунікації була артикульована в цілісне вчення [20]. Його доктрина може бути стисло викладена наступним чином. Її етикоцентризм виявляв себе, по-перше, в проекті індивідуального самовиховання (основне поняття конфуціанського «категоричного імперативу» – «жень», або «людськість»). По-друге, конфуціанське розуміння «держави» як «великої сім'ї», в якій місце типових для Мегамашини відносин «пан/раб» займають відносини «батько/діти» (очевидно, що функція Батька або лаканівського «Великого Іншого» займає фігура китайського верховного можновладця – Імператора).

Отже, перший аспект цілісного виховного проекту Конфуція втілюється в ідеал «благородного мужа» («ши»), а аспект другий – в тому, що можна назвати моральною легітимацією влади, протиставленої архаїчному шаманізмові [21, с. 39]. Безсумнівно, такий проект був чи не першою «утопією розуму» стосовно державного управління (проект, аналогічний проекту Платона), однак він мав сильний вплив на розвиток китайських інституцій та китайської державницької ідеології). Це розумів і сам Конфуцій, коли уявляв собі спробу такої «етизації» влади у вигляді «ритуального двобою» між деспотом та «вченим мужем» (причому типовим сценарієм такого двобою була загибель «ши» від рук деспота [33, с. 50]).

Однак моральне самовдосконалення було лише частиною цілісного вчення Конфуція. Як ми вже зазначали, другою його складовою був принцип «культури» (або «вень»), основою якого виступали різного роду «естетичні практики». Чільне місце серед них належало ритуалу, однак цей ритуал суттєво відрізнявся від ритуалу, ритуальної культури та ритуального знання індійців. На нашу думку, він був значною мірою секуляризованим, зведеним до **церемоніалу** як форми мистецтва, яка дозволяє перетворити життєвий хаос на упорядкований космос, вгамувати ентропійні тенденції в людській особистості та людській поведінці. (Характерним прикладом такої естетизації буття в «секуляризованій» церемонії може бути славетна «чайна церемонія» в Японії, яка не

тільки зазнала великого впливу китайської цивілізації та культури, але й розвила деякі риси останньої, наприклад, такі, як естетизація повсякденного життя).

Друге місце в цій системі виховання займала музика, а в сукупності ритуал (ли) та «музика» утворювали «культуру» («вень»). Кінцевою метою етико-естетичного «синтезу» було формування «гармонійної людини» (або «сюнь-цзі»), в якій моральні якості (або чесноти у вигляді «благопристойності», «щирості», «дотримання церемоніалу») поєднуються з загальною культурою.

Г. Античні суспільні цінності. Я не буду докладно зупинятися на аналізі античної цивілізації та порівнювати з іншими «осьовими цивілізаціями». Для нас важливо лише стисло виділити те, що відрізняло «ціннісне виробництво» в рамках цієї цивілізації від аналогічного формування ціннісного світу в інших сценаріях пошуку «істинного Буття», та те, що увійшло в «золотий фонд» європейських суспільних цінностей. Тут основною відмінністю виступає, на наш погляд, ідея «раціональності» в розумінні Буття. Така раціональність засновується, в свою чергу, на нашій передумові «дискретності», яка, на відміну від змінених станів свідомості, спирається на *аналітичний метод*, на принципову доказовість філософських суджень та «раціональну» зв'язаність міркувань на їх шляху до істини. І хоча антична думка і починалася з містеріального досвіду (Елевсінські містерії), релікти якого мали місце ще в школі-секті Піфагора (яка генетично пов'язана з містичною сектою орфіків), але поступово філософські античні школи позбавляються цього чужого їм елемента та перетворюються на виключно *інтелектуальні техніки* на кшталт «діалектики» Сократа.

Ця раціональність знайшла своє втілення в проекті «культури» як інструменту перманентного формування та удосконалення Людини. В контексті цих процесів можна провести певні кореляції між пануванням «філософії» (як привілейованого інструменту розуміння Буття) та античним розумінням «культури», яка – на відміну від китайської культури – остаточно відділяється від «культу» та «ритуалу» та в якій, на наше переконання, був втілений принцип *дискретного*, тобто алгоритмізованого, покрокового

формування та «культивування» Людини. Таким чином, культура виступає як сфера раціонального самоконтролю, і ця характеристика впливає з тих принципів, які ми сформулювали вище – принципів раціональності та віддиференціювання континуального від дискретного. Найкращою метафорою такого розуміння може бути метафора саду [19, с. 192] та образ «культивування» дикої природи в садових «культурах» (але де місце овочів та фруктів займають людське тіло, людська душа та людський Розум). (Наприклад, уже в Римі Цицерон говорив про «культивування» душі, завдяки якому відбувається процес перетворення природної людини в *Humanitas*, тобто Людину в повному розумінні цього слова. Така передумова стала одним з лейтмотивів розуміння культури та цінностей в європейській традиції та дійшла недоторканною до нашого часу). Відповідно, основними інструментами такого «окультурювання» виступали *гімнастика* (яка боролася з ентропійними процесами людського тіла), *музика* (інструмент культивування людської душі) та *філософія* (інструмент дисципліни людського Розуму).

Таким чином, стає зрозумілим, чому саме культура виступає основною моделлю людського виховання в античній цивілізації та чому можна поставити знак рівності між «культурою» та «вихованням», що знайшло своє відображення в грецькому концепті «пайдейї» (тобто постійного самоудосконалення людини в світлі основних цінностей). Виділяючи раціональність як типологічну рису розуміння культури, необхідно зупинитися на такій її характеристиці, як **публічність** та глибинна «політичність». Під останньою ми розуміємо той факт, що наведений вище принцип «раціональності» є невід’ємним від публічного використання її результатів. Остання особливість докорінно відрізняє грецьку концепцію «знання» від традиційного «таємного знання» східних культур, внаслідок чого ми можемо ототожнити «Розум» та «політичний розум» (на чому наполягав Ж.-П. Вернан, коли підкреслював зв’язок між політикою та «Логосом» [16, с. 68]). Таке ототожнення – яким би очевидним воно не здавалося – спричинює цілу низку наслідків стосовно пануючого типу **дискурсу**, який

поєднує теорію з суспільно-політичною практикою, виступає водночас як тип знання, так і певний сценарій суспільно-політичної дії.

Передусім це характеристики *доказовості* тез, які фігурують у суспільно-політичному просторі, їх *універсальності*, *прозорості* (тобто наявності алгоритму, який дозволяє кожному отримати результат і потім самому його спродукувати) та, нарешті, їх *істинності*. Остання характеристика досить відрізняється від звичних нам норм новоєвропейської науковості, оскільки має не стільки гносеологічну, скільки онтологічну модальність. (Нагадаймо, що онтологічною матрицею, якій повинна була відповідати суспільно-політична практика, виступала категорія космічної «Діке», Справедливості, згідно з якою мало будуватися полісне життя») [17, с. 91].

Крім зазначених характеристик античної «політичної раціональності», треба відзначити таку її особливість, як *конструктивістський* (якщо використовувати сучасні терміни) характер формування суспільства, що означає прірву стосовно так званих традиційних типів суспільства. Такий конструктивізм є теж не чим іншим, як втіленням згаданого принципу дискретності, тобто він передбачає, знову ж таки, покрокове *будування* суспільних відносин на основі уявлень та «ідей» Розуму (які, в свою чергу, зорієнтовані на онтологічні принципи космічної Справедливості). Про цю особливість М. Мамардашвілі писав: «Соціальні устрої бувають різні; вони, грубо кажучи, можуть бути розділені на дві категорії. Одні складаються стихійно – ті, яких ми застаємо як дещо, що склалося за традицією, сплетінням якихось природних обставин людського життя, людських якостей. Наприклад, зв'язки за кров'ю, незалежно від нас, організують соціальну спільність – спільність за кров'ю. Поліс же є спробою організації такої соціальної спільності, яка не породжується стихійними, спонтанними процесами історії, не дається традицією, – це соціальні зв'язки, які вже пройшли крізь горнило громадянської свідомості та вперше конститууються, переходячи через це горнило, в тому числі через агору, тобто через *публічне існування закону*» [22, с. 108–109].

Ми навмисно підкреслили слово «закон» та конотацію «публічності», щоб продемонструвати ті відмінності, які пов'язані

з функціонуванням цієї категорії в античній полісній державності та суспільстві на кшталт «Мегамашин» (де теж були закони, але вони були тотожними указам Суверена-Деспота або впливали з непорушних заповітів Бога). Античний закон виступає, по-перше, як результат перших паростків контролю суспільства над владою (згадаймо універсальну функцію *контролю* в античній культурі!) та, по-друге, він базується на ідеї *рівності* (ізономія) перед ним, що докорінно відрізняє його від ієрархічних типів держави. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що таке розуміння закону будувалося згідно з принципом *права*, в той час як, наприклад, проаналізовані в попередньому розділі типи функціонування «закону» в суспільстві (чи то в рамках Мегамашини, чи то в Китаї, чи то в Іудеї) ототожнювали останній з «фігурою влади» (джерело якої містилося або в образі Суверена, або в постулатах сакрального Першотексту).

Таким чином зрозумілий «закон» припускав його постійну критику, передбачав його постійне публічне обговорення та постійне удосконалення згідно з принципами Справедливості; іншими словами, він виступав невід'ємною частиною «раціональності». Остання обумовлювала роль та культ усного Слова в античному полісі, про що писав Ж.-П. Вернан: «Для системи полісу передусім характерною є незвична перевага слова над іншими інструментами влади. Слово стає головним образом, політичним інструментом, ключем до впливу в державі, засобом управління та панування над іншими» [16, с. 68]. (Дещо парадоксальний приклад ролі доказу, риторичних засобів у полісній суспільно-політичній системі переконання навів Г. Драч, коли згадав, що «для Перікла важливо було не тільки здобути перемогу, але й переконати в ній свідків» [17, с. 62]). Таким чином, підсумовуючи наш аналіз основного джерела виробництва та легітимізації цінностей в полісній культурі (які в рамках цієї культури перетворюються на політичні цінності), ми можемо зазначити, що таким джерелом виступає певна *Спільнота*, яка формує *закони* шляхом їх публічного обговорення та згідно з ідеалами Справедливості. А виконання принципів Справедливості в максимально повному обсязі асоціюється в античній думці з універсальною категорією «Блага». Я не ставлю своїм завданням детально аналізувати цінності Блага та Справедливості в антич-

ному суспільстві, а зазначу лише те, що ці цінності стосуються, по-перше, справедливого розподілу матеріальних статків, по-друге, можливості участі громадян в утвердженні політичних рішень, по-третє, справедливості законів як втілення зазначених цінностей. Наприклад, ще Солон «вважав своє законодавство таким, що створює гармонію або рівновагу між багатими та бідними, при якій як ті, так і інші по справедливості одержують їм належне» [23, с. 53]. Проблематика узгодження можливості гармонії інтересів та перспективи виконувати членом спільноти свій громадянський обов'язок становить нерв всієї античної думки. Їй віддали належне всі визначні мислителі античної доби (передусім Платон та Аристотель). Вона залишається актуальною протягом усієї європейської історії, аж до наших днів.

Д. Принципи формування суспільних цінностей в європейській культурі епохи Модерн. Ми зазначили, що великим надбанням античної доби була десакралізація уявлень про основну інстанцію, що виробляє Символічне, та цінностей. У ролі такої інстанції стала виступати спільнота або те, що ми називаємо Суспільством (ці два слова є спорідненими, оскільки мають одне коріння, що вказує на «спільність», певну «спільну справу»). Ці уявлення стали фактично аксіоматикою для європейських суспільств Нового часу, і той факт, що Еміль Дюркгейм називав джерелом ціннісного виробництва та ціннісної легітимізації «Суспільство», підтверджує цю очевидну істину.

Саме тому домінуючим принципом організації суспільного буття стає принцип консенсусу, який в ідеалізованому вигляді знаходить своє втілення в численних теоріях «суспільної угоди». Отже, передумова вільного індивіда, який піклується про себе за допомогою інструментів культури, формує уявлення про суспільство як спільноту таких індивідів, що базується на консенсусі їх «інтересів». Знайдена «міра» чи «пропорція» цих інтересів може бути охарактеризована як «справедливість», причому її особливість полягає в тому, що вона повинна визнаватися такою всіма членами спільноти. Звідси неможливість існування соціальної справедливості без певної конвенції стосовно її критеріїв, тобто без суспільної згоди. І всі основні «реперні точки» цієї проблеми, що

були віднайдені греками, практично збереглися і до наших днів. Практично в абсолютно античному ключі намагався розв'язати цю проблему Д.Роулз у своїй книзі «Теорія справедливості», який реанімував не тільки договірні теорії суспільства XVII–XVIII століть, але й античний дискурс розгляду справедливості як певної суспільної чесноти!

Зокрема, Д. Роулз практично в аристотелівському дусі писав: «Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, точно таким чином, як істина є першою чеснотою систем думки» [24, с. 26]. В цьому уривку показовим є і те, що Д. Роулз використовує не тільки поняття «чесноти», але й суто етичний концепт «чесності», висуваючи формулу «справедливість як чесність» (саме так називається перший розділ згаданої книги). (До речі, приклад моделі Д. Роулза демонструє *дифузну* природу цінностей, які є водночас моральними та суто суспільними або навіть політичними). Послідовність думки Д. Роулза виявляє себе ще в тому, що він поєднує проблему соціальної справедливості з проблемою суспільної угоди, коли він пише: «Це такі принципи, які вільні та раціональні індивіди, що добиваються своїх інтересів у висхідному положенні рівності, приймуть як визначні фундаментальні домовленості з приводу свого об'єднання. Ці принципи повинні регулювати всі інші угоди; вони специфікують види соціальної кооперації, які можуть виникнути, і форми правління, які можуть бути встановлені. Цей спосіб розгляду принципів справедливості я буду називати справедливість як чесність» [24, с. 26].

Наведена цитата демонструє базові передумови розуміння *інстанції* виробництва цінностей (спільнота, члени якої складають угоду) та *природи* розуміння «Блага/Справедливості»: а) автономність, свободу та «раціональність» індивіда; б) різність інтересів та необхідність об'єднання у спільноту на основі домовленості; в) вирішення питання гармонізації цих інтересів на основі «суспільної угоди».

Сказане не означає, що в епоху Модерн ця інстанція була єдиною в плані утворення цінностей. Нюанси розуміння Блага та Справедливості призводили до різних тлумачень і основної інстанції ціннісного формування та фігури «Великого Іншого», яка

цю інстанцію репрезентувала. Дуже стисло розглянемо модифікації основних суспільних цінностей європейської культури.

(1) «Нація» та «Народ» як уявні спільноти та «Національна Держава» як їх інституційний корелят у процесі «ціннісного формування». Концепти «Нації/Народу» після краху монархій XVIII сторіччя: місце основних інстанцій з «легітимізації суспільних цінностей» починають займати такі сутності, як «Нація» та «Народ». Цю функцію точно визначили М. Хардт та А. Негрі: «Духовна ідентичність нації, а не божественне тіло короля тепер уособлювала територію і населення як ідеальну абстракцію. Вірніше, реальні території і народи тепер вважалися продовженням трансцендентної сутності нації. Таким чином, поняття нації успадкувало патримоніальне тіло короля монархічної держави, надавши йому нової форми» [25, с. 98]. Ми підкреслили слово «трансцендентний» для того, щоб проілюструвати ідею абстрактної сутності, яка нетотожна реальному населенню і яка й складає суть концепту «нації». Подібну трансцендентність автори вбачали і в тому, що «маса» є «гетерогенною множиною», в той час як «народ» уособлює «тотожність та однорідність»: «Народ забезпечує єдність волі та дії, незалежну від множини воль та дій мас, і часто перебуває з ними в конфлікті. Будь-яка нація повинна перетворити маси на народ» [25, с. 105].

Аналогічно національна ідентичність не розглядається як продукт приглушення соціальних конфліктів та «ідеологічного спрощення», але виглядає як продукт «первинної єдності». «Нація, – пишуть дослідники, – це образ суверенітету до історичного розвитку; або краще: історичний розвиток неможливий без висхідного прообразу. Іншими словами, нація зміцнює поняття суверенітету, стверджуючи, нібито передусє йому» [25, с. 103].

Остання цитата точно відображає співвідношення між Нацією та Державою, вірніше, ту інверсію, яка мала місце в суспільній свідомості. В реальності Держава (яка потім отримала назву «національної») передувала існуванню Нації і тому мав рацію І. Валерстайн, коли писав: «Велика програма лібералізму полягала не в тому, щоб зробити нації державами, а в тому, щоб створити нації на основі держав» [26, с. 175]. Таким чином, процес формування громадянина «національної держави» передбачав тривалий процес соціаль-

ного виховання за допомогою «мережі апаратів та повсякденних практик» [27, с. 109], серед яких, на думку Валерстайна, провідну роль відігравали такі інституції, як «Школа», «Сім'я» та «Армія», які створювали те, що Балібар називав «дисциплінарним порядком».

Отже, ми можемо стверджувати, що в контексті виявлення інстанцій ціннісного виробництва Нація та Держава є нерозривними сутностями, оскільки національна ідентичність відбувається саме в рамках певної держави, коли, за словами І.-Г. Фіхте, «зовнішні кордони стають внутрішніми кордонами» і ця звичка виховується національною державою. Подібне виховання тісно пов'язане з такими суспільними цінностями, як «патріотизм», «солідарність», «національна єдність» тощо.

Підводячи підсумки аналізу відносин між Нацією та Державою в проєкті «національної держави», ми можемо сказати наступне. Ці відносини символізуються за допомогою інверсії реальності, в рамках якої Держава виступає як наслідок Нації як головної інстанції виробництва цінностей. Але в конкретних ідеологічних побудовах ці сутності виступають корелятивними одна до одної, взаємним відзеркаленням. Тому і Держава – будучи «легітимізованою» іменем Нації та її представником – може розглядатися як генератор вищеназваних суспільних цінностей і сама виступати такою цінністю, оскільки служить «загальнонаціональному Благу». Крім того, Держава бере на себе функцію об'єднання різнорідного населення в «національну Єдність» або «національну Спільноту» за допомогою суспільних цінностей. Тому відносини між цими сутностями можна проілюструвати прикладом з християнської теології. Отже, Нація, Національна Держава та «національна ідеологія» (або національно-державні цінності) утворюють різновид тріади, де «Нація» виступає як Бог-Отець, «Держава» – як «Бог-Син», а цінності – як «Дух Святий». Хоча ми пам'ятаємо, що всі сутності є неподільними та в дійсності складають Одне.

(2) Авторитарно-етатистські моделі реалізації цінностей Блага. Зазначені моделі розуміння сутності цінностей та джерелам їх породження тісно пов'язані з основними принципами «національної держави» та базуються на парі «Нація (Народ)/Держава». Якщо дуже стисло намагатися відтворити логіку міркувань ідео-

логів авторитарних держав (до яких можна занести італійський фашизм, іспанську фалангу, румунську «Залізну Гвардію»), то це можна зробити наступним чином. Вони відрізняються від міфологем ідеологів національної держави розумінням того, що є висхідною Субстанцією породження суспільства та його цінностей, а що виступає як похідна сутність. Ідеологи націоналізму XIX сторіччя такою субстанцією вважали Народ або Націю, в той час як Держава відгравала роль службового начала стосовно цієї субстанції. (Як відомо, ця «службовість» була одним з основних ідеологем лібералізму).

Хоча, як ми показали вище, таке уявлення було засноване на інверсії реальних відносин між Державою та уявною Спільнотою на ім'я «Нація», та в реальності не «Нація» створює «Державу», а певний тип державності формує з населення необхідний корелят для свого існування – уявну національну спільноту. Тому певним чином, можна сказати, що авторитарні «контрміфи» відносно ліберального міфу приводили у відповідність до реальності відносини між «Нацією» та «Державою», продемонструвавши первинність Держави по відношенню до Нації. Для ілюстрації такого мислення наведу приклади з книги ідеолога фашизму Юліуса Еволи, який вбачає генезу такої свідомості в надрах європейської етатистської традиції. (Саме тому Еволу й називають «традиціоналістом»). Так, ілюструючи еволюцію поглядів Муссоліні та сутність його концепції, він пише: «З точки зору принципів у політичній доктрині фашизму, була подолана будь-яка громадянська та демократична ідеологія. Було відновлено верховенство держави над нацією та народом, тобто гідність верховної влади, яка тільки й здатна дати нації істинну самосвідомість, єдину форму та волю, зробити її причетною до надприродному порядку. Муссоліні стверджував (1924 р.): «Без держави немає нації. Є лише людські маси, які піддаються будь-якому дробленню, на що може (наразити) їх історія» – і: «Тільки держава створює кістяк народів» (1927 р.). Уточнюючи, він додав: «Не нація породжує державу. Навпаки, нація створюється державою, яка надає народу ...волю і, таким чином, дієве існування». Вираз: «Народ – це тіло держави, а держава – душа тіла» (1934 р.) за правильного тлумачення веде нас до класичної ідеї динамічного та творчого зв'язку між «формою»

та «матерією». Народ, «нація» в загальному, природному, а також в романтичному розумінні є лише «матерія» (тіло), держава ж – форма, проінтерпретована як організуюча та світоносна сила, згідно з тлумаченням, даним матерії та формі традиційною філософією, починаючи з Аристотеля» [28, с. 12].

На перший погляд, наведена логіка та платонівська метафізика, покладена в її основу, є абсолютно виправданими. Однак наведений етатизм, акцентуація цінності Держави ігнорує інший принцип Античності – принцип індивідуальної свободи та рівної участі громадян в управлінні Державою та «цінність індивіда» як такого. «Ціле» або «Єдине» повністю поглинає індивідуальну «частину» у вигляді людини. Абсолютна цінність Держави призводить до того, що саме людина виступає в службовій ролі до цього Цілого, будучи без нього суто «природним матеріалом». Таким чином, Держава виступає основною трансцендентною інстанцією, «Великим Іншим», який не тільки виробляє та контролює всі цінності (зокрема, Евола згадує ціннісну тріаду «авторитет, порядок, справедливість»), але й сам виступає абсолютною надцінністю серед інших цінностей. (Ця надцінність, або «міф», була уособлена «Великим Римом» як взірцем для фашистського проекту).

Показово те, що в німецькому різновиді фашизму взаємодія між «Нацією/Народом» та «Державою» тлумачилися ближче до традицій німецького романтизму, тобто до міфологеми «крові та ґрунту». Саме тому в його ідеології та ціннісних побудовах стосовно відносин між Державою та Нацією був відсутній платонівський принцип «ідея/матерія». Взагалі після досвіду ніцшевського антиплатонізму (та ролі фігури Ніцше в конституюванні націонал-соціалістського міфу) та установці ідеологів Рейху на створення міфу наведена вище муссолінієвська схема була для них непридатною. Тому «раса», яка лежить в основі Народу, виступає основною формотворчою силою, або «Душею», могутності та сили Німеччини [3, с. 34].

Таким чином, ми бачимо, що в німецькій моделі авторитаризму «державоцентризм» поступається «расоцентризму». Як ми тільки що сказали, німецький націонал-соціалізм є дуже близьким до «націоналізмів» попереднього століття. (Примат «Нації»

виявив себе і в самоназві політичної течії). Відмінність полягає тільки в «дольовому» співвідношенні інгредієнтів «націоналізму» та «расизму» в гітлерівському проекті. Як говорив Е. Балібар, кожний різновид націоналізму містить расистський (або «етнічний») аспект. Але між «нацією» та «расою» завжди існує певна відстань, яка в націонал-соціалістському міфі була повністю нівельована, внаслідок чого «нація» та «раса» стали синонімами. (Міф про «арійську націю»). Отже, арійська раса виступає основною інстанцією ціннісного виробництва в цьому авторитарному проекті та сама є граничною цінністю.

Ми не будемо докладно розглядати нюанси ціннісного виробництва в авторитарних режимах ХХ сторіччя. Зазначимо тільки, що всі вони базувалися або на приматі «Держави», або на «національній ідеї» та її цінностях (дуже часто консервативних та релігійних).

(3) «Партія» як джерело вироблення основних символічних значень та «Вождь» як «Великий Інший» за умов тоталітаризму. Тоталітарно-авторитарні режими крім Держави створили ще одну інстанцію «виробництва символічного» – Партію. Взагалі розгляд цієї структури в рамках державності такого типу є вельми цікавим з точки зору «політичної метафізики», незважаючи на удавану ясність. На жаль, ця тема виходить за межі нашої проблематики і тому ми обмежимося мінімумом. Очевидно, що «партія» за умов відсутності парламентської демократії є абсолютно іншим утворенням, ніж «партія» в багатопартійній системі. (Саме тому такі теоретики, як Ханна Арендт, пов'язувала такі партії скоріш з «рухами», ніж з партіями в класичному сенсі слова [29, с. 127]). Для наших цілей ми поставимо питання, як співвідноситься така структура, як Партія, з Державою в тому сенсі, в якому остання розуміється в етатистському забарвленні?

Стосовно цього інституту та проекту «однопартійності» вже згаданий теоретик фашизму Ю. Евола висловлювався досить критично, говорячи, що «істинна держава не допускає партократії демократичних режимів», що «ідея партії має смисл виключно в світі парламентської демократії», що «ідея однопартійності – абсурдна» [28, с. 27]. Також критично він висловився на адресу

конкретного функціонування однопартійності в рамках італійської фашистської держави, справедливо говорячи, що диктат партії створює «державу в державі» зі своїми власними інституціями. Аналогічним було його ставлення і до німецької націонал-соціалістської партії.

Згадане «дублювання» партією державних структур ставить під сумнів доцільність та автономність цих структур, враховуючи їх «одержавлення» (як відомо, у 1935 році ідеологами Рейху була висловлена теза про те, що «партія та держава є одне і те саме»). Незважаючи на таке зрощення партії та державних інституцій, ми можемо проінтерпретувати феномен Партії як різновид Ордену чи соціальної Церкви, яка, на відміну від суто бюрократичних інституцій, безпосередньо відповідає за створення Символічного. Інакше кажучи, Партія перетворюється на деяке містичне Тіло, яке має безпосереднє відношення до Істини і через яке Істина висловлюється та стверджується як Істина Абсолютна. (Ця «катехізисність» висловлювань ще більше споріднює Партію з Церквою). В цьому контексті показовим є вислів Микити Хрущова, який сказав: «Партія ніколи не помиляється». Таким чином, партія виступає у ролі фігури «Великого Іншого» або Колективного Розуму, який продукує суспільні цінності. В деяких суспільствах містифікуюче бачення ролі Партії існує поряд з фігурою одноосібного Лідера або Вождя, який перехоплює функції «Великого Іншого». У цьому разі Партія виступає як жіноче начало, а Лідер як начало чоловіче. Тут Партія є синонімом інших типів жіночих сутностей (наприклад, «Батьківщини-Матері» або «Народу», який у вигляді «маси» теж виступає як пасивно-жіночий матеріал).

Так, у випадку з німецьким націонал-соціалізмом, фігура Вождя перетворила режим на те, що Евола називав *Führer-Staat*, що суттєво відрізняло його від державності Другого Рейху, де ключову роль відігравали бюрократи та військові. На відміну від нього, державність Третього Рейху базувалася на союзі Народу (*Volk*) та Фюрера, і цей союз в містичному плані міг би розглядатися різновидом «священного браку» або ієрогамії. Отже, за наявності Лідера/Вождя останній не тільки виступає в ролі «Великого Іншого», але й сам стає цінністю, парадоксальним чином відтворюючи

цінність «Тіла Деспота» в архаїчних імперіях. Такими «сакральними тілами» виступали тіла Гітлера та Сталіна, чий «культ особи» був не чим іншим, як релігійним шануванням цінності Сакрального. (Типовим прикладом такої сакралізації «тіла Вождя» була муміфікація тіла Леніна та поміщення його в усипальницю-Мавзолей, аналогічно сакралізованим тілам єгипетських фараонів).

Проаналізований принцип «ціннісного виробництва», де ключовими інстанціями виступають інстанції на ім'я «Партія» та «Вождь» і де сакралізації підлягає «Тіло Вождя», поступово відходить у минуле. Сьогодні навіть авторитарні режими не наважуються на реанімацію проаналізованого комплексу міфологічних передумов. Як поодинокий цікавий виняток може розглядатися Північна Корея, в якій ми маємо цей історичний релікт, що і сьогодні продовжує відтворюватися. (Наприклад, після смерті Кім Чен Іра його син зразу ж після приходу до влади був названий «генієм з геніїв». Саме наявність такого сакралізованого тіла як Вищої Цінності і виступає, на мою думку, одним з основних критеріїв між авторитарними диктатурами та, власне, тоталітаризмом).

3. Генезис ціннісної кризи в західних «суспільствах надспоживання» та постсоціалістичних державах (порівняльний аналіз).

Питання про те, що споріднює постмодерністське мислення та його соціальні кореляти (до яких ми віднесли «суспільства надспоживання» та посткомуністичні суспільства), можна стисло відповісти: зникнення Трансцендентного Означника у виробництві цінностей та дискредитація фігури «Великого Іншого» як інстанції ціннісного виробництва. Це зникнення супроводжується усвідомленням того, що «ланцюжки символічних побудов» мають довільний характер, оскільки можуть базуватися на різних (а подекуди й альтернативних) Означниках. Такий релятивізм означає втрату довіри не просто до тієї чи іншої фігури «Великого Іншого», а й до такої фігури взагалі. І, в свою чергу, така втрата по-справжньому розкриває сутність знаменитої фрази Ф. Ніцше «Бог помер!». У перекладі мовою ціннісного аналізу це означає, що помер «Великий Інший» у всіх своїх іпостасях: Бог традиційних релігій, дюркейгмівське Суспільство, Держава, Світова Історія, Авторитет, який освячує ідеологічні побудови тощо.

Остаточний характер такої втрати дозволяє нам збагнути те, що ми розуміємо під «ціннісною кризою». Віднині цінності втрачають свій абсолютний характер, а без зв'язку з Абсолютом вони зникають взагалі. Типовим прикладом такого зникнення може служити зміна в структурі Суб'єкта. Вище ми розглядали погляди класичного психоаналізу та особисто З. Фрейда на таку структуру, в якій «структуроутворюючу» роль відіграють моральні заборони, які походять від інстанції на ім'я Супер-Его. Проводячи порівняння між класичним (або «ліберальним») Суб'єктом та «нарцисичним суб'єктом споживання», С. Жижек зазначає, що класичний суб'єкт «придушує позасвідомі імпульси за допомогою інтерналізованих заборон» [31, с. 19], у той час як суб'єкт сучасного суспільства не знає традиційного конфлікту між імпульсами та заборонами, оскільки заклик «Насолоджуйся!» йде безпосередньо від Супер-Его.

Таким чином, цей різновид Суб'єкта є пародійно схожим на концептуального персонажа Ніцше, який, як відомо, орієнтувався на задоволення своїх життєвих потреб та відкидав Супер-Его християнської моралі. Таке переродження Суб'єкта має вплив не тільки на суто моральні цінності, але й на суспільні цінності, на цінності як такі. Тільки за допомогою передумови розуміння деконструкції трансцендентального Означника та зникнення фігури «Великого Іншого» ми зможемо проінтерпретувати аналітику «симулякрів» у Жана Бодрійяра та його інтерпретації цінностей як симулякрів. Адже ключовими метафорами такої аналітики французького філософа виступають метафори «відсутності реальності» (яку компенсує «гіперреальність»), «смерті», «ірреференційності» (тобто відсутності референції у будь-яких символічних побудовах). Відсутність Означника (та фігури Великого Іншого як інстанції його породження та легітимації) і приводить філософа до метафори «ракової пухлини», яку він використовує стосовно цінностей.

Цінність відокремлюється як від суб'єкта, так і від «інстанції» породження Символічного (та контролю над цим породженням), набуваючи автономії та перетворюючись на суто знакову, «мовну» сутність. У цій моделі на кризовій стадії сьогодення цінність поводить себе на кшталт ракової пухлини або частки мікросвіту, яка поширюється у будь-якому напрямі саме внаслідок

своєї автономії: «На цій стадії, – пише філософ, – не існує більше рівноцінності, притаманної іншим стадіям, немає більше закону цінностей; є лише дещо, схоже на епідемію цінності, на розростання метастазів цінності, на її поширення та розсіяння, що залежить лише від волі випадку» [13, с. 10–11]

На відміну від «об’єктивістської» моделі Ж. Бодрійяра, в моделі П. Слотердайка, навпаки, Суб’єкт відокремлюється від цінностей, займаючи стосовно них цинічно відсторонену позицію. (Але його аналітика є дуже схожою з аналітикою Ж. Бодрійяра, і де у останнього фігурує метафора «смерті», там у німецького філософа має місце концепт «цинічного розуму»). Ця позиція маскується під певний «реалізм», що протистоїть ціннісному «ідеалізму», оскільки Суб’єкт гостро відчуває розбіжність між цінністю та життєвими реаліями. Він розуміє ціннісний дискурс як певні усталені «правила гри» в рамках певних соціальних спільнот та усвідомлює необхідність «підігравати» цим правилам задля власного виживання та успішної соціальної діяльності. Інакше кажучи, ця діяльність перетворюється для нього на певний ритуал, якого треба дотримуватися та удавати, що нібито сприймаєш його умовності за внутрішній закон самого життя, робити вигляд, що у рамках цього ритуалу він діє за переконаннями.

Попри всю проникливість діагностики П. Слотердайка, на мою думку, він зупиняється на суто феноменологічному описі проявів «цинічного розуму» (практично те саме робить й Ж. Бодрійяр), але обидва філософи уникають кантівського рівня аналізу трансцендентальних передумов «симуляції» та «дифузного цинізму», тобто не виходять на рівень фіксації причини такого явища. (У випадку зі Слотердайком це видається досить дивним, оскільки сама назва його книги містить відверті кантівські конотації, але, повторюю, на жаль, не доходить до кантівської методології трансцендентального аналізу). А причина ця, ще раз підкреслюю, полягає в зникненні трансцендентального джерела породження цінностей, що породжує їх релятивізм та їх постмодерністську «еквілібристику» в голові Суб’єкта. В західних суспільствах основою для такого зникнення є «круговерть нагромадження капіталу» та безмежного споживання.

Стосовно ж схожої кризи цінностей в пострадянських суспільствах, то у цих суспільствах спостерігається більш всеохоплююча та системна руйнація ціннісних інстанцій та Абсолютного Означника: «Смерть ідеології», втрата трансцендентного виміру з боку Держави та втрата будь-яких моральних чеснот та орієнтирів у представників можновладців (на кшталт чесноти Справедливості, про яку писав Дж. Роулз), з одного боку, та нестримне споживання та надспоживання, з іншого. Саме тому ми повинні розглядати ціннісну кризу в таких суспільствах не в психологічному вимірі (наприклад, як втрату *довіри* емпіричних індивідів до емпіричних носіїв влади), а у вимірі структурному, пам'ятаючи нашу методологічну тезу про те, що не Суб'єкт породжує цінності, а навпаки, цінності породжують Суб'єкта. Саме тому ціннісна криза відбувається, перш за все, на *трансцендентальному рівні*, врешті решт – на рівні інституційному, потім – на рівні моральному тощо.

Розглянемо деякі аспекти такої структурної кризи, розуміючи, що повний та докладний її аналіз є темою окремого монографічного дослідження.

А. Проект «Нового Левіафана» як Держави, позбавленої трансцендентного виміру. Незважаючи на певну зовнішню схожість проекту, який я назвав «Новий Левіафан» (чому я вибрав таку назву, в якій наявні конотації з Гоббсом, я поясню пізніше) з етатистськими, авторитарними та тоталітарними проектами, слід зазначити, що основною відмінністю цього нового державного утворення є відсутність зв'язку зі Всесвітньою Історією та відсутність ідеї будь-якого представництва від такої Історії (як і від інших трансцендентних «Означників»). У рамках цього проекту історія припиняє бути «полем смислів» та перетворюється на суто часову рамку, де діють закони чистої сили. (Показовим втіленням такої парадигми є *геополітика*, яка базується на міфології чистої сили).

Для такої версії позбавленого смислу історичного процесу зникає категорія Світлого Майбутнього. Залишається лише «сучасне» як безглузде повторення постійної зміни в розкладі сил. Ось чому в проекті «Нового Левіафана» транзитологічну утопію викидають за непотрібністю. Абсолютна «іманентизація» Влади, позбавлення нею виміру Дива, Таїни та Авторитету (нагадаю, що ці характеристики

трансцендентного розуміння Влади як «Великого Іншого» були сформульовані Ф. Достоєвським у славетній «Легенді про Великого Інквізитора» в романі «Брати Карамазови») призводять до суттєвого змістовного зниження її міфології. Одними з ключових слів такої міфології стають слова «інформація» та «управління» (тобто влада починає зводитися до різновиду «політичного менеджменту»).

А спорідненість цього проекту з ідеями Томаса Гоббса (про яку ми говорили вище) виявляє себе в таких характеристиках:

(1) Концепт «природного стану» як «війни всіх проти всіх». Згаданий концепт базується на філософській передумові «Людина за своєю природою є злою», внаслідок чого «природним станом» є «війна за виживання» за умов відсутності мінімальних гарантій такого виживання. Як відомо, для Гоббса наочною моделлю такої війни були численні громадянські конфлікти його часу. Для сучасних теоретиків такими моделями можуть служити процеси в Югославії після падіння режиму С. Мілошевича, конфлікти та громадянські війни на території колишнього Радянського Союзу.

(2) Ідея абсолютного Суверенітету Держави. Наведене положення Гоббса є настільки загальновідомим, що його виклад може здатися набором банальностей. Однак у контексті історичної паралелі нам важливо акцентувати аспект елементарного виживання, задля якого Держава наділяється найвищими повноваженнями. Відмінністю Гоббса від сучасних ідеологів та міфологів «постсоціалістичної державності» є те, що він не боявся демонструвати брутальний образ держави як Монстра, як карального Меча, який є меншим злом, ніж природний стан війни всіх проти всіх. На відміну від нього, автори проекту «Новий Левіафан» маскують цей темний бік «політкоректної» термінології сучасного демократичного жаргону, в якому універсалізація метафори «Управління» повинна камуфлюватися означником «Демократії» (путінський концепт «керованої демократії»), коли криваві путінські «зачистки» в Чечні повинні перекриватися нейтральною менеджерсько-організаційною термінологією.

(3) Передумова «суспільства» як Єдності. Інтуїція Єдності тісно пов'язана з міфологеєю управління, за менеджерською термінологією, з наївним уявленнями про соціум як про велику

Організацію чи Фірму, якою треба «управляти». Ідея суспільства як Єдності безсумнівно йде від Платона, в той час як її антитеза (образ суспільства як різнорідної **множинності**) належить Аристотелю. Можна стверджувати, що історія європейської політичної думки – це постійне відтворення протистояння платонівської та аристотелівської думки і будь-який видатний політичний мислитель схиляється або до «лінії Платона», або до «лінії Аристотеля». Як відомо, «модель Платона» базується на сакралізації Держави як сутності, яка виконує роль перетворення суспільства на Єдність. Звідси ідея його абсолютного суверенітету, можливість втручання у приватне життя та анігіляція приватного як такого.

Онтологія Єдиного робить «модель Платона» першим варіантом «управлінської утопії» і першим реальним проектом такого стибу в історії політичної думки та політичної практики. Він передбачає наявність касти професійних «управлінців», у той час як інші соціальні страти обмежують свою участь у житті «суспільного Цілого» рамками професійних обов'язків. Як вже зазначалося, основні положення «Політики» Аристотеля були спрямовані проти базових передумов проекту Платона та відстоювали принципи, на яких стояла афінська демократія – принципи приватної власності, автономії сімейного життя, передумову неможливості зведення політичної ідентичності та професіональних занять, принципи громадянства, політичних прав та участі в державному управлінні.

Розглядаючи історію політичної думки та історію конкретних політичних проектів, можна стверджувати, що у більшості випадків (хоча й не завжди!) «платонівська» парадигма концептуалізації Суспільства як Цілого несе в собі утопічну, етатистську та «авторитарну» домінанту, в той час як її аристотелівський антипод є схильним до тенденції **деміфологізації** Влади та Держави, її розгляду як суто інструментального утворення, службового стосовно потреб конкретних людей. Якщо поставити питання, до якого з напрямів належить фігура Т. Гоббса, то можна побачити, що в ній наявні риси як аристотелівських передумов (віртуальна ситуація природного стану як певної «множини»), так і передумов платонівських (розуміння **суверена** як носія Єдності або «загального обличчя». – «Левіафан», глава XVII, «Про причини

виникнення та визначення держави»). Цей пункт є дуже цікавим і важливим, оскільки Гоббс підкреслює не психологічну (тобто факт «згоди» або «однодумності»), але онтологічну основу цієї Єдності. Ця Єдність дуже близька лаканівському Символічному або «Великому Іншому», вона збігається з трансцендентним Означником, ім'я якому «Великий Левіафан» або «смертний бог», «якому ми під владою безсмертного Бога зобов'язані своїм захистом».

У цьому твердженні Гоббс наслідує не тільки платонівську лінію в цілому, але й є, як ми вже зазначали, попередником гегелівського оспівування Держави. Але якщо в класичній теорії Т. Гоббса як в першій редакції теорії «суспільної угоди» мають місце як риси платонівської парадигми (суспільство як «Ціле»), так і парадигми Аристотеля (уявлення про *суб'єктів* «суспільної угоди»), то пострадянське «неогоббсіанство» повністю позбавлене цих «аристотелівських» рис: в рамках цього мислення Ціле (Суспільство) є більш онтологічно реальним, ніж її складові (населення).

Риси подібного платонізма добре проглядаються на прикладі вірша Б. Брехта, світогляд якого французький філософ А. Бад'ю точно охарактеризував як «сталінізований платонізм» (вірш російською взятий з книги С. Жижека):

*После восстания 17 июня
Секретарь Союза писателей
Распространил листовки на Аллее Сталина,
Где говорилось, что народ
Утратил доверие правительства
И мог вернуть его лишь
Удвоив усилия.
В таком случае,
Не проще ли правительству
Распустить народ
И избрать новый?*

Подібний «платонізм» ставить інші акценти стосовно проблеми припинення «природного стану» та «війни всіх проти всіх», ніж в гоббсівській моделі суспільної угоди: якщо у Гоббса ініціатива до такої угоди надходить від індивідів, то в проєкті «сталінізованого платонізму» відтворюється та «виживає» **системно-**

структуроване Ціле як єдиний суб'єкт, що володіє статусом «онтологічної реальності», в той час як «актуально існуючий народ» може бути розпущеним та заміненним на інший «народ».

У контексті міфологеми «Єдності» стає зрозумілим її використання в партіях з «державницькою ідеологією» та серед репрезентантів такого абсурдного для західних демократій утворення, як «партія влади» (наприклад, «Єдина Росія» або «За Єдину Україну» в українському контексті початку 2000-х років). Міфологема «Єдності» виступає не просто реліктом комуністичної ідеології (тобто єдність у світоглядній сфері), але відображає передумову єдності Суспільства як **символічного Місця**, в рамках якого забезпечується відтворення таких «вічних» символічних сутностей, як «Народ» та «Нація», навіть якщо їх фізичні представники будуть вимирати прогресуючими темпами (і, на жаль, вже вимирають з загрозю зникнути зовсім у довгостроковій історичній перспективі).

Що стосується до функцій Влади, то зазначена міфологема означає, що ця функція зводиться до забезпечення недоторканності цього «символічного Місця», тобто недоторканність **абстрактної території** (тобто «кордонів», протидія сепаратизму тощо) та збереження **символічної «субстанції»** «Народу/Нації».

(4) Передумови «порядку» та «стабільності». Зазначена передумова є конкретизацією уявлень про Суспільство як системно організоване Ціле. Якщо передумова «порядку» виступає конкретизацією ідеологеми «Єдності» на рівні **синхронії** (за допомогою конкретних інститутів і структур, які утримують «ситуацію під контролем»), то передумова «стабільності» виступає конкретизацією «Універсальної Єдності» у вимірі **діахронії**, «Єдності-учасі», яка вимагає, щоб «завтра було таким самим, як і вчора». Міфологема стабільності передбачає, що будь-які зміни можуть призвести до катастрофічних наслідків. (Наочною ілюстрацією міфологеми стабільності можуть бути пропагандистські тези часів правління Леоніда Кравчука і, особливо, Леоніда Кучми, які підкреслювали «успішність» та «вищі досягнення» Влади в тому, що обом Президентам вдалося запобігти серйозним соціальним катаклізмам, міжетнічним конфліктам, озброєним зіткненням та зберегти згадану «стабільність»).

Антитезою міфологеми «стабільності» виступає концепт *дестабілізації* як аналога гоббсівського «природного стану» за умов нашої сучасності. Якщо розкласти «дестабілізацію» як продукт соціальної уяви на складові, то вона виступить руйнуванням суспільної Єдності як на рівні синхронії (тобто руйнування Порядку), так і на рівні діахронії (зникнення Стабільності). Для фундаторів проекту «Новий Левіафан» згадана «дестабілізація» виступає як основна загроза для всього суспільно-політичного організму, певною перманентною надзвичайною ситуацією, яку треба уникнути за будь-яку ціну. Ця загроза дає підстави для мобілізаційних технологій, сутність яких і полягає в збереженні висхідної Єдності. Наприклад, Росія є державою засилля мобілізаційних технологій, метою яких є нагнітання масового психозу та масових фобій з приводу перманентної загрози надзвичайних ситуацій та «ворога біля воріт». Наприклад, загроза «тероризму», небезпека поширення перманентної війни в Чечні на всю територію Росії підштовхує людей ще тісніше згуртуватися навколо Влади (яка сама за великим рахунком ці загрози й породила), що надає міфологемі Єдності ще одну, «мобілізаційну» конотацію.

(5) Передумова «Безпеки». Ця передумова є логічним продовженням передумови Стабільності, фактично її синонімом. Дуже часто цей концепт виступає найбільш беззмістовним поняттям, оскільки в його основу кладуться не характеристики деякого позитиву, а відсутність негативу, тобто загроз як таких. (Між іншим, у Т. Гоббса в главі XVII «Левіафану» під назвою «Мета держави – гарантування безпеки» «безпека» розумілася дуже конкретно та «позитивно» – як безпека конкретних громадян у ситуації «війни всіх проти всіх»). Наприклад, у такій ідеологемі, як «національна безпека», на відміну від радянської «державної безпеки», перша означає максимально можливу захищеність від потенційних загроз, переживання певної *повноти* на всіх рівнях, включаючи рівень «єдності поколінь» та виміру Майбутнього. Так, наприклад, С. Жижек констатував, що концепція Національної Безпеки США, доктрина Дж. Буша-молодшого, базувалася на «пара-нояльному намаганню до контролю над усіма майбутніми загрозами», що знайшло свій вираз у концепції «превентивних ударів» по державах,

які становлять або можуть становити в майбутньому «загрозу» для Сполучених Штатів [31]).

Підводячи підсумки нашим міркуванням про місце міфологеми «Безпеки» в проекті «Нового Левіафану», не можемо не згадати прекрасну формулу письменника Володимира Войновича в антиутопії «Москва-2042», в якій чітко вгадані основні позиції майбутньої «філософії Влади», яка поєднує в собі ретросценарій радянської державності та елементи «Нового Левіафану»: «Народність, Партиїність, Релігійність, Пильність та Держбезпековість». Наш попередній аналіз показав, що не треба так далеко забігати вперед, щоб реалізувати цей салоган, і що всі його позиції мають місце вже зараз, в проектах сучасної Росії. Якщо ж розглянути відмінності антиутопії Войновича (яка все ж таки ближче до радянської тоталітарної моделі) і, наприклад, такий різновид проекту «Новий Левіафан», як модель «керованої демократії» в Росії (та її аналогів у сучасній Україні), на більш вагомому рівні, то можна сказати, що проект тоталітарної державності ближче до гегелівського розуміння держави, яка пронизує всі сфери суспільства та виступає як лоно, де людина набуває своєї ідентичності та стає власне людиною, то проект «Нового Левіафану» за визначенням, як ми вже казали, ближче до Гоббса.

Цей проект визнає, що, крім держави, існує ще й сфера виробництва, приватне життя, «окремо взяті індивіди». Цей проект мінімізує, порівнянно з Гегелем та радянським тоталітаризмом, роль держави та зводить її до підтримки структурної цілісності соціально-політичного організму, але який не підміняє собою суспільство. Іншими словами, як уже говорилося, ця концепція передбачає автономію суспільства від держави, але це жодним чином не означає наявності того, що називається «громадянським суспільством». Як зазначали багато дослідників після розвалу Радянського Союзу, замість «громадян» (які були активними суб'єктами політики за всю історію європейської цивілізації від Античності до Нового часу), має місце конгломерат «атомізованих» та «люмпенізованих» індивідів, розпорошених та не поєднаних між собою жодними зв'язками, крім штучно поверхових ідентифікаційних ознак.

Іншими словами, як уже говорилося, ця концепція, на відміну від радянського соціалізму, передбачає не тільки автономію суспільства від держави, але й, на відміну від класичного лібералізму, й **автономію** держави від суспільства (в цьому проявилися притаманні цій моделі есенціалізм та «платонізоване неогобсманство»). Як вже зазначалося, ця «автономія» виявляється у мінімізації діяльності держави в рамках підтримки елементарної структурної цілісності суспільно-державного організму. Стосовно ж інших видів традиційної для держави діяльності, то вона від них «самоусувається», замикаючись на собі, на підтримку чиновницького, бюрократичного апарату. Що я маю на увазі? Наприклад, держава абсолютно не турбується за **населення** (тобто його здоров'ям, якістю життя, тривалістю життя тощо), ця турбота є першою складовою того, що має назву **біополітика**.

Як відомо, термін «біополітика» та «біовлада» був введений Мішелем Фуко і після його класичних праць став усталеним та «класичним». Що мається на увазі під цим терміном? Якщо дуже стисло відтворити логіку міркувань французького філософа, то вона полягає у перегляді традиційних поглядів політологів на сутність влади як на поле насильства або «відносин сили». На відміну, наприклад, від таких мислителів, як М. Вебер, Фуко не відмовляється від ідеї «сили» як атрибутивної характеристики влади, але змінює **функцію** використання цієї сили: замість функції примусу та насильства, Фуко вводить передумову більш м'якої та гнучкої функції **нормалізації** людського життя. Інакше кажучи, він відзначає радикальну зміну «парадигм влади», яка відбулася у XVIII–XIX століттях, яка означає, що замість «влади над смертю» (що мала місце в рамках абсолютистських моделей держави) основною функцією влади стає **турбота про життя**.

Перш за все це «регулювання народонаселення», «демографія», оцінка відносин між ресурсами та жителями», «складання статистичних таблиць багатства та їх обертів, життів та їх можливої тривалості» [32, с. 244–245]. Основною **цінністю**, яка стала підґрунтям нових «технік влади» (передусім, технік «нормалізації»), стала, згідно з М. Фуко, «цінність життя» та, відповідно, **право на життя**, яке визнавалося державою та владою.

Філософ відзначає, що в рамках «владних проектів», заснованих на цінності життя, крім фігури Закону (який завжди спирається на Меч, Насильство, потенційну загрозу Смерті та передбачає фігуру Суверена), великого значення набувають регулятивні техніки «норм», які організують повсякденне життя людей, котрі мають «право на життя, на тіло, на здоров'я, на задоволення потреб» [32, с. 250]. Сам Фуко дуже ретельно досліджував, як стратегія біополітики виявляла себе в регуляції *сексу*, факту втручання апаратів держави в цю галузь; причому мова йшла не про примітивні заборони, а саме про регуляцію, оскільки секс має пряме відношення до такої важливої соціальної проблеми, як народжуваність, регуляція народонаселення.

Продовжуючи розмисли філософа, необхідно зазначити, що в західних суспільствах (навіть у суспільствах авторитарних), завжди були присутні елементи біополітики. Просто авторитарні та тоталітарні режими вносили різні акценти у відносини між Насильством та Нормалізацією, між Правом на Смерть та Турботою про життя. Наприклад, у німецькому фашизмі була присутня стратегія на соціальну евгеніку, на відтворення «здорової нації». Аналогічна ситуація мала місце і в радянському тоталітаризмі, де поряд з концтаборами як «фабриками смерті» здійснювалися програми оздоровлення населення, була наявна «турбота про життя» згідно з гаслом «Здоров'я кожного – багатство всіх!».

Повернемося до нашої констатації відсутності будь-якого натяку на наявність стратегії біополітики в проекті «Новий Левіафан», на відсутність функції «нормалізації» та зосередження на більш архаїчних функціях влади – функціях примусу та насильства (відсутність таких функцій і є показником того, що я називав «самоусуненням» держави від суспільства). Демографічні проблеми (катастрофічне зменшення населення у таких країнах, як Росія та Україна), жахливий стан у галузі охорони здоров'я, зменшення витрат на медичне обслуговування та заходів запобігання хворобам (масове повернення таких «соціальних» хвороб, як туберкульоз, є ознакою згаданих процесів) є свідченням того, що цей владний проект повністю ігнорує досягнення європейської культури «державної влади» як «біополітики», та є кроком назад (тобто у XVII сторіччя)

не тільки порівняно з європейськими державами XIX сторіччя, а навіть порівняно з Радянським Союзом. (Між іншим, ностальгія за Радянським Союзом у певної частини населення України підсвідомо пов'язана саме з ностальгією за цією «турботою», яку інколи називають державним «патерналізмом», але яку необхідно більш точно кваліфікувати як «біополітику»).

Наша попередня аналітика «платоністських» передумов проекту «Новий Левіафан» говорить за те, що в цьому проекті повністю відсутня *цінність індивідуального життя*, і це дуже важливий характерологічний момент пострадянської державності, його треба завжди враховувати, коли намагаємося вловити сутність таких владних режимів. Тому, коли ми стикаємося з фактами відвертої зневаги до людського життя (чи то у випадку погіршення становища соціально незахищених верств населення, чи то у фактах наїзду «мажорів» на пішоходів на переходах, чи то у випадках збільшення вбивств людей у міліцейських ділянках), ми повинні розуміти, що такі факти не є наслідком окремих дій «поганих» людей, але випливають з певних структурних особливостей проекту «Новий Левіафан», його «ціннісного наповнення», а точніше, відсутності такого наповнення.

Відзначена мінімізація функцій Держави та Влади в пострадянських країнах породжує цікавий феномен взаємовідносин населення та влади, який в українських ЗМІ назвали феноменом *паралельних реальностей*. (Цей термін застосовувався переважно у випадку оцінок «Міжгір'я» як уособлення такої реальності, яка ніяк не пов'язана з реаліями країни «Україна». Таким чином, «Міжгір'я» виступає як наочна ілюстрація, як символ епохи, як показник повного розриву Влади та Населення. Однак інтерпретується цей феномен здебільшого як наслідок певних психологічних характеристик його володаря. Помилка полягає в тому, що феномен «Міжгір'я» є суто *структурним*, тобто він вмонтований у проект «Новий Левіафан», який спирається на автономію влади від суспільства. Саме тому «Міжгір'я» існувало завжди, з самого початку реалізації державності пострадянського типу в самостійній Україні. Психологічні якості певної особи лише *посилили* те, що імпліцитно існувало в проекті «Новий Левіафан», зробили так, що

таємне стало явним). У цьому проекті Населення потрібно Владі саме тією мірою, якою воно підтримує її існування та відтворення. Основний спосіб, з допомогою якого відбувається таке відтворення, також є вкрай архаїчним, тобто **домодерним**. Це посилення податкового пресу, який, якщо його розуміти більш широко, зводиться до простого пограбування населення, щоб залишити лише прожитковий мінімум для його існування, інколи можливе позбавлення і цього мінімуму. Саме така практика існувала в стародавніх імперіях на кшталт Єгипту чи Ассирії, і тут вже недоречними видаються новоевропейські принципи «біовлади» та функції «нормалізації».

Які висновки ми можемо зробити щодо проблеми цінностей в державах проаналізованого типу? Яким чином ми можемо проінтерпретувати глобальну **ціннісну кризу** в світлі наведених характеристик? Як ми вже говорили, виробництво Символічного та Цінностей неможливе без інстанції, яка **відповідальна** за таке виробництво. В контексті зникнення таких цінностей внаслідок деконструкції всіх можливих інстанцій їх породження виявляється цікавим порівняльний аналіз **симулякрів** епохи «надспоживання» (з початку цього параграфу ми наводили діагностику Ж. Бодрійяра щодо цього явища) та ціннісної кризи в пострадянських державах. У цій роботі ми не будемо докладно на цьому зупинятися. Зазначимо лише те, що «суспільство надспоживання» функціонує в рамках проекту **біополітики**. Більш того, можна стверджувати, що імператив «Насолоджуйся!», про який писав С. Жижек, є концентрованим виразом цього проекту, оскільки в моделі «надспоживання» **життя** розглядається в дещо зниженому, майже «біологічному» сенсі слова. Але при цьому сама **цінність** життя (та таких його корелятивів, як загальний добробут, рівень здоров'я, якість життя) залишається непорушними. (І саме ця непорушність дозволяє висувати тезу про спадкоємність **нормалізаційних** функцій держав початку епохи біополітики та її піку в сучасних західних державах).

Стосовно ж пострадянських держав цінність надспоживання відривається від біополітичних стратегій та цінностей індивідуального життя. Вона перетворюється на цінність **правлячого класу** та здійснюється на тлі масового та прогресуючого зубожіння населення.

Відсутність «цінності життя» поряд з занепадом всіх форм Трансцендентних Означників (передусім, Держави) перетворює ці суспільства на «ціннісні пустелі». І ця ціннісна Пустота сприяє тому, що основним персонажем цих суспільств стає не ніцшевський біологізований Суб'єкт, а «Суб'єкт» Цинічного Розуму П. Слотердайка, для якого цінність надспоживання замінюється на цінність елементарного «виживання». Але це виживання не впливає з нормалізаційних дій Держави. Воно відбувається фактично *поза* Державою, часто всупереч її знищувальним стратегіям, в асоціальній Тіні та Хаосі людських взаємодій, де діють закони «війни всіх проти всіх». За цих умов «цінність» перетворюється на пусте поняття пропагандистських дискурсів, які не мають жодних референцій у реальності. Більш того, за законами новомови, які сформульовані у Орвела, ці «цінності» виступають у ролі *інверсивних конструкцій*, тобто прикривають дії, діаметрально протилежні смислу висловлених цінностей. (Не вдаючись за браком місця до детального аналізу відмінності такої мови від ідеологічних мов минулого, можна сказати, що якщо в ідеологіях відбивається перекручене відображення Реальності, тобто під прикриттям фантастичних конструкцій там присутня частка істини, то в пропагандистських мовах орвелівського типу, її відверто інверсивних побудовах, присутня проста брехня).

Наприклад, коли в пропагандистському дискурсі влади (чи якогось конкретного політика) говориться, що її (чи його) метою є максимальне підвищення добробуту людей чи «боротьба з бідністю», чи утвердження європейських цінностей, то можна абсолютно впевнено стверджувати, що практичні дії цього політика націлені на цілі, діаметрально протилежні заявленим гаслам. Це є суттю інверсивних мовних практик у пострадянських державах, а панування Цинічного Розуму починається тоді, коли про це знають як творці, так і пересічні користувачі такого роду мовних конструкцій, але продовжують гратися в такі мовні ігри, в яких немає жодного слова правди. Я ще повернуся до аналізу проявів Цинічного Розуму за українських умов, а зараз я хочу наголосити на тому, що «паралельна реальність», з якої влада звертається до населення (а ця реальність обумовлена всім набором проаналізованих вище

передумов проекту «Новий Левіафан»), і призводить до повної втрати довіри до її меседжів. І ця недовіра теж – я на цьому наполягаю – має структурний або навіть *онтологічний*, а не суто психологічний характер, оскільки зумовлена не тільки психологічними характеристиками того чи іншого політика, а певним державним проектом, сценаріями відносин між державними інституціями/апаратами та населенням.

Б. Прояви ціннісної кризи в пострадянських республіках та в Україні. На завершення параграфу я ще раз стисло підсумую той факт, що руйнування всіх форм «Великого Іншого» (Держави, Партій, Релігій, Лідерів) призводить до руйнування усталених суспільних цінностей та взагалі до припинення «ціннісного виробництва». Я маю на увазі, перш за все, цінність Життя, цінність Справедливості, моральні імперативи та чесноти Влади, серед яких така громадянська чеснота, як відповідальність перед населенням та перед майбутніми поколіннями. Крім державних інституцій, у ролі «Великого Іншого» перестає бути Світова Історія, від імені якої здійснюють своє представництво і Держави, і інституції, і конкретні політичні діячі. Ця історія перестає бути як «Субстанцією», так і «Суб'єктом», вона втрачає *телеологічну спрямованість*, а простіше кажучи, свій смисл.

(Одну з останніх спроб відродження міфологеми Всесвітньої Історії та її кінця як такої точки, яка й надає їй цього смислу, намагався зробити Ф. Фукуяма. Його робота «Кінець історії та остання людина» [33] стає однією з останніх ілюзій лібералізму початку 90-х років, коли після краху соціалізму відродилася масова віра у світле ліберальне майбутнє всього людства). Зникнення сенсу Історії перетворює останню на простий часовий потік, знищує фундаментальну утопічну цінність – цінність *світлого Майбутнього*, хіліастичну ідею «кінця часів» та досягнення «Золотого Віку». А відсутність виміру майбутнього перетворює історію на безглузде «сучасне», на різновид ніцшевського «вічного повернення», що, знов-таки, сприяє падінню моралі та утвердженню принципів «Цинічного Розуму» як серед можновладців (у яких замість моралі відповідальності панує імператив «після нас – хоч потоп!»), так і серед пересічних громадян. У останніх зникає важливе для

соціального існування та переживання історичного часу почуття-символ, почуття **Надії**. Людина живе сьогоднішнім, і саме таке «життя» зводить її фактично до простого «виживання».

У свою чергу, населення перестає бачити у Владі якусь таємну **трансцендентну** сутність, а вбачає в ній просто купку абсолютно аморальних людей, одержимих інстинктом панування та накопичування капіталів. Саме тому Влада втрачає свої можливості виступати в ролі інстанції ціннісного виробництва. За таких умов її апарати не можуть продукувати ефект будь-якої «ідеологічної віри», а всі її заклики до населення сприймаються як фальш або відверта маніпулятивна неправда. Таким чином, будь-яка «інтерпеляція» (термін Альтюсера, який перекладається як «заклик» влади, який досяг успіху у вигляді певних емоцій у населення) виявляється невдалою або імітативною. Та будь-який діалог між владою та населенням (які живуть у паралельних реальностях) виявляється пародією на таке спілкування.

Які додаткові наслідки для виробництва цінностей має таке позиціонування Влади в проекті «Новий Левіафан»? Для того, щоб це зрозуміти, необхідно усвідомлювати, що Влада виступає не просто однією з інстанцій з виробництва цінностей, але є тим «фільтром», який відкидає всі непотрібні їй об'єкти Бажання чи ціннісного міркування та залишає ті, які, врешті-решт, потрібні для легітимізації панування певних станів, прошарків чи класів, які консервують цей «соціальний порядок». Так, наприклад, П. Слотердайк у наведеній книзі точно називає інструменти формування такої цінності, як «патріотизм» в європейських країнах позаминуло століття – «педагогіка, дресура, пропаганда [4, с. 37]». Дуже схожу думку висловлює Е. Балібар щодо національної свідомості, яка формується, як ми вже зазначали, «мережею апаратів та повсякденних практик». Безсумнівно, така марксистська інтерпретація може здатися занадто спрощеною, і вона певною мірою такою і є. В реальності сама Влада не створює цінності, для цього вона має потребу в наявності професійних виробників у сфері Символічного – філософів, релігійних проповідників, ідеологів та інтелігентів. При цьому далеко не завжди ці професіонали виконують це замовлення, іноді виступаючи проти чинної Влади.

Часто у цьому процесі може сформуватися противладний рух, як це було у випадку з філософією Просвітництва, яка висунула цінності, альтернативні цінностям Старого Режиму. Але у будь-якому разі фігура Влади завжди присутня в процесі боротьби, яка точиться навколо цінностей. І в цьому контексті стає зрозумілим, чому цінності провладних рухів виступають не просто як світоглядні універсалії, але є орієнтирами для зміни владного режиму.

Прикладом цінності, навколо якої гуртувалося суспільство європейських країн напередодні Першої світової війни, може бути цінність «держави», «нації» та «патріотизму» як емоційного переживання цієї цінності. Атмосфера, яка царювала в цей період, нагадувала колективний соціальний психоз, оскільки жодний соціальний прошарок (включаючи культурних та вишуканих інтелектуалів) не зміг зайняти критичну, відсторонену позицію навколо тодішнього шовіністичного дурману, що призвів до страшною трагедії. Другим прикладом єдності світоглядного, морально-імперативного та владного аспектів у цінностях є сучасні фундаменталістські рухи, передусім, мусульманські. (При цьому необхідно зазначити, що конотація «фундаменталістські» містить у собі таємницю вироблення будь-яких цінностей, оскільки вони для спільноти чи культури дійсно є «фундаментальними». І той факт, що Захід боїться цих рухів, вказує на страх перед механізмами формування власної цивілізації).

І коли Влада відмежовується від виробництва базових суспільних цінностей, то це породжує кризові процеси у сфері ціннісного виробництва, які ми вже визначили як: а) втрата універсальності (для виявлення цього кризового явища багато зробив Ж. Бодрійяр); б) заміна базових трансцендентальних заборон на імператив «Насолоджуйся!»; в) поширення феномену *цинізму*, структурна основа якого полягає в демістифікації «священного» змісту цінності та сприйняття її просто як слова, яке не має відношення до реальності (П. Слотердайк); г) зазначене різке падіння довіри населення до цих інститутів, масове усвідомлення того, що «дискурс влади» не є ані дискурсом істини, ані дискурсом моралі. В цьому випадку «цінність» також перетворюється на пропагандистське кліше, яке втрачає повністю будь-які референціальні ознаки.

В останньому випадку ми є свідками подвійного цинізму, який поступово стає нормою соціальної комунікації. По-перше, це цинізм влади, за умов якого виробники таких кліше прекрасно розуміють факт їх беззмистовності, факт перетворення ідеології на чисту риторіку та пропаганду. По-друге, це цинізм сприймачів таких владних меседжів, які теж розуміють їхню повну пустоту та сприймають їх як беззмистовну тарабарщину. Соціальний ритуал подібного подвійного цинізму полягає в тому, що обидва учасники комунікативного процесу (влада та населення) роблять вигляд нібито вони вірять у його істинність та комунікативну дієвість.

Таким є в дуже стислому вигляді наше розуміння функціонування цінностей у суспільстві, і саме після цієї експлікації нашого розуміння ми зможемо сформулювати критерії ціннісної кризи в пострадянських суспільствах взагалі та в Україні зокрема. Наша гіпотеза полягає в тому, що в цих країнах дивним чином співіснують всі наведені критерії ціннісної кризи. З одного боку, в цих країнах, які в економічному плані є країнами бідними, панують ідеали «суспільства надспоживання». Відвертий характер закликів до такого споживання мають дорогі автомобілі, магазини, де виставлений такий одяг, який у деяких містах розвинених країн Заходу був знятий з продажу внаслідок недостатньої кількості покупців. Знаковий характер такого надспоживання мають розкішні вілли олігархів та можновладців, які уособлюють жижеківський імператив «Насолоджуйся!».

З іншого боку, бідність та масове зубожіння населення викликають до життя той різновид цинічної свідомості, який П. Слотердайк знаходив у Веймарській республіці. Зокрема, в аналізі Слотердайка показовим та цінним для нашої реальності є те, що, по-перше, він зафіксував цінність «виживання» для бідних та відносно бідних класів, яка певною мірою є протилежною цінності «надспоживання». По-друге, він вказав на його антипод у вигляді лінивого та сибаритського стилю життя тодішнього буржуа як забезпеченого класу. По-третє, він зробив акцент на слабкості державних інституцій (зокрема парламентаризму) та поставив цю слабкість у відповідність до цього «дифузного цинізму». Нарешті, він показав зв'язок компонентів виживання, цинізму та інсти-

туційної слабкості з феноменом фашизму, що зародився як течія, яка на міфологізованому рівні свідомості нібито відтворювала втрачені цінності – Держави, Народу-Нації, Солідарності тощо.

Прикмети «веймаризації» пострадянських держав, передусім Росії, тобто типологічна схожість загальної політичної ситуації з Веймарською республікою, ще у 90-ті роки спонукали окремих дослідників до тези про небезпеку фашистського перевороту, який в атмосфері «імперського реваншу» обов'язково відбудеться після Єльцина. Ця теза стала поширеною після появи книги О.Янова «Після Єльцина. «Веймарська» Росія». Тоді він, зокрема, писав: «Веймарська ситуація – і в цьому я бачу одну з найхарактерніших її особливостей – не має розв'язання на внутрішньополітичній арені. В дев'яності роки так само, як і в двадцяті» [34, с. 25]. Пророцтво історика майже здійснилося, за винятком того, що після Єльцина до влади прийшов не одіозний фашист, але більш гнучкий тип представника «Цинічного Розуму» сучасного політичного істеблішменту – Володимир Путін.

Але за нових умов він виконав аналогічну роботу щодо відновлення втрачених цінностей, передусім цінностей імперських – цінності Держави, Православ'я, антизахідництва, імперських експансіоністських проєктів тощо. В. Путін показав також, яку роль у відтворенні таких цінностей відіграє владна машина, її репресивний апарат, який виконує функції «педагогіки, дресури та пропаганди». Авторитарний проєкт В. Путіна в плані подолання ціннісної кризи та в контексті ціннісних кризових явищ 90-х років є показовим у тому, що він відновив авторитет Супер-Его, переконав пересічного громадянина в тому, що дискурс влади є водночас дискурсом істини та дискурсом моралі, відновив російську «священну історію», в рамках якої доводилася всесвітньоісторична місія Росії як великої держави та як приклад для всіх інших держав, мобілізував маси на підтримку такої державницької стратегії.

Водночас, цей проєкт не зміг позбутися симуляції цінностей, відзначеної Ж. Бодрійяром, яка виникає внаслідок необхідності відтворення того, що вмерло та припинило своє існування. Це стосується симулякра Імперії, якою Росія вже не є, але яку вона намагається імітувати, абстракції Держави, яка втратила будь-яку

конкретику та яка не є ані царською, ані комуністичною, ані ліберальною та яка еклектично поєднує зовнішні ознаки всіх цих типів державності, залишаючись «Державою як такою». Ця еклектичність відбивається на російському гімні, який використовує помпезну музику радянського гімну, змінюючи лише слова. Подібна спадкоємність є типовим прикладом «повтору» Ж. Бодрійяра, меседж якого полягає в тому, щоб довести, що нічого не змінилося, тобто видати мертве за живе.

Суттєвим протиріччям у російському проекті «ціннісного Відродження» є й те, що за умов відновлення класичної ролі Держави як суворого Супер-Его, Монстра-Левіафана, в цьому проекті парадоксально існує і жижкеківський імператив «Насолоджуйся!», що фактично зводить нанівець імпульс заборони, притаманний класичному ціннісному дискурсу та замінює його принципом «Все дозволено!». (Таке поєднання дискурсу заборони та вимоги «Насолоджуйся!» породжує специфічний різновид нігілістично-ціннісної свідомості та поширений тип практик, які можна назвати «непристойні насолоди». Цей феномен був докладно проаналізований у книзі А. Маклакова та О. Шевченка «Непристойні насолоди» [35]. Всі ці суперечності можуть вважатися ознакою того, що ціннісна криза була подолана в Росії за допомогою міфу, який запропонував симулятивні псевдоцінності, що позбавляє весь російський проект довгострокового майбутнього.

На відміну від Росії, де відбулася хоча б видимість ціннісного Ренесансу, Україна може виступати посібником з усіх проявів та аспектів ціннісної кризи пострадянської епохи, оскільки тут наявні всі її складові. По-перше, Україна усе ще переживає «веймарську стадію» своєї політичної еволюції після розвалу Радянського Союзу. Як наслідок, на тлі слабкості державних інституцій на її теренах панує слотердайківський «цінізм виживання», помножений на ненависть до влади, каталізатором якої виступає цинізм «у відповідь» з боку самої влади. На відміну від Росії в Україні держава так і не перетворилася на трансцендентну сутність, об'єкт священного ставлення, навпаки, залишаючись для масової свідомості відверто «заниженим» об'єктом, квінтесенцією всіх вад та пороків, середовищем зла. Ця масова зневіра щодо

влади як носія істини та моралі породжує всі наслідки подвійного цинізму на ціннісну сферу, про які ми уже писали. Засоби масової інформації показують можновладців як бандитів та крадіїв, чії капітали та статки є наслідком тотальної корумпованості в державі. Впевненість в аморалізмі персональних носіїв влади та сприйняття її образу як хижака, який діє проти населення та погрожує новими поборами, сприяє пануванню нігілістичного принципу всездозволеності. В царині цінностей це має руйнівні наслідки. Наприклад, видається повністю знеціненою колишня цінність Праці як джерела достатку. Її місце зайняла цінність швидкого збагачення, еталоном якого виступає крадіжка. Цій «цінності» повністю відповідає цінність споживання, типова для багатого розвиненого суспільства. Тому її поширеність на теренах бідної країни є характерною прикметою пострадянської соціальної фантазмагорії.

Останньою прикметою проаналізованої ціннісної кризи є втрата здатності переживати та розуміти символічні аспекти цінностей, що призводить до дедуктивного розуміння цінностей як матеріалізованих об'єктів бажання. Подібне «зниження» є настільки поширеним, що починає сприйматися як очевидна аксіома здорового глузду. Наприклад, однією з ознак такої редукції цінності до «оцінного міркування» може виступати факт абсолютної байдужості до ідеологічних програм основних кандидатів у депутати чи Президенти під час виборів. Саме ця байдужість є показником слотердаківського цінічного розуму як з боку влади, так і з боку населення.

Наслідком такого подвійного цинізму є те, що всі передвиборчі програми клонують одна одну і тому не викликають жодного інтересу. Основне, що цікавить виборця, лежить поза рядками програмних кліше, а саме: що дасть прихід до влади того чи іншого кандидата для його суто матеріальних інтересів. Наприклад, чи подорожчають комунальні послуги, чи збільшиться податковий прес на малий та середній бізнес, чи будуть переслідувати олігархів протилежної політичної сили тощо. Іншими словами, матеріальний інтерес забезпечених та відносно забезпечених прошарків полягає в тому, щоб примножити свої прибутки (або хоча б не втратити напрацьоване чи награбоване).

Для бідних та занадто бідних цей інтерес не виходить за межі збереження їх прожиткового мінімуму, тобто слотердайківського «виживання».

При цьому як першу, так і другу верству населення не хвилюють проблеми свободи чи побудови гуманного та справедливого суспільства, в якому будуть жити наші діти та онуки. Як вже відзналося, усе замикається лише на короткострокових проблемах сьогодення згідно з формулою «після нас – хоч потоп!». Подібні масові соціальні почуття є типовими для «веймаризованих» суспільств, оскільки спільними в таких суспільствах є байдужість населення і до такої цінності, як «демократія». Тому більша його частина згідна на прихід диктатора, який «навів би порядок» та забезпечив матеріальні інтереси. Саме ця «веймарська» основа пострадянських суспільств може пояснити популярність Сталіна в Росії та спроби насадити його симулятивний культ і в Україні.

Таким чином, за цих «веймарських» умов багатих можна купити за зайвий «Мерседес», а бідних – за маленький мішечок гречки (як це й було зроблено під час перевиборів мера Києва у 2008 році Л. Черновецьким), оскільки за цих умов місце цінностей займає життєвий принцип, який був сформульований Готтфрідом Бенном та який наводиться в книзі П. Слотердайка – «бути нерозумним та мати роботу – ось у чому щастя». Однак структурно мислення як багатих, так і бідних нічим не відрізняється одне від одного, оскільки воно є виявом цинічного та нігілістичного розуму, позбавленого ціннісного виміру.

Такими є, на наш погляд, прикмети ціннісної кризи в Україні, які здебільшого є спільними для всіх пострадянських країн. Специфіка цієї кризи полягає у дивному поєднанні типових для «веймарських» держав форм «цинічного розуму» з симулятивністю цінностей, характерних для сучасних західних суспільств «надспоживання». «Подолання» такої кризи за таких умов є вельми проблематичним, оскільки ця криза сягає глобальних масштабів. Однак для пом'якшення її наслідків для такої країни, як Україна, необхідно вирішити першочергове завдання – подолання її «веймарського» статусу, прискорення її економічної та політичної модернізації.

В. «Гламуризація» Влади як симптом тотальної ціннісної кризи. Те, що ми визначаємо як «феномен гламуризації влади», тісно пов'язане з небажанням чи неспроможністю виступати від імені певної *моральної інстанції*. Редукція етичної складової її діяльності веде до гіпертрофії *естетичного* аспекту функціонування влади. На суто феноменологічному рівні ми можемо відзначити такі риси цього феномену, як а) схожість позиціонування політика в суспільній свідомості з позиціонуванням шоумена та б) редукція моральних цінностей у процесі такого позиціонування до категорії «непристойного».

Що зумовлює повернення на більш детальному рівні до питання «гламуру в політиці» в контексті проблеми політичних цінностей у цій статті? Передусім, ми маємо намір продемонструвати, що процес згаданої «гламуризації» політики пов'язаний не просто з девальвацією певних політичних цінностей (зокрема, таких, які стосуються моралі політиків та можновладців), але й те, що за його допомогою ми можемо продіагностувати радикальну зміну ціннісного мислення в політичній сфері на *трансцендентальному рівні*. Тобто на рівні висхідних передумов виробництва базових суспільних та політичних цінностей. Для характеристики такої зміни визначення «кризи» буде вже занадто слабким. Більш точним, на мій погляд, може бути термін «анігіляція», яку ми можемо зафіксувати в сучасних суспільствах в їх відношенні до суспільств попередніх (тобто суспільств ліберальних, тоталітарних, авторитарних, традиційних).

Для концептуального обґрунтування цієї тези вважаю за доцільне використати деякі положення цікавої книги В. Бушанського «Естетика політичної влади» [36], яка є показовим прикладом сучасного міждисциплінарного мислення в політичній науці, плідним використанням категоріального апарату естетики та емпіричного фактажу культурології для пояснення специфіки суто політичних феноменів. Важливою тезою цієї роботи є положення про те, що політичні цінності корелюють з естетичними категоріями, які, в свою чергу, передбачають наявність спільної *онтології* їх виробництва та подальшого існування. Зокрема, автор виокремив механізм утворення таких цінностей у межах «політико-естетичної

феноменології», якому він дає назву «принадження». Цей термін виникає для ілюстрації структурування недиференційованого сприйняття соціально-політичної дійсності за допомогою усталених конструктів, які й виконують роль «принад». Ці конструкти – які можна ототожнити або з платонівськими «ідеями», або з кантівськими «схемами» – мають відверто естетичний характер, тобто є «виразними естетичними образами».

Сам згаданий механізм зведення сприйняття до таких конструктів В. Бушанський ілюструє таким чином: «Цей процес має таку структуру: 1) безпосереднє сприйняття політичного феномену, 2) мимовільне віднесення його до певного задалегідного естетично ідеального образу-поняття, 3) аналітична рефлексія образу: виокремлення в ньому найвиразнішої характеристики, що приймається як соціальна цінність, 4) спрощення розмаїття образу до цієї цінності-символу й одночасне її розширене трактування за допомогою сторонніх естетичних образів..., 5) чуття суб'єктивної причетності: символізована цінність переживається як особистісна значуща, відтак суб'єкт самоототожнюється зі символізованою цінністю, що виконує роль принади» [36, с. 354–355]. (Підкреслено нами – О. Ш.).

Розкриваючи механізм дії «принадження», автор називає деякі з таких конструктів, які виконують роль таких образів-принад – «сила героїв», «краса ідеалів», «раціональність науки», «святість борців за справедливість» тощо. При цьому В. Бушанський акцентував роль політичної влади як каталізатора процесу «принадження», підкреслюючи, що завдяки цьому процесу реалізується «сугестивна сила політичного мистецтва та пропаганди». Цей пункт є близьким до нашого твердження про те, що саме Влада виступає тим «фільтром», який допускає чи відкидає належність тих чи інших інтерпретацій політичних подій до усталеного «ціннісно-символічного канону», і боротьба за право бути таким фільтром є важливою частиною в боротьбі за політичну гегемонію.

Прикладом такої безпосередньої участі влади в механізмі «принадження» можуть слугувати постійні переоцінки знакових фігур – таких як І. Мазепа та С. Бандера – в українській історії це залежить від уподобань правлячої політичної сили. Саме ці

уподобання зумовлюють віднесення таких фігур до «естетично ідеального образу-поняття», яке невід'ємне від етичних кореляцій. Тобто естетична категорія Піднесеного і/або Героїчного («сила героїв»), яка «принадує» масове сприйняття цих постатей як моральних взірців боротьби за справедливість, у той час інтерпретація їх як моральних «зрадників» корелює з естетичною категорією «Потворного», яка домінує у сучасному владному дискурсі в оцінці цих фігур.

Ще одним цікавим положенням автора є ідея зв'язку пануючої естетичної категорії з «естетизованими політичними практиками», які мають ознаки творів мистецтва. Інакше кажучи, в такому ракурсі дослідження політологія перетворюється на різновид певної «політичної поетики». Такий підхід відкриває широкі можливості для зрозуміння природи багатьох політичних явищ, політичних режимів, типів комунікацій у рамках цих режимів тощо. Так, автор аналізує жанр «містерії», який притаманний тоталітаризму як переважно естетичному феномену та в рамках якого відбуваються усталені соціальні ритуали («тоталітарний ритуал розгортається як містерія відтворення ідеального стану буття» [36, с. 356]). Великою мірою для цих режимів правильним є і зворотне судження: само мистецтво є тісно пов'язаним з владою, виступає різновидом «волі до влади».

Ця теза неодноразово повторюється в роботах дослідників, які вивчали взаємозалежність утопічних художніх практик (наприклад, «авангарду») та відповідних практик політичних. Так, відомий дослідник згаданого напрямку Борис Гройс відзначав, що радянський державний лад може розглядатися як витвір «державного мистецтва». Зокрема, він писав: «Радянський митець не може протиставити себе владі як чомусь для нього зовнішньому та безособистісному, чим для західного митця виступає ринок. У радянських правителях, які намагаються переробити світ або хоча б власну країну згідно з єдиним художнім планом, митець невідворотно виявить внутрішню спільність з тим, що його пригнічує, і не може заперечувати спільних коренів свого одухотворення та бездушної влади» [37, с. 38].

З огляду нашого дослідження, показовим у роботі В. Бушанського є те, що його аналіз «політичної поетики» обмежується, в основному, тоталітарними суспільствами та частково окремими прикладами «класичних» демократій. Але там відсутній аналіз сучасних суспільств, зокрема, суспільств посттоталітарних, хоча подібний аналіз відкриває захоплюючі перспективи як для з'ясування механізмів «принадження», так і специфіки таких суспільств. На наш погляд, виявлення сутності феномену «гламуру» дозволить зробити перші кроки в цьому напрямі, оскільки він містить у собі певні трансцендентальні передумови смислоутворення, спирається на певний естетичний канон та містить певні сценарії соціальної поведінки та політичних комунікацій.

Перед тим як приступити до експлікації всього переліченого комплексу ознак нової «політичної естетики та поетики», ризикну висунути гіпотезу про те, що всі попередні різновиди «естетик політичної влади» спиралися на «логоцентричне мислення», притаманне західній раціональності з часів Стародавньої Греції. В «Енциклопедії постмодернізму» дається таке визначення логоцентризму: «Від часів Аристотеля логоцентрична присутність прирівнювалася до Буття. Буття є еквівалентним «існуванню» в багатьох варіантах західної метафізичної думки. Присутність як Буття – це спроба характеризувати існування або реальність – або як одне ціле, або як конкретні частини, розташовані в безпосередній близькості від мовця та від слухача» [38, с. 256].

Щоб показати, як наведена – нібито абстрактна – характеристика певного типу метафізичного мислення має безпосереднє відношення до онтології «соціального» та «політичного» у класичні часи, треба ще згадати хрестоматійну характеристику цього способу мислення з боку Ж. Деррида, який переконливо продемонстрував зв'язок концепту «присутності» з передумовами онтології Центру/Структури, які виступають основою Буття. Ця онтологія може бути ще представлена концептом висхідного «трансцендентального Означника» (та таких його модифікацій, як основа, принцип, ейдос, архе, субстанція, суб'єкт тощо), який надає Буттю можливості «висловлюватися» та «демонструвати» свою сутність [39].

Подібний субстанціалізм є характерологічною ознакою й соціально-політичного мислення, яке як в своїх теоретичних принципах, так і в актах безпосередньої комунікації спирається на стратегію безпосереднього гіпостазування категорій у соціальну реальність. Як ми вже неодноразово згадували, роль таких трансцендентальних Означників (та інстанцій ціннісного виробництва) в соціальному мисленні відігравали такі конструкти, як «Держава», «Влада», «Суспільство», «Народ» тощо. (Подібне гіпостазування «образу-поняття» лежить в основі принципу «принаднення», проаналізованого в роботі В. Бушанського. Додамо, що ці цінності-символи маніфестують саме Буття і виступають як різновиди згаданого трансцендентального Означника).

У своїй політичній іпостасі ці конструкти показові тим, що мають здатність до «мовлення», до дискурсивної маніфестації своєї «буттєвої», трансцендентної основи. На відміну від категорій метафізики, політична Влада має всі ознаки Сили та безпосереднього творення, внаслідок чого може бути ототожнена зі самим Буттям. Іншими словами, вона є Суб'єктом, який говорить та маніфестує собою саму Істину. В цьому контексті її легко порівняти з Богом, що часто робилося мислителями. (Наприклад, у відомій формулі Т. Гоббса «Держава – це земний Бог» або у не менш відомому вислові «Глас народу – глас Бога». Таких прикладів можна навести досить багато).

Подібна онтологія породжувала граничну сакралізацію Влади (або її дериватів), яка нерозривно пов'язана з її естетизацією. І в цьому контексті можна погодитися з В. Бушанським щодо його констатації вирішальної ролі «естетики сйава» для символізації цієї сфери. Однак маємо зазначити, що ця естетика виходить далеко за межі ритуалу помазання (чи то монарха, чи то президента в його інавгурації), але має відношення до самої онтології Влади. Остання «сяє», тому що пов'язана зі священним, трансцендентним Джерелом та говорить від його імені. (Тобто в «дискурсі влади» Буття «випромінює» власний «сенс»).

Повертаючись до зміни соціальної онтології в сучасних суспільствах («гламуризація» яких є не причиною, а лише симптомом такої зміни), ми можемо нагадати, що в них відбувається незворотний

процес десакралізації та десубстанціалізації влади та держави. Держава перетворюється на різновид корпорації та втрачає свою функцію маніфестації Буття. (В цьому контексті показовою є думка вже згаданого Б. Гройса про те, що утопія, в якій жили радянські люди, «була останньою, і що її крах означав для Заходу таку ж саму втрату, що й для її нещасних мешканців» [37, с. 100]. Сказане означає, що розпад Радянської імперії означав смерть трансцендентального Означника як такого, після якої його стало можливим відродити лише в актах безкінечної бодрійярівської симуляції).

Яким чином ми можемо описати нову соціально-політичну онтологію та яке місце посідає в ній феномен «гламуру»?

(1) Втрата Державою здатності бути привілейованим Суб'єктом «політичної мови». Смерть трансцендентального Означника в політичному мисленні сьогодення, як ми вже зазначали, призводить до втрати Державою свого буттєвого статусу, статусу певної трансцендентної до емпіричної Реальності «Ідеї». Це означає, що «Держава» з Поняття, яке несе смисл висхідної онтологічної Єдності, перетворюється на десакралізовану множину інституцій, а деколи священна Влада – на буденну «мікрофізику» своїх локальних проявів. (Інакше кажучи, якщо Держава втрачає свій статус Ідеї, то Влада в цій новій «номіналістській» перспективі позбавляється традиційних атрибутів Сили. Замість них мають місце лише конкретні функції конкретних «органів влади»). Водночас Держава та Влада втрачають статус Суб'єкта, «який говорить», тобто руйнування логоцентризму, передумови «Буття як присутності», спричиняють зникнення *фоноцентризму*.

Інакше кажучи, Держава втрачає «Голос», який вимагає та наказує громадянам, формує висловлювання, які мають статус імперативних призивів. (А якщо вона й намагається це робити, як це має місце в авторитарних режимах, то її вже ніхто не слухає, тобто акту «ідеологічної інтерпеляції», про який ми говорили вище, не відбувається). В контексті нашого розгляду проблеми цінностей ми можемо зазначити, що Держава/Влада втрачає монополію на «принадження» до образів-цінностей, яку вона мала в класичних типах суспільства, а особливо яскраво проявилось в

тоталітарних державах. Віднині таким Суб'єктом стають інформаційні Мережі, які не тільки успішно конкурують з Державою, але й виграють двобій з нею за право здійснювати символізацію людського Буття та політичну символізацію.

Щоб пересвідчитися в цьому, достатньо подивитися відгуки в Інтернеті (в статтях, коментарях, блогах) на ключові політичні меседжі голів такої авторитарної держави, як Росія. За винятком невеликої частини офіційних ЗМІ в «мережевому політичному дискурсі» має місце тотальна «постмодерністська» **деконструкція** владного дискурсу, яка виявляє пустотний характер владної риторики, той факт, що «онтологія присутності» владного Суб'єкта замінюється на онтологію його повної відсутності. Соціально-політичний ритуал, який Влада намагається нав'язати громадянам, сприймається лише як ритуал, відокремлений від «реального життя».

(2) Радикальна зміна семантики «сйява» в естетиці «гламуру». Якщо дуже стисло визначити суть «естетики гламуру» стосовно класичної естетики, то, на мій погляд, це можна зробити таким чином: якщо для класичної естетики Річ – це вияв самого Буття (та таких його атрибутів, як Гармонія, Краса та їх «Сйяво»), то в рамках «гламуру» онтологічна Річ перетворюється на штучно виготовлений матеріальний предмет. Якщо для класичної естетики Річ є об'єктом споглядання (яке отримало назву **незацікавленого** «естетичного сприйняття»), то для «гламуру» – це предмет **споживання**. На відміну від «буттєвих» цінностей класичної естетики, естетика «гламуру» розглядає «цінність» як результат можливої **оцінки** з боку споживача.

Подібна зміна у виробництві «образів-цінностей» призводить до радикальної трансформації «естетики сйява», яке з суто онтологічного феномену маніфестації Краси та Сили перетворюється на поверховий «блиск» предмета. (В перекладі «гламур» означає «блиск»). Я вжив термін «поверховий» для акцентуації того, що гламурний блиск не тільки не приховує відсутності глибинного онтологічного плану предмета, але й, навпаки, **підкреслює** його онтологічну пустоту, його суцільну «іманентність» (оскільки, чим є «споживання», як не тріумфом принципу іманентності над буттєвою «трансцендентністю?»). Характерним прикладом «дискурсу

споживання» виступає «реклама», яка, фактично, знущається з класичних канонів Краси, оскільки рекламуватися може будь-що, і це «будь-що» може набувати гламурного блиску об'єкта Бажань та предмета розкоші.

Сказане не означає фіксації змін в естетичній феноменології, але має безпосереднє відношення до політики. В ситуації, коли Держава та Влада втрачають характеристики Трансцендентного, а носії цієї влади та офіційні представники держави – функції репрезентації традиційної естетики та етики, новий гламурний канон починає пронизувати ці інститути. Сама Держава стає активним лобістом культури споживання, а її лідери – наочними прикладами такого споживання. Як і шоу-мени, політики перетворюються на манекени з демонстрації дорогих суконь, діамантових годинників, дорогих автомобілів, маєтків-замків, причому демонстративне споживання не є тільки атрибутикою владної стилістики таких країн, як Росія та Україна. Поступово таке споживання перетворюється на певний міжнародний стандарт.

Щоб навести більш-менш свіжий приклад подібної гламуризації політичного буття, назву ім'я, яке сьогодні, після подій у Лівії, у всіх, як кажуть, «на слуху». Безумовно, це Муамар Каддафі, який змінив традиційну військову уніформу на екстравагантний одяг та екстравагантну стилізовану поведінку. «Естетика влади», яку він втілював та пропагував, тільки на перший погляд може бути проінтерпретована в річищі «героїчної» або «романтичної революційної естетики». В реальності цей одяг (який міг би придумати найвибагливіший кутюр'є), це шатро, демонстративна розкіш побуту, який імітував «блиск» африканських царків – усе це лише симулякри, які приховують ідеал надспоживання правителя-мільярдера, чий надприбуток від продажу нафти вкладалися у відомі європейські компанії. Тому «нарцисичний спектакль», який влаштовував цей «лідер революції», повністю знаходився в річищі європейських гламурних стандартів.

(3) Девальвація моральних цінностей у політичних практиках. Про редукцію моралі ми вже неодноразово говорили. Зараз хочу звернути увагу на наступний момент. Коли ми фіксуємо аспект «аморалізму» в діяльності політиків, то треба збагнути,

що йдеться не просто про особисті моральні якості конкретних політичних акторів. (Безумовно, таке падіння можна спостерігати, але навряд чи кількість таких політиків істотно збільшилася в пострадянських країнах порівняно, наприклад, зі сталінським періодом). Зазначений «аморалізм» має структурний характер, він є наслідком тотальної *десубстанціалізації* Держави та Влади, розривом зв'язку цих інституцій з вимірами Істини та Добра. «Гламуризація» політики в цілому та поведінки конкретних політиків зокрема, їх установка на відверте споживання знімають у масовій свідомості питання про їх моральні якості. Більш того, аморальність політиків дозволяє пересічному громадянину сприйняти їх згідно з формулою «Він такий же, як і ми», співчувати їм, інколи ставитися з презирством, але згадана ситуація назавжди позбавляє можливості сприймати політиків як представників Трансцендентного, «лицарів ідеї», небожителів-надлюдей.

У книзі «Непристойні насолоди» нам вже доводилося писати про те, що атмосфера скандалу, яка споріднює політиків та діячів шоу-бізнесу, є суттєвим атрибутом побудови їх іміджу. Еру непристойності в масовому висвітленні діяльності політиків у ЗМІ можна вважати започаткованою сюжетом «Білл Клінтон–Моніка Левінські», який, безсумнівно, додав популярності американському президенту. Можна згадати сюжет шлюбу Н. Саркозі з Карлою Бруні, «співачкою, моделлю та гламурною особою», яка мала вкрай неоднозначну репутацію. В цьому контексті вельми показовою фігурою є італійський прем'єр С. Берлусконі, чий сексуальні скандали стали просто взірцем для виявлення сучасної тенденції «гламуризації» політики.

Той факт, що держава втратила монопольну роль не тільки у сфері близькості до Істини та Добра, але й в сфері публічного представництва «від імені» цих трансцендентних категорій, може бути проілюстрований на прикладі пострадянських країн. Спостерігаючи їх, можна пересвідчитися, що офіційні ЗМІ ніхто не читає та офіційному дискурсу влади, представленому у них, уже ніхто не вірить. Ця монополія, як ми вже говорили, переходить до інформаційних мереж, інтернет-ресурсів, які формують іміджі представників влади в образах суцільної деградації. Якщо почитати більшість

з публікацій про діяльність влади в цих країнах (зокрема, в Україні та Росії), то виходить, що можновладці виглядають або як люди з обмеженими інтелектуальними здібностями, або як корумповані чиновники (тема корупційних скандалів є однією з найулюбленіших сюжетів у ЗМІ різної спрямованості), або як безкарні злодії (поширений сюжет – побиття людей охоронцями депутата або «депутат збив на смерть людину» тощо), або як надбагатії з непомірними апетитами споживання (типова тема – палаци В. Путіна чи інших високопосадовців).

Характерною ознакою «каналізації» ненависті населення до влади, що посилюється, можуть бути анекдоти «про владу», які щодня оновлюються на інтернет-сайтах. Таких прикладів можна наводити безліч (достатньо уважно почитати сайт «Гугль»). Наприклад, сьогодні там виставлений найкоротший з анекдотів, який російською мовою звучить так: «Наши ветви власти ведут себя как сучья». При цьому нам необхідно зрозуміти відмінність між радянським анекдотом та анекдотом пострадянським (взагалі такий порівняльний аналіз міг би бути предметом спеціального дослідження). На мій погляд, у радянському анекдоті (до якого можуть бути застосовані категорії бахтінської «карнавальної амбівалентності») осміюванню підлягали деякі риси конкретних правителів (Сталіна, Хрущова, Брежнєва) або конкретних інституцій (анекдоти про КДБ). Але при цьому неушкодженим залишалось трансцендентне *місце* Держави та священний характер трансцендентного *«ідеологічного Означника»*. Певною мірою ці анекдоти навіть закріплювали цю трансцендентність і цю священність, виступаючи важливим елементом комунікації між владою та населенням. На відміну від радянського анекдоту, анекдот пострадянської доби побудований на анігіляції цих трансцендентних начал, усталених соціальних ритуалів, жанрів традиційної політичної комунікації тощо. Підтекстом цього жанру є вислів «А король то голий!», внаслідок цього впливає інший нігілістичний принцип – «Все дозволено!». А це призводить вже до тотальної корозії суспільних цінностей (як суто політичних, так і, власне, моральних).

Зазначена «галопаюча інфляція цінностей» корелює з кризою всіх традиційних жанрів «політичної поетики» та «політичної естетики», про які так цікаво пише В. Бушанський. Продовженням

його дослідження міг би стати аналіз нової «політико-естетичної феноменології», в якій зникають звичні категорії Прекрасного, Героїчного, Піднесеного та в концептуалізації соціально-політичної реальності домінують образи «естетики абсурду». Однак це вже тема окремої розмови.

Г. Кінізм як спроба врятувати «ціннісне мислення» за умов панування Цинічного Розуму. Розчарованість багатьох верств населення України в діях влади протягом понад 20 років незалежності, прогресуюча втрата віри у можливість вибудувати «справедливе суспільство» та сумніви в доцільності самого проекту Незалежності (соціологічні опитування напередодні двадцятирічного ювілею цього проекту підтверджують цю сумну тенденцію) дає змогу переважній більшості політологів, аналітиків та журналістів говорити про «ціннісну кризу». І це твердження є, здебільшого, правильним. Проблема полягає в тому, щоб розкрити сутність цієї кризи, показати, що залишається на місці втрачених цінностей та в якому напрямі йдуть пошуки втраченого. Я порушую це питання тому, що абсолютно впевнений у тому, що будь-який цинік або відвертий цинік не може жити без цінностей, оскільки саме вони створюють ту *трансцендентальну рамку*, те *безсумнівне a-priori*, в межах яких можливі будь-які моральні судження, будь-яка ідентичність суб'єкта таких суджень та його подальші вчинки.

У пошуках адекватної концептуальної бази я ще раз звертаюся до такого автора, як П. Слотердаjk, і роблю це не тільки тому, що він точно продіагностував основну хворобу нашого суспільства у вигляді «цинічної свідомості», але й тому, що він абсолютно в кантіанському стилі показав усталені схеми «ціннісного виробництва», які притаманні сучасному суспільству, ураженому цинічною хворобою. (Згаданий кантіанський стиль красномовно виявив себе у самій назві відомої роботи німецького філософа – «Критика Цинічного Розуму»). Зазначені схеми можна умовно узагальнити в тріаді «цинізм можновладців – дифузний цинізм населення – наступальний кінізм народної свідомості», за допомогою якої філософ аналізує можливі сценарії ціннісних відношень у ситуації кризи «проекту Просвітництва».

Сам П. Слотердайк вважав наявність цих схем універсальною характеристикою західної цивілізації в період занепаду Просвітництва та панування Цинічного Розуму. Але він навіть не здогадувався про те, наскільки вона адекватно демонструє специфіку пострадянської державності, де владний цинізм досягає небаченого апогею, дифузний цинізм – повної зневіри та апатії, та де кінчна свідомість виступає чи не єдиним способом зберегти ціннісні виміри людського та соціально-політичного буття. Порівняння такого стану речей з Веймарською республікою (яке я намагався провести в одному з попередніх параграфів) не повністю відповідає дійсності в тому плані, оскільки, незважаючи на всі прикмети соціальної та ціннісної деградації, в ту епоху зберігалася цінність держави та запит на об'єднуючу «національну ідею» (на чому і зіграв націонал-соціалістський рух).

На відміну від тієї епохи, в пострадянській ситуації держава, як ми неодноразово згадувати, втратила всі ознаки *трансцендентності* та відверто перетворилася на бізнес-корпорацію олігархізованих чиновників. Внаслідок цього «влада» позбавляється морального змісту і відповідальності, а владний цинізм стає безмежним та як іржа роз'їдає будь-який ідеологічний «ідеалізм»: всі ідеологічні побудови перетворюються на симулякри, які приховують владні імпульси не краще, ніж фіговий листок. І щоб зрозуміти роль «кінчної свідомості» в зазначених умовах, треба повернутися до визначення того, в чому вона взагалі полягає.

Семантика перших двох складових наведеної тріади здається начебто зрозумілою. Термін «кінізм» теж відомий усім, хто більш-менш ознайомлений з історією філософської думки. І хоча Слотердайк досить часто посилається на фігуру Діогена (яка для нього має знаковий характер та використовується як типовий «концептуальний персонаж» /термін «концептуальний персонаж» був введений Ж. Дельозом [40]/ його особистого дискурсу), використання самого терміна «кінізм» не збігається зі змістом конкретної філософської течії Античності, хоча й має з нею певні аналогії. У німецького філософа цей термін наповнений виключно модерним змістом, народженим в епоху кризи Просвітництва та «смерті ідеологій». Якщо дуже стисло розкрити смисл «кінічного» світогляду, то можна сказати, що в зазначеному контексті «кінізм»

є послідовним визнанням ідеологічної та пропагандистської брехні владного дискурсу, в якому під прикриттям загальнолюдських цінностей камуфлюється «імпульс чистого панування» або «волі до влади». (З мого погляду, ця особливість відрізняє «кінізм» від філософської критики, яка з часів К. Маркса як свій об'єкт розглядала ідеологічну ілюзію і вкрай рідко – відверте цинічне фальшування відносин між дискурсом та реальністю).

У цьому контексті кінізм виступає деконструкцією владного дискурсу та демонстрацією «голої реальності», яка стоїть за згаданим словесним камуфляжем. (Якщо ми використали метафору «голий» щодо істини, то типовим прикладом «буквалізації» основної метафори кінічного жесту може служити жіночий рух *femen*, представники якого провели не одну політичну акцію в Україні за останній час. Стосовно ж інтерпретації нудистського руху в більш широкому контексті в рамках проблеми кінічного світогляду, то він є неоднорідним, оскільки містить не тільки політично-протестні форми поведінки, але й більш нейтральні руссоїстські мотиви «повернення до природи». Хоча і останні форми неприйняття «цивілізації» теж можна віднести до кінічної поведінки).

Безсумнівно, кінічний дискурс не вичерпується наведеними нудистськими формами соціально-політичного «хепенінгу», але може виражати себе в радикальних, а інколи навіть брутальних різновидах викриття істинного смислу владного дискурсу. Але, незважаючи на згадану брутальність, кінізм – на відміну від владного цинізму – не є проявом нігілістичної свідомості. Навпаки, під виглядом безжальної демонстрації реальності, «такою, як вона є», спостерігається спроба відновлення деяких базових цінностей. І ці цінності виступають трансцендентальною основою кінічного дискурсу. Передусім, це цінність свободи, яка, на відміну від заяложеного терміна офіційної пропаганди, наповнюється своїм висхідним значенням. Ця цінність виявляє себе в безпосередньому акті самодемонстрації, в словесному перформативі, що її затверджує. Прихований смисл цієї мовної поведінки полягає в утвердженні себе як суб'єкта, а не пасивного об'єкта політичних маніпуляцій.

Крім цінності свободи кінічний дискурс спирається на цінності істини та справедливості, які, хоча й є розчавленими в сучасних умовах, але які відновлюються саме в актах «кінічної»

суспільної комунікації. Цей дискурс і ця комунікація будуються на відвертому протиставленні офіційному дискурсу, який жонглює словами, позбавленими будь-яких референтних ознак, словами з «пустою» семантикою. (Я вже неодноразово писав про домінування таких беззмістовних та «фантомізованих» ідеологем у більшості пострадянських держав, зокрема у статті «Українська «модернізація»: крах «проекту Просвітництва» або «В сутінках Цинічного Розуму»). В кіничній комунікації зазначена «деконструкція» виявляє себе в послідовній демонстрації згаданої смислової пустоти і спробі виробити такі комунікативні форми, в яких відбувалася б безпосередня маніфестація реальності, та у прихованій у ній істині.

Така маніфестація може виявити себе у безпосередній наочній демонстрації реальності, яка виражає себе у порушенні певних соціальних заборон або звичного етикету (наприклад, мастурбація Діогена або згадане «протестне» оголення жінок), мовних ритуалів та звичних ідеологічних лексем, що використовуються в цьому ритуалі (використання «неполіткоректної» або відверто матірної лексики). Подібні форми, які практикувалися з давніх часів, спираються на певну мовну утопію, згідно з якою існує мова, якою може «глаголити» сама істина. Для прояснення сутності феномену «кінізму» у Новий час та специфіки протиставлення «офіціоз/кінізм» (або «владний цинізм/народний кінізм») виявляється цікавим його порівняння з «народною карнавальною культурою», концепт якої став поширеним після етапних робіт М. Бахтіна.

Такий порівняльний аналіз є доцільним, оскільки зазначена культура, згідно з концепцією російського мислителя, теж протистояла репресивності офіційній культурі, в її рамках теж практикувалася непристойна поведінка як наслідок відмови від заборон та соціальних ритуалів. Ця поведінка також характеризувалася наявністю певного типу мови як різновиду «матірної мовної культури». Не вдаючись до детального порівняльного аналізу цих двох типів практик, хочу зазначити, що бахтінський концепт «карнавальної культури» має підкреслено антиіндивідуалістичний характер, спирається на досвід «колективного тіла», яке дістає назву «гротескного тіла» та яке протиставляється новоєвропейському

тілесному канону як канону «відокремленого» тіла індивіда [41]. (Як слушно відзначав сучасний російський філософ М. Риклін, концепція М. Бахтіна була типовою для російської традиції концепцією «колективних палеомашин, що опираються всім видам індивідуалізації» [42, с. 200], підсиленою досвідом анігіляції людської індивідуальності за умов радянського тоталітаризму та сталінських концтаборів).

Внаслідок перелічених особливостей «карнавальна культура» в інтерпретації М. Бахтіна не може розглядатися як різновид протестних рухів; вона органічно вписана в «офіціоз» (чи то Середньовіччя, чи то радянського тоталітарного побуту) та навіть підсилює його. На відміну від неї «кінізм» як спадкоємець античного «атомізму» репрезентує принцип індивідуальності, яка протиставляє себе репресивним видам соціально-політичних машин. У цьому протиставленні він несе протестний потенціал, виконує компенсаторну функцію «виживання» особистості за умов тотального цинізму та виступає парадоксальною формою збереження цінностей.

Перед тим, як продемонструвати специфіку кінізму у пострадянських країнах, хочу зазначити, що в українській політологічній літературі ще не проведена робота з введення категорій цинічної та кінічної свідомості в концептуальний апарат сучасної політології. Певним винятком є цікава спроба М. Михальченка концептуалізувати феномени «страху» та «сміху», тобто дати не просто феноменологічний опис цих феноменів у соціальному та політичному житті, але й проаналізувати їх як певний «системоутворюючий» фактор у суспільному житті. Якщо уважно придивитися до цього аналізу, то можна побачити, що деякі сценарії використання фактора страху з боку влади можна інтерпретувати в категоріях цинічної свідомості або «владного цинізму».

Наприклад, у статті «Страх і сміх як фактори політичної науки» дослідник зазначає: «Страх є одним з механізмів влади, який реально проявляється в трактуванні влади як чогось надприродного, божественного, нездоланного. З іншого боку, страх є ефектом влади. І чим жорстокіша влада, тим більше страх стає засобом регулювання суспільних відносин» [43, с. 28]. Ця цитата є,

на мій погляд, дуже близькою до аналізу «Великого Інквізитора» Ф. Достоевського, зробленого П. Слотердайком, де останній розглядає цього відомого та знакового персонажа роману як «взірця сучасного політичного циніка [4, с. 194]». А схожість опису німецького та українського філософів полягає в тому, що влада подається для керованого людського стада як щось трансцендентне (згадаймо, що персонаж роману Достоевського характеризує владу як «Таємницю» та «Авторитет»). По друге, ця влада – цинізм якої полягає в знанні того, що ніякої таємниці не існує – визнає тільки насильство як регулятор суспільних відносин та відкидає свободу як «небезпечну ілюзію».

Стосовно ж категорії «сміху», то в інтерпретації М. Михальченка вона виявляється дуже близькою до слотердайківського кінізму. Український дослідник демонструє, що «сміх» є комплементарним щодо «страху» як інструменту політичного цинізму, оскільки «сміх» як соціальний феномен виступає «як одна з суттєвих форм правди про світ в цілому, про історію, політику, людину, різні форми суспільних відносин [43, с. 32]». Таким чином, дослідник констатує не тільки великий пізнавальний потенціал сміху (та, в іншій термінології, кінічної свідомості), але його потужні протестні та «підривні» можливості, коли говорять про те, що в падінні СРСР сміх народу над владою і лідерами у формі анекдоту, комедії, сатири, фарсу, хоч вони й шли поряд з трагедією, відіграв дуже суттєву роль [43, с. 32]». Така інтерпретація ролі «сміху» в соціальному житті відрізняється від концепції «сміхової культури» вже згаданого М. Бахтіна, для якого «сміх», як ми вже зазначали, виходить за межі соціального протесту в сферу певної самодостатньої «паралельної реальності» (яка мала певний утопічний характер), на яку дії влади не поширювалися.

Але в інших характеристиках опозицій «серйозність/сміх», «страх/сміх» бахтінське розуміння ролі сміху в культурі та розуміння сучасного українського філософа значною мірою збігаються. Так, М. Бахтін підкреслював зв'язок сміху з «неофіційною народною правдою» та вбачав у ньому прояви «універсалізму та свободи», які протиставляються «страху» офіційної класової культури [41, с. 104].

Повторюю, що відмінності між бахтінським розумінням та сучасним баченням функції сміху в суспільстві полягають у тому, що «сміх» для М. Михальченка або «кінчна свідомість» для П. Слотердайка, по-перше, виступають формою проявів індивідуальної свідомості (хоча може мати коріння в народній традиції). А, по-друге, в пропорційному відношенні між соціальною критикою та життєстверджуючим пафосом акцент все ж таки більше припадає на соціальний протест або навіть соціальний бунт. (Згадаймо, що П. Слотердаjk часто називає кінiзм «наступальним», і в цій констатації його ролі в сучасних суспільствах він цілком має рацію).

У контексті сказаного важливим є питання про ознаки відмінності між «цинізмом» та «кінізмом», оскільки руйнівний потенціал обох типів світоглядів зумовлює вельми тонку грань між ними. Більш того, ситуація ускладнюється тим, що обидва типи світоглядної орієнтації можуть використовувати однакові форми брутальної лексики та епатажної поведінки. І в такому разі тільки за допомогою прагматичного контексту можна провести потрібне розрізнення. Наведу конкретний приклад з таким цікавим взірцем цинічної свідомості, яким є італійський прем'єр С. Берлусконі, відомий своїми епатажними сексуальними оргіями, безкінечними судовими процесами та моральним засудженням з боку Римської католицької церкви. Попри це весь епатаж цього політичного діяча є глуфом над усіма усталеними принципами, нормами та цінностями, демонстрацією безкарності всесильного можновладця. При цьому він є прихильником дуже жорстких дій, яким, як зазначав С. Жижек, не заважає його клоунада.

І зовсім нещодавно Берлусконі зробив черговий епатажний крок глуму над традиційною політичною мораллю, запропонувавши перейменувати свою партію на партію «Вперед, по дівках!». Яким чином ми можемо охарактеризувати цей публічний демарш у контексті запропонованих понять? Безсумнівно, як прояв безграничного цинізму влади, оскільки цей демарш нищить ідею цінності державних інституцій та моралі політиків, пропонуючи нігілістичний принцип «Все дозволено!». А тепер уявімо собі опози-

ційного журналіста, який пише викривні статті стосовно діяльності італійського прем'єра та який, аналізуючи його розпусту, запропонував би зробити те саме, що зробив Берлусконі. У цьому випадку це був би прояв кіничної свідомості, оскільки така «порада» спиралася б на певні моральні принципи та моральних осуд цинічної поведінки.

Наведу інший приклад. Коли відомий усьому світу український можновладець закликав вжити жорстких заходів щодо непокірних суддів та у вельми брутальних висловах пропонував «підвісити» їх за певні місця, то подібний дискурс апаратчика є типовим проявом цинічної свідомості, яка виступає як зворотний бік «дискурсу політкоректності» та демонструє неприховану непристойність цинічної владної поведінки. Коли ж, навпаки, підсудний, якого судять за політичними мотивами (на жаль, це теж відбувається в Україні) використовує дуже схожу лексику щодо свого наступника, то різниця між *прагматикою* такого використання призводить до перекодування цинічного дискурсу в дискурс «наступально-кіничний».

Таку саму ситуацію ми можемо зафіксувати і щодо розрізнення між «дифузним цинізмом» та «кінізмом». Як і у випадку відносин на рівні «владний цинізм/кінізм», лексичні характеристики тут майже однакові. Все вирішує контекст і ті приховані цінності, на яких побудовані висловлювання того чи іншого виду. Зазначену ситуацію можна легко проілюструвати на прикладі коментарів на політичні статті в Інтернет-виданнях. Ці коментарі вибудовуються у вигляді своєрідної «дискусії» або з автором статті, або зі своїми ідеологічними противниками, але їх особливістю є гранична різкість тону та панування «інвективи» як основної форми висловлювання. Різниця, як вже зазначалося, полягає лише в тому, задля чого знищується в такій агресивній лексиці ідеологічний противник, тобто чи є ця лексика просто глумом, чи вона спирається на передумови Добра, Свободи, Справедливості. В першому випадку ми матимемо справу з типовим проявом дифузного цинізму населення, в рамках якого не існує чітких меж між Добром та Злом та де останні можуть легко мінятися місцями.

Підведемо деякі підсумки стосовно того, як трансформується схема «владний цинізм – дифузний цинізм населення – наступальний

кінізм» за умов пострадянської державності як такої та сучасної України зокрема. Як вже зазначалося, протягом цієї роботи за умов пострадянської державності зникла така характеристика держави, як «трансцендентність». При цьому показовим є те, що ця характеристика була притаманна як західним державам, так і державам тоталітарним (зокрема, нацистській Німеччині та Радянському Союзу). В ті епохи свідомість можновладця не могла бути повністю цинічною, оскільки він поділяв цінність та значущість Держави як «Ідеї», держави на рівні лаканівського *Символічного*, яке було тісно пов'язане з ідеєю Світової Історії. В тих умовах мало місце скоріш «шизоїдне розщеплення» носія влади, про яке писав Ю. Габермас та якого цитує П. Слотердаjk. З одного боку, він нібито «вірив» у своє служіння Державі, а, з іншого – використовував її як інструмент задоволення власних інтересів.

У рамках зазначеної цінності (яку підтримувала панівна ідеологія) був обмежений і так званий «дифузний цинізм» населення, який і на рівні пересічного громадянина мав вигляд скоріш оруелівського «дводумства», ніж відверто цинічної позиції. Так само і радянський анекдот не міг бути повністю ототожнений з кінічною свідомістю (хоча й мав певні її риси), але мав риси бахтінського карнавального сміху, амбівалентного за своєю суттю (тобто такого, що не тільки руйнує, але й водночас стверджує). Згадана амбівалентність зумовлювала й певний компенсаторний характер сміху (який служив щитом проти тоталітарної «диктатури страху») в тодішніх умовах, що дозволяло виживати як інтелігенції, так і пересічному громадянину.

За великим рахунком, до цієї карнавальної стихії (як таємної свідомості і легітимності влади) були долучені й самі можновладці, про що свого часу досить вдало писав радянський дисидент В. Кормер. Так, у статті «Про карнавалізацію» як генезис «подвійної свідомості» він давав цілий перелік керівників Російської та Радянської імперій, чия поведінка будувалася за законами карнавалу (не перестаючи бути дуже жорстокою). Іван Грозний, Петро Перший, Ленін, Сталін. До цього списку я б ще додав Микиту Хрущова. (Наприклад, він кваліфікував сталінські процеси як «прилучення до самозванства всіх та кожного» [44, с. 285].

Що змінилося в пострадянській ситуації та до чого призвело зникнення трансцендентного виміру держави? Ці наслідки можна вельми стисло узагальнити наступним чином. По-перше, це зникнення (як і зникнення відчуття причетності до Універсальної Історії) спричинило формування завершеного та остаточного «владного цинізму». Це означало щезнення вищезгаданого «шизоїдного розщеплення» свідомості носіїв влади, яке стало заміненим на відверту «владну параною» або безмежну волю до влади. На рівні низової свідомості остаточно утвердився «дифузний цинізм», який характеризується відвертим презирством та ненавистю до влади, впевненістю в тому, що мораль та влада є «речі несумісні», але й при цьому визнанням того, що влада як така є «брудною» й іншою бути не може. Такий порядок речей кваліфікується як «реальність», з якою треба тільки змиритися.

Стосовно ж «кінчної свідомості», то вона за цих умов тотальної ціннісної деградації стає чи не єдиною формою утвердження цінностей та боротьби з тотальним цинізмом. На відміну від бахтінського амбівалентного сміху, сучасний кінізм є дійсно «наступальним», а різновид сміху – агресивним та протестним щодо влади. Його ненависть до влади великою мірою ріднить його з дифузним цинізмом (у тому числі й на лінгвістичному рівні), але їх відрізняє спроба за блазнівською маскою відновити втрачені цінності, які вже неможливо сформулювати на мові беззмістовного офіційного пропагандистського дискурсу. Характеризуючи зміну у соціально-політичній функції «анекдоту», порівняно з радянським періодом, я міг би повністю солідаризуватися з М. Михальченком, який дуже точно писав: «І сьогодні анекдот є дієвою зброєю в руках народу проти української влади, якщо вона діє всупереч інтересам народу. Сміх, фактично, є покаранням для політиків, громадських діячів за порочність і убозтво» [43, с. 33].

Література

1. Ницше Ф. Утренняя заря. Мысли о моральных предрассудках / Ф. Ницше // Собр. соч., т. 3. – М. : Ключкина, 1901. – 458 с.
2. Ницше Ф. Сумерки кумиров / Ф. Ницше // Собр. соч., т. 6. – М. : Изд-во Ключкина, 1903. – 513 с.

3. Лаку-Лабарт Ф. Нацистский миф / Ф. Лаку-Лабарт., Ж.-Л. Нанси. – Спб. : Владимир Даль, 2002. – 79 с.
4. Слотердайк П. Критика ціннічного Розуму / П. Слотердайк. – К. : Тандем, 2002. – 544 с.
5. Каган М. С. Философская теория ценностей / М. С. Каган. – Спб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
6. Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки / Р. Арон. – К. : Юніверс, 2004. – 688 с.
7. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. – К. : Здоровье, 1991. – 495 с.
8. Фрейд З. Человек по имени Моисей и монотеистическая религия / З. Фрейд. – М. : Наука, 1993. – 78 с.
9. Лакан Ж. Семинары. Книга 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/1955) / Ж. Лакан. – М. : Гнозис/Логос, 1999. – 520 с.
10. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек. – М. : Худож. Журнал, 1999. – 408 с.
11. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 93–118.
12. Derrida J. De l'esprit. Heidegger et la question / J. Derrida. – Paris, Edition Galilee, 1987. – 458 p.
13. Бодрийар Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийар. – М. : Акрополь, 2006. – С. 10.
14. Eliade M. Myths, Dreams and Mysteries. Collins, The Fontane Lybrary of Theology and Philosophy / M. Eliade. – 1976. – 258 p.
15. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ / Ш. Эйзенштадт. – М. : Прогресс, 1999. – 416 с.
16. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан. – М. : Прогресс, 1988. – 128 с.
17. Драч Г. В. Проблема человека в раннегреческой философии / Г. В. Драч. – Ростов : Изд-во Ростовского университета, 1987. – 258 с.
18. Deleuze G., Guattari F. Capitalisme et schizophrénie. Anti-Edipe / G. Deleuze, F. Guattari – Paris, «Plon», 1972. – 536 p.
19. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд. – М. : Логос, 2001. – 485 с.
20. Рубин В. А. Идеология и культура древнего Китая (4 силуэта) / В. А. Рубин. – М. : Наука, 1970. – 150 с.
21. Малявин В. В. Чжуань-Цзи / В. В. Малявин. – М. : Наука, 1985. – 287 с.
22. Мамардашвили М. К. Путь к очевидности. Лекции по античной философии / М. К. Мамардашвили. – М. : Аграф, 1999. – 320 с.
23. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Г. Д. Торсон. – К. : Основи, 1995. – 758 с.
24. Роулз Д. Теория справедливости / Д. Роулз. – Новосибирск : Наука, 1995. – 495 с.
25. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. – М. : Праксис, 2004. – 434 с.

26. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
27. Балибар Э. Нация как форма: история и идеология / Э. Балибар, И. Валлерстайн (Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности). – М. : Логос-Альтера, 2003. – 272 с.
28. Эвола Ю. Фашизм: критика справа / Ю. Эвола. – М. : Логос, 2005. – 112 с.
29. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт. – К. : Дух і Літера, 2002. – 539 с.
30. Жижек С. Метастази насолоди: шість нарисів про жінку й причинність / С. Жижек. – К. : Альтернатива, 2000. – 188 с.
31. Жижек С. Ирак: история про чайник / С. Жижек. – М. : Праксис, 2004. – 218 с.
32. Фуко М. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М. : Магистериум Касталь, 1998 – 448 с.
33. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : Ермак, 2004. – 588 с.
34. Янов А. После Ельцина. Веймарская Россия / А. Янов. – М. : Крук, 1995. – 319 с.
35. Маклаков А. Непристойные наслаждения / А. Маклаков, А. Шевченко – К. : Альфа-Реклама, 2010. – 412 с.
36. Бушанський В. В. Естетика політичної влади / В. В. Бушанський – К. : Парапан, 2009. – 360 с.
37. Гройс Б. Утопия и обмен / Б. Гройс. – М. : Знак, 1993. – 374 с.
38. Енциклопедія постмодернізму. – К. : Основи, 2003. – 503 с.
39. Derrida J. L'Écriture et la différence / J. Derrida – Paris, «Seuil», 1967–475 p.
40. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари – М.: Алетейя, 1998 – 514 с.
41. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1990. – 659 с.
42. Рыклин М. Террорологии / М. Рыклин. – Тарту–Москва : Логос, 1992. – 250 с.
43. Михальченко М. І. Страх та сміх як фактори політичної науки / М. І. Михальченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 10. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – С. 25–34.
44. Кормер В. Двойное сознание интеллигенции и псевдокультура / В. Кормерн. – М. : Традиция, 1997. – 285 с.

Розділ IV

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СКЛАДОВА СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ГЕНЕЗА, МОДЕРНІЗАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ

Сучасні історична, філософська та політологічна науки визнають існування різноманітних типів цивілізацій. В їх основі можуть бути соціально-економічні устрої, релігії, раси, системи цінностей, ідеології. Цивілізація може збігатися з національними кордонами, а може й істотно виходити за їх межі. Нарешті, вона може охоплювати навіть всю Землю (йдеться про світову цивілізацію).

Ми виходимо з тези, що кожна нація – це унікальна цивілізація. Неймовірно, проте факт: дефініція терміна «нація» семантично найпереконливіші ознаки мала ще наприкінці XVIII ст., коли застосовувалася для позначення вищих верств суспільства, які безпосередньо забезпечували державний суверенітет. Логіка була такою: який сенс у тому, щоб у категорію «нація» включити весь народ чи хоч би його домінуючу етнічну складову? В цьому, за великим рахунком, сенсу немає, оскільки соціальні маси здебільшого не ідентифікують себе з визначальними проблемами функціонування соціального організму.

Сучасна суспільна наука оперує двома основними підходами до розуміння етнічності: об'єктивістським, що розглядає етнос як деяку історично-спадкоємну спільноту, котра має спільних предків і єдину расово-біологічну природу, та модерністським, який витлумачує етнос в суб'єктивному розумінні – перш за все як уявну спільноту, сформовану на основі тотожності кожного її члена зі сформульованим культурною елітою національним міфом.

Цілковита моноетнічність держави на сучасну пору є рідкісним явищем. Показовим прикладом моноетнічності є хіба що Японія та Ісландія. Інакше кажучи, сучасні держави в абсолютній більшості хоча і поліетнічні, однак саме воля і згуртованість певного етносу (як правило – титульного) призводить до відповідних політичних, державотворчих трансформацій. Ігнорувати цю обставину з точки зору наукового вердикту некоректно, а з точки зору дослідницьких висновків і пропозиційності загалом небезпечно,

оскільки йдеться про нехтування фундаментальним чинником державницької креативності.

Безперечно, світ структурується водночас у двох протилежних напрямках – універсалізму та націоналізму. З матеріальної точки зору економічний взаємозв'язок, ефективність комунікацій, воєнні, економічні та пропагандистські впливи дозволяють стверджувати, що світ єдиний. Якщо ж підходити з інших позицій, зокрема ефективності міжнародних інститутів, то це не відповідає істині [1, с. 10–11]. Також не викликає сумнівів, що націоналізм у його первісному значенні не може бути надійним підґрунтям поліетнічної держави: для виконання цієї функції необхідна якась інша, надетнічна ідея. Однак, чи означає така надетнічність заперечення етнічності? В усякому разі, політична нація фактично відкидає культурне походження й значення нації, і маємо визнати: це не завжди йде на користь суспільній консолідації, сукупному благу суспільства.

Практично всі чинники культури є націогенетичними елементами. Кожен з них – мова, писемність, мистецтво й музика – пристосований змістом і формою до життєвих потреб народу; весь світогляд, етика й побут народу є тими елементами, що поглиблюють процес національної індивідуалізації, перетворюючи його з етнографічної сировини на національно викристалізований суспільний колектив. Народ – це етнографічна, а не національна одиниця. Якщо народ – це сировина, то нація – виріб з цієї сировини [2, с. 29–31].

У новітні часи такий погляд обґрунтував О. Пріцак. Він слушно зауважував, що історія України – «це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих («політичних українців»), і перейнятих ними розвинутих цивілізацій» [3, с. 60].

Найбільш поширеною в сучасному суспільстві є теза про те, що цивілізація включає у себе окультурену історичну природу (в чистій природі існування цивілізації неможливе) й засоби такого перетворення, людину, яка засвоїла культуру й можливість жити та діяти в окультуреному середовищі, а також сукупність суспільних відносин як форми соціальної організації культури, що забезпечують

її існування. В такому трактуванні цивілізація є не чим іншим, як суспільно-економічною формацією, але охарактеризованою без звичної догматики (вип'ячування примату базису й другорядної ролі надбудови) та з орієнтацією на виявлення ролі культури. Цивілізація виявляється ідентичною навіть не формації, а скоріше її регіональній різновидності – у зв'язку з підкресленням ролі культури, різної в різних районах світу. Формаційні відмінності в суспільстві, яке вийшло з первісного стану – це відмінності всередині цивілізації. Формаційне розчленування суспільства надає цивілізації соціальної визначеності й історичної конкретності [4, с. 531].

У свою чергу, відомий дослідник Ю. Черняк стверджує, що цивілізація дійсно належить до формації як ціле до частини, але не тому, що вона обіймає собою всі формаційні типи, а тому, що вона за своїм складом містить у собі, окрім формаційних, багато інших елементів, окремих граней цих елементів та зв'язків з усіма ними. Він дає своє трактування цьому терміну: «В широкому розумінні цивілізація – це цілісна система, що розвивається, суттєвих відносин між людьми, – мікрогрупами, великими колективами, взята із середовищем проживання й створеними матеріальними та духовними благами і особливою системою цінностей, що називається культурою (під поняттям суттєвих відносин слід розуміти відносини, котрі іменують рівень взаємозв'язків не лише між індивідуумами чи мікрогрупами, але і між великими колективами, що складаються за етнічною, національною, соціальною, професійною, конфесійною, регіональною та ряду інших ознак).

Цивілізація – система цілісна, яка має свої власні якості порівняно зі сумою інгредієнтів, що її складають. Її частини, якщо використовувати термінологію загальної теорії систем, можливо розділити на елементи – елементарні структурні одиниці, подальше розщеплення яких неможливе без втрати якості, компоненти, складені із елементів, і підсистеми, утворені із компонентів. До них додаються зв'язки між вказаними частинами цивілізаційної структури» [5, с. 11].

Говорячи ж про термін «держава», слід відзначити, що латинське слово «status» уже стало використовуватися в політичних дискурсах у XIV ст. й характеризувалося багатозначністю. В Італії

термін «*stato*» розумівся як правляча влада взагалі, а також як апарат цієї влади. У Франції поняття «*etat*» означало статус, стан, об'єднання станів («генеральні штати»), державу, націю. Подібна термінологічна невизначеність була зумовлена тим, що тоді у Європі проходила побудова націй, а також формування територіальних владних структур іншого типу («національні держави»). Нові інститути влади стали усвідомлюватися в існуючій термінології.

Мабуть, найбільш рельєфно новий контекст терміна «держава» сформулював Н. Макиавеллі. Кінцеве ж осмислення сутності держави прийшлося на період європейського абсолютизму, коли вона починає сприйматися як власний, відокремлений від суспільства та його зверхників інститут (згідно з Т. Гоббсом, «Левіафан»). До середини XVIII ст. термін вже ґрунтовно увійшов у європейську науку. Однак ця ж термінологія і надалі використовувалася для означення станового поділу суспільства. В Європі склалася традиція паралельно використовувати поняття «держава» для означення не лише структури суспільства, але і всього суспільства в цілому (суверенна одиниця, «державо-нація», «країна»). У російській мові етимологія поняття «державо» більш співзвучна термінам «царство, імперія», ніж поняттю «уряд».

Вищевикладене означає, що держава – це не просто сукупність людей, які управляють суспільством. Особи з управлінськими обов'язками є скрізь – в племені ірокезів, грецькому полісі, африканському вождивстві. Згадавши першу ознаку знаменитого лєнінського визначення класів і застосувавши його до дефініції держави, отримуємо, що держава – це велика група людей, причетних до управління. Ця група може бути розділеною на спеціалізовані підрозділи або відомства (міністерства, канцелярії і т. п.) або в принципі не бути інституалізованою й знаходитися при дворі, ставці (за М. Вебером – у «штабі») правителя. Необхідно також враховувати, що органи управління гетерархічними спільнотами відрізняються від подібних органів у територіальних державах, які повинні були розвивати багаторівневі бюрократичні ієрархії.

Охарактеризувавши поняття «державо» та «цивілізація», перейдемо до власне історії України в контексті поставленого у назві цього розділу питання. Звичайно, слід пам'ятати, що: «Історія

немає ані прологів, ані епілогів. Вона не ділиться на розділи, кожен зі своїми вступом і підсумками. Історія не робить перепочинків, щоб замислитися і зробити висновки з прожитого. На етапи і епохи ділимо її ми. Якщо весь плин подій вважати своєрідним текстом, то його з великими труднощами можна поділити на осмислені шматки, схожі бодай на речення, якщо не на розділи» [6, с. 847]. А робляться такі дослідження, щоб хоча б якоюсь мірою відповісти на запитання: «Чи так само невмолимо тяжіє над нами, людьми, наша національна доля? Чи кожна нація або велика цивілізація – то всього лише зародок, що з нього як з незримого яйця має вилупитися щось гігантське і, можливо, путне, для чого, власне, ми живемо і страждаємо? Якщо так, то чи можна хоча б зрозуміти, куди нас несе історія? Які риси будучини вгадуються за напрямками силових ліній сьогодення?» [6, с. 849].

Таким чином, українська цивілізація є своєрідним феноменом світової історії. Державницькі періоди українського буття були надто короткочасними та невиразними (держава Богдана Хмельницького, УНР, Українська РСР у складі СРСР та сучасна незалежна Україна). Переважну більшість новітнього часу українські землі та населення були інкорпоровані до іноземних політичних систем (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська та Австро-Угорська імперії, СРСР). За таких умов формування національної провідної верстви та політичної еліти було вкрай ускладнено. А загальновідомо, що саме ці інституції у розвинених країнах виконують функції гаранта збереження та розвитку цивілізаційних цінностей нації.

Ще одним фактором, який суттєво впливав та впливає на формування цивілізаційних пріоритетів України, є її геополітичне становище. Видатний вітчизняний мислитель В. Липинський з цього приводу відзначив: «З огляду політичного наше географічне становище – найгірше в Європі. Навіть Московщина в положенню безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та болотами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалювались з Азії в Європу, і уступали під натиском Європи на Азію, різні кочовничі орди, починаючи від колишніх і нинішньою польсько-ливівською кінчаючи. Крім того Московщина прилягає до моря,

яке на другім боці має вже Європу: колишню вітчину Варягів, Фінляндію, Швецію, Германію. Ми маємо море, другий бік якого – по знищенню Візантії, джерела нашої колишньої культури – став одною з найменше культурних частин Азії. Врешті Московщина, вся без виїмку, знаходиться в географічно неподільнім впливі культури східної так, як напр. Чехія знаходиться в географічно неподільнім впливі культури західної. Ми-ж цю границю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбуваються весь час пересування цієї рухомої границі то дальше на Схід, то дальше на Захід» [7, с. 421].

Дослідник акцентував увагу на тому, що наслідком такого стану речей стала значна розбіжність між культурними і світоглядними засадами різних регіонів України. Ментальні розбіжності між Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною настільки великі, що не зважати на них неможливо. Будь-які спроби механічного об'єднання України за допомогою велеречних «соборницьких» декларацій призведуть лише до посилення взаємного недовір'я та непорозуміння. Соборність може стати реальністю тільки гармонійним взаємним перехрещуванням двох сил: досередкової – морально- і матеріально-авторитетної, єдиної і всенациональної центральної державної влади, і відсередкованої сили найширших автономій регіонів України, спаяних в одну цілість сильною державною владою.

Другою геополітичною причиною тривалого періоду бездержавності українського народу В. Липинський вважав найродючішу в Європі землю. «Легкість боротьби з дуже сприяючою людині природою, – пише він, – розвивала в людях, які від кількох поколінь пожили на Україні, лінивість і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля. Внаслідок цього вироджувались і не могли розвиватись такі політично творчі організаторські прикмети, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до жертв і самопосягати» [7, с. 422]. Без подолання цих «родових» вад українства вчений не бачив можливості створення суверенної держави.

Третя причина української недержавності, за В. Липинським, полягала в постійному перемішуванні рас і народів на її території. Основною прикметою українців, вважав він, «є повний брак

патріотизму і ненависть до своїх власних земляків. В історії вона мала різні форми: князівської, магнатської, шляхетської, козацької, отаманської та інтелігентської «партійної» гризні та анархії серед українських верхів, і такої самої анархії – боротьби села з селом, кутка з кутком, і взаємної ворожнечі та взаємного недовір'я – серед українських низів» [7, с. 425].

«Вже в самих початках нашої сучасної історії, і самих зачатках нашого громадянства, – наголошує вчений, – ми бачимо на Україні життя окремими дворищами, а не родами – життя, зв'язаними тільки спільністю територій, а не спільністю крові, племенами. Расової єдності (за винятком може найбільш глухих кутів північно-західної лісово-болотистої полоси) вже тоді не було на нашій землі між Полянами, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тіверцями; все це були назви територіяльні, а не родові назви, впливаючі з місця осідку людей, а не з їх кровного споріднення та спільного походження. Що-ж допіру казати про часи пізніші, коли всі ці племена були залиті страшною лавиною кочових орд зі сходу і все новими хвилями осілої колонізації з північного заходу. Для найбільшої частини України остається типовою характеристика німецького літописця, дана в початку XI століття київської землі, як країні «біглих рабів і метких Данців». Пасивні маси, втікаючи «на свободу» від економічного і державного примусу на більше родючі і менше цьому примусові підлеглі, «окраїнні», українські землі – і ріжні між собою не об'єднані, войовничі і авантюристичні елементи («Данці») з цілого сусіднього європейського та азійського світу – це предки тих, що сьогодні живуть на Україні» [7, С. 425]. Автор підкреслює, що внаслідок специфічного геополітичного становища України «нема мабуть більше безглузлого, і більше позбавленого всякого змісту, виразу, як: «чистокровний Українець» – в протиставленню до інших місцевих людей – «нечистокровних» [7, с. 426].

З вищенаведеного автор «Листів» робить висновок: «Залежні од нас динамічні причини нашої недержавности зводяться всі разом до одної: неуміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають і як вони себе національно називають, здобути та зорганізувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами удержати» [7, с. 429].

Послідовний державник В. Липинський нещадно критикував націоналістичний постулат про «первинність» нації, яка, «буцім-то, і має будувати власну державу». Він вважав, що спочатку у світовому геополітичному просторі повстає відповідна держава, а вже потім у процесі свого функціонування вона продукує політичну націю. «Завжди спочатку буває держава, а потім нація, – зазначає вчений. – При допомозі дитини породити матір – неіснуючою ще і фіктивною «українською нацією» будувати реальну українську державу – можете намагатись тільки Ви, націоналісти українські, яких націоналізм єсть лише виразником вродженої анархічної вдачі, злоби, нікчемности і хаосу в думках».

Думки В. Липинського поділяв відомий дослідник геополітичних проблем О. Бочковський. Він справедливо відзначав, що «чим далі на схід Європи, тим більше запізнювалася її етногенна стабілізація, і повільніше відбувалося утворення народів. І це тому, що тут, і особливо в південно-східній її частині, передовсім в Україні, міграція азіатських народів дуже затягнулася і гальмувала розвиток етногенезису. На Україні, наприклад, міграція закінчилась щойно у XVIII столітті, коли у Західній Європі процес кристалізації історично-державних народів був завершений, і вона стояла на порозі своєї націогенетичної фази, тобто формування модерних та пробудження і відродження так званих неісторичних, політично і державно поневолених народів. Великою французькою революцією (1789 р.) завершується ця доба західноєвропейського етногенезису, і розпочинається ера націогенезису, тобто перетворення цих народів у модерні нації» [8, с. 41].

На час революційних подій у Франції більша частина України була повністю інкорпорована в Російську імперію. Відтік інтелектуальної еліти з неї збільшився у 60-х роках XVIII ст., коли цьому сприяло кілька факторів. Один з них – ліквідація Гетьманщини. Козацькі старшини опинилися поза політичним життям й намагалися виправити становище службою в метрополії. Але, проживаючи й працюючи в Москві та Петербурзі, представники української інтелектуальної еліти змушені були пристосовуватися до нового середовища. Вони писали й видавали свої твори росій-

ською мовою, були урядовими службовцями, що вимагало від них лояльності до влади. Це впливало на трансформацію національної самосвідомості, розвитку так званого комплексу малоросійства – відмови від своєї мови, визнання власної культури меншовартіснішою за російську. Їх соціальна психологія була зорієнтована на злиття з панівними верствами імперської нації не лише у правах, а й у мові, звичаях, побуті. За цих умов відбувалися метаморфози тлумачення цивілізаційного змісту Переяславського договору 1654 р. Він все більшою мірою набував легендарного значення. Саме на цьому акцентував увагу В. Липинський. «На Переяславську умову, – писав він, – ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної Переяславської легенди. А власне треба виразно одрізнати ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала під час руйни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що народ малоросійський під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави – при чім поняття «одновірної» ще пізніше – бо тільки в кінці XIX століття – було замінено поняттям «однаціональної». В той спосіб Переяславська легенда лягла в основу теорії «возсоєдіненія Русі» [7, с. 28].

Липинський вказує і на об'єктивні причини популярності цієї проімперської версії. «Подібно як легенда Люблінська, про добровільну злуку Русі з Польщею, відіграла величезну роль в життю української аристократії в Річипосполитій – так само її рідна по духу сестра, легенда Переяславська, відіграла таку само роль в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії Російській. Як Люблінська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію – по банкрутстві її власної держави – від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут, і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв,

вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки для отієї спеціально цілі пізніше видумані легенди» [7, с. 28–29].

Проте цю тенденцію не можна абсолютизувати. Якщо для російського уряду Переяславська легенда була наріжним каменем включення українського народу до складу імперської нації за формулою «Московія+Україна=Росія», то для багатьох представників української національної еліти Петербурга і Москви ідеї відновлення автономії Гетьманщини залишалися актуальними. Про це свідчить, зокрема, проект В. Капніста, поета і сатирика, який 1791 р. поїхав з таємною місією у Берлін, щоб знайти там прихильників ідеї відновлення гетьманської держави і потенційних союзників.

Характеризуючи курс правлячої царської династії нових підданих, М. Грушевський відзначав: «Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій. Поставивши на мету досягнення зовнішньої одноманітності замість внутрішньої єдиності... він з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнув до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національної особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин імперії» [9, с. 9–10].

Ми не можемо повністю погодитися з категоричністю Грушевського. Не менш глибокий дослідник – М. Драгоманов – писав з цього приводу: «...обрусеніє не є система, яка витікає з духу національного великорусів або з спеціально російського державного ґрунту, а є, принаймні на добру частину, наслідуванням певної фази всеєвропейської державної політики. Специфічно російським елементом в теперішній системі обрусенія можна вважати певну брутальність, котра проявляється, напр. в повертанні уніатів в православ'я або в забороні української літератури. Та й така брутальність видається російським специфіком тільки для нашого XIX ст., бо в XVII–XVIII ст. відносини Людовика XIV до гугенотів або англійського уряду до гірських шотландців були ще більш брутальні. Та навіть тепер, коли порівнюємо відносини російського абсолютного, тобто тепер архаїчного, уряду до уніатів і українців з відносинами консти-

туційного венгерського уряду до словаків, ще хтозна-кому треба буде віддати премію на конкурсі бруталності» [10, с. 554–555].

Але російському уряду потрібні були й місцеві кадри, а тому він ішов на певні привілеї місцевій соціальній верхівці. Тож закріплені ще у Грамоті для дворянства 1783 р. права української шляхти стали величезним стимулом для подальшого злиття російської та більшої частини української еліт. Відкривши перед верхівкою українського суспільства можливості для військової або цивільної кар'єри, царизм і забезпечив собі лояльність цієї верстви. Поступово вона звиклася з думкою, що живе не в окремій державі, а у провінції, яка вмонтувалася в політичну систему імперії. А тому в основній своїй масі представники шляхти виступали не за повернення давніх прав для всього краю, а за власні корпоративні інтереси.

Слід також відзначити, що бажання потрапити до дворянства вимагало документального підтвердження. Тому, вивчаючи й збираючи літописні свідчення про своїх предків, а також хроніки, грамоти, акти, геральдичні «древа», претенденти на дворянство мимохіть поринали в часи розквіту національної державності. Все це викликало патріотизм до своєї історії й сприяло українському відродженню. Тож можна погодитися з думкою Д. Дорошенка, що національне відродження першої чверті XIX ст., котре розпочиналось як чисто ідеологічний рух, було дворянським за своєю суттю [11, с. 9–10].

У цей історичний період піднесення національної свідомості з'явився такий феномен, як Кирило-Мефодіївське товариство (1845 р.), яке виробило першу політичну програму для українства. В братстві зібрався цвіт української думки, люди, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Серед них був і геніальний поет Т. Шевченко, ще зовсім недавно викуплений його російськими заступниками й друзями із кріпацької неволі. Як відзначав Д. Дорошенко: «Соціальний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних кружків першої чверті століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці і навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного

провідництва виступає в 40-х роках у Росії і на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтелігенцією» [11, с. 280].

Члени братства, насамперед Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Білозерський, стали тим поколінням, яке перетворило українофільство в модерну ідеологію українського націоналізму. Сам термін «українофільство» виник за зразком уже звичного для того часу «слов'янофільства». Чи не вперше його було використано в секретній доповіді О. Орлова царю про розслідування справи Кирило-Мефодіївського товариства: «В Киеве же и Малороссии славянофільство превращается в украинофільство. Там молодые люди с идеею соединения славян соединяют мысли о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы и гетьманщины» [12, с. 309]. Сам Микола I прямо пов'язував виникнення товариства з впливом польської післяповстанської еміграції: «Явная работа той же общей пропаганды из Парижа; долго этой работе на Украине мы не верили; теперь ей сомневаться нельзя» [13, с. 118]. Микола I вирішив зберегти у таємниці дійсні ідеї членів товариства. Його розпорядження про підпорядкування Київського навчального округу безпосередньо генерал-губернатору Бібікову було дано «не обговороючи причин» [13, с. 118]. В чому ж полягали основні ідеї кирило-мефодіївців і як вони вплинули на цивілізаційні й державотворчі процеси в Україні?

Головною метою своєї діяльності товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом у конфедеративній спілці з іншими незалежними слов'янськими державами. Київ мав стати центральним містом цієї спілки, в якому раз на 4 роки збирався б найвищий спільний консультативний орган. Ідея визволення слов'янських народів та їх державно-федеративного єднання мала поширюватися мирно, просвітницькою пропагандою. Члени товариства виступали за повалення самодержавства і ліквідацію кріпацтва в Росії.

Програмні засади братства викладено у прокламації, написаній М. Костомаровим, за назвою «До братів-українців»: «Ми приймаємо, що всі славяни повинні між собою поєднатись, але так,

щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани (хорвати. – *Авт.*), серби й болгари. Щоб був один сойм або Рада Слов'янська, де б сходилися депутати від усіх республік і тим розважали б і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Слов'янського. Щоб у кожній республіці був свій сойм, вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а станів щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибирано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці» [11, с. 281].

Програмним документом товариства, на якому позначився вплив Т. Шевченка і М. Костомарова, була «Книга буття українського народу», цей твір відомий і за назвою «Закон Божий». Створений під впливом чеських і польських націоналістів, він написаний у дусі євангельських пророцтв та месіанізму. В термінах доктрини, випрацьованої християнськими отцями Церкви, тут наявне своєрідне бачення української історії, національних витоків українства. Під кутом зору ідеалізації та романтизації української цивілізаційної історії ця пам'ятка політичної думки була ґрунтовно проаналізована академіком НАН України Ю. Левенцем.

Коротко переказавши біблійну оповідь про походження світу, автори «Книги буття» зображують генеалогію українського народу. Благодать Божа, мовиться в документі, була дана усім народам, та спершу вона поширилася на «коліно Яфетове». Зовсім не випадково те, що цей твір («Книга буття») називає саме біблійного Яфета першопредком слов'янських народів. У християнській традиції існувала легенда, що Європа вважалася за синів Яфета, Азія – Сима, Африка – Хама. Хам був предком селян, Сим – духовенства, Яфет – шляхетних сеньйорів. «Повість временних літ» також розпочинала родовід Русі від Яфета.

З плином історичного часу благодать Божа перейшла до грецького, романського, німецького, слов'янського племен, ведеться оповідь у «Книзі». Народ грецький не здатен був оправдати надію Божу, за пиху імператорську і панську Господь покарав їх. Романський

народ занадто високо поставив Папу Римського, а німці дозволили, замість Папи і єпископів, керувати Церквою королям і панам. Французи менше шанували Христа, ніж честь національну, англійці вклонялися золоту. Замість Бога, ці народи обожнили егоїзм чи інтерес. Це спричинилося до винищення королівської панської влади та до кривавої різні, і вони «втрапили у ще гіршу неволю». Слов'яни були меншим братом в сім'ї Яфета, але стали першими у Бога. Ще до прийняття віри слов'янський народ не мав «ані царів, ані панів, і всі були рівні» [14, с. 160–162]. Слов'яни мали два недоліки: незгоду між собою і те, що вони некритично переймали усе від старших, не розуміли переваг власного. Спочатку у слов'ян влада належала найрозумнішим старійшинам, проте згодом перейшла до панів. За це покарав Бог, але не остаточно. З плином часу він вивищив їх. За євангельським висловом «Каме́нь его́ же не брего́ша жижду́щий, той би́сть во главу́ угла́». Через багато літ на Слов'янщині стало три незалежні царства: Польща, Литва, Московщина. Польські пани жорстоко поводитися з простим людом, Московщина піднесла свого царя вище за Бога. Україна належала Литві, потім Польщі.

Українське козацтво було справжнім християнським братством, усі вважалися там рівними. Воно боронило християнську віру і визволяло ближніх з полону. «Закон Божий», ідеалізуючи козаччину, пише про неї так: «І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах міра сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, кого вони визволили з неволі» [14, с. 165].

З кожним днем козацтво збільшувалось. Незабаром могло статися, малює політичну утопію «Закон Божий», що всі стали б козаками, «усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного». Приклад України наслідували б й інші слов'янські країни. Ідеальний суспільний устрій України полягав у тому, що тут ревно дотримувалися Закону Божого, а чужоземці дивувалися, що в жодній країні світу немає такої щирої релігійності, любові між подружжям і дітей до батьків. Пани усіма засобами перешкоджали політичному зміцненню козацтва, а воно подолало разом з народом поневолювачів і на недовгий час всі стали вільними й рівними. Від польського протекторату Україна

перейшла під московський. Далі ще раз рефреном підкреслено щиру й беззастережну готовність України до рівноправного партнерства з іншими країнами: «Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і несмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої і несмісимої, як колись поєднаються усі народи слов'янські між собою» [14, с. 166]. Союз України з Московщиною розпався, бо цар був «усе рівно, що ідол і мучитель». Прагнення українців, щоб слов'янські народи жили разом, об'єднавшись в один слов'янський народ, не збулося, зате поділено було Україну навпіл по Дніпру між Польщею і Московщиною.

І знову в «Книзі буття» змальовується Україна в піднесено-релігійних, апокаліптичних виразах і термінах. Боротьба українців за свободу зображується як найважливіша подія світової історії, як вселенська боротьба Добра і Зла, результат якої є доленосним для цілого світу. Україна поціновується як домінуючий суб'єкт світової історії, а її народ таким, що взяв на себе священну місію звільнити країни від політичного рабства і заснувати новий світовий порядок на принципах християнства, демократизму та політичної толерантності. «І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша война за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії» [14, с. 167].

Опісля зруйнування Січі царицею Катериною здавалося, що Україна вже в могилі, що вона не існує. Та, незважаючи на панування в Україні чужої влади і українських її прибічників, кожен «істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана», а повинен любити єдиного Бога Ісуса Христа. Слов'янська неволя не є її власним витвором, царська і панська влада походить з Німеччини і Татарщини. Месіанське покликання України, наголошується в тексті, полягає в тому, що вона закликає до свободи слов'янські народи. У Польщі та Московщині вже відбулись антицарські повстання, які закінчилися жорстокою розправою, але голос України не зтих. «І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя..., ні князя..., ні пана, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в

Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорватів, ні у сербів, ні у болгар. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждушии, той бисть во главу» [14, с.168]. Такими пророчими словами закінчується цей один з перших в історії України глобальний політичний проект, що в узагальненому вигляді подав короткий опис українських цивілізаційних цінностей, огляд вузлових політичних подій, їх наслідків, зафіксував вади сучасної політичної системи і намалював шлях до виходу з того суспільно-політичного небуття, в якому перебувала Україна.

Тут знову виразно звучить мотив «пропащого часу», але, спираючись на один з ключових євангельських принципів про те, що народи, які прийняли християнство опісля тих народів, що здійснили це раніше, будуть у Бога першими: «Багато з перших будуть останніми, а останні – першими» (Мт. 19, 30; 20, 16; Мр. 10,31; Лк. 13, 30), історія розвивається не за земною, а за сакральною, теологічною закономірністю. В християнській історії всі, хто пішов за Христом, матимуть вічне життя, і хоча може здаватися, що в земному житті вже все втрачено і Христові прибічники займають останнє місце, але вони все отримують сторицею і знайдуть у певний день набагато більше від того, що втратили. Це, здавалось би, алогічне з точки зору здорового глузду політичне передбачення повинно було спричинитися до усвідомлення надзвичайної історичної місії України. Побожність українців, знання ними підтексту і тлумачення біблійних текстів, потрібно думати, ознайомившись з текстом «Книги буття», викликало національну гордість. Цей твір пояснював читачеві, що українці «приречені» Божою волею бути провідником і лідером слов'янських народів і неодмінно привести їх до щасливого майбутнього [15, с. 325–333].

Братство проіснувало трохи більше року. В 1847 р. дванадцять постійних учасників було заарештовано. Всіх їх розіслали по різних місцях, а Шевченку, як відомо, дісталось найбільше. Звичайно, цей розгром спричинився до відчутних втрат у лавах діячів українською національного руху.

Слід зазначити, що в другій половині XIX – на рубежі XX ст. взаємовідносини між представниками двох народів продовжували

розвиватись у різних напрямках. З поширенням космополітичних та соціально-революційних ідей частина української молоді (та і не тільки вона) також підпадала під їх вплив. Порівняно з широкими політичними і соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітницькі постулати здавалися занадто скромними. Але, з іншого боку, на політичну арену виходили нові сили, виховані вже в поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі. Російський уряд починає помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить на ширшу арену політичного життя.

Річ у тім, що виклик з боку інших націоналізмів сприймався урядом і російською громадською думкою як виклик «ізовні», в той час як загроза українського націоналізму для прибічників загальноросійської нації була диверсією з середини «національного тіла». Як слушно відзначав О. Міллер, «у той момент, коли малорос приймав українську, що виключала загальноросійську, ідентичність, він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прибічників концепції великої російської нації відступником. У рамках цієї концепції справедливим було формулювання: «одним українцем більше – одним росіянином менше». «Возмутительный и нелепый софизм... будто возможны две русские народности и два русских языка, как будто возможны две французские народности и два французских языка!», – чітко визначав сутність побоювання з приводу українофільства Катков. Таким чином, сприйняття українського і білоруського тією мірою, якою останній проявляв себе, національних рухів докорінно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в імперії. Боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності імперії. Боротьба ж з українським рухом безпосередньо стосувалася ще й питання про цілісність російського народу... або того, які території і яке населення складають те ядро імперії, яке мало консолідуватись у російську націю. Тому політика Петербурга в Малоросії і Білорусі повинна порівнюватись саме з політикою Парижа в континентальній Франції і політикою Лондона на Британських островах...» [16, с. 40].

Попри справедливість такого висновку не можна не відзначити, що цивілізаційний процес в Російській імперії мав свої суттєві особливості. На деяких з них ми зупинилися вище. Однак окремі нюанси потребують більш детального розгляду. Російська імперія не стала російською національною державою. Вона запроваджувала не «російськість», а «росіянізацію», тобто розвивала непохитну відданість та безпосереднє підкорення особі царя, Божою волею самодержццю та голові Церкви. Основа росіянізації – православ'я, а не російськість. Православна ідея у її візантійському варіанті, який визнавав царя «помазанником Божим» і необмеженим володарем усього суцього в імперії, а не російська мова чи культура, була *spiritus movens* царизму. Росія, в особі імператора, була передусім священною, а не російською. У цьому відношенні «росіянізація» нагадує політику «радянзації» пізніших часів з її принципом «національна за формою, соціалістична за змістом» [17, с. 48].

У німців, французів, іспанців були їхні власні імперії, але царська імперія ніколи офіційно не була «русской». Її формальною назвою була «Российская империя», а не «Русская», відповідно, і цар був «Император Российский», а не «Русский». Щоправда, деякі російські державні діячі виступали на підтримку «русской (национальной) идеи», інші обирали «российскую», тобто державну, точніше імперську. Зрештою, були й такі «що намагалися їх поєднати» [18, с. 349–350].

Окремою проблемою для держави, як вже зазначалося, було українське питання. Історичні і, зокрема, релігійні чинники дозволяли уряду розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом, прояви української окремішності були особливим об'єктом для переслідування.

Внаслідок цієї політики виникло таке поняття, як «малоросійство». Розтлумачуючи його, академік НАН України І. Дзюба зазначає: «Хоч первісне поняття «Мала Русь» означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі-України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати

комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною завзятого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч в межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному, історичне малоросійство було ідеологічно, культурно і психологічно перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалося подолати його, воно й сьогодні ще вічутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах» [19, с. 10].

Детальний аналіз духовних рис, притаманних українській цивілізації, здійснив М. Костомаров у статті «Две русские народности» (1861 р.). Він включав опис таких елементів – «духовный состав, степень чувства, его приемы или склад ума, направление воли, взгляд на жизнь духовную и общественную, всё, что образует нрав и характер народа, – это сокровенные внутренние причины, его особенности, сообщающие дыхание жизни и целостность его телу» [20, с. 52].

Ця праця, яку Д. Дорошенко назвав «Євангелієм українського націоналізму», послідовно доводить, що великоросійська і малоросійська нації не є «гілками» одного етносу, а являють собою дві самостійні етнічні групи спорідненого походження, самобутність яких визначена природними та історичними умовами формування і розвитку.

Роблячи акцент на суттєвих відмінностях між народами Півночі та Півдня, вчений підкреслює, що це зовсім не формально-географічні розбіжності. В історичному нарисі руських земель історик визначив ряд обставин, які зумовлювали головні відмінності між племенами: різні якості релігійності, несхожі традиції суспільного ладу, сімейної власності і, як наслідок, політичної організації держави, несхожі форми виявлення емоцій і волі, різниця темпераменту, розумових і моральних здібностей.

Серед відмінностей між українцями і росіянами дослідник називав такий суспільний устрій, за якого демократичні традиції

і свобода не стримуються державною владою, «развитие личного произвола, свободы, неопределенность форм... были отличительными чертами южно-русского общества в древние периоды», «так оно явилось в последствии» – «перевес личной свободы над общинностью». Від мешканців Північно-Східних руських земель південнорусів відрізняли перемінливість, неспроможність визначити адекватну мету, рвучкість руху, схильність до творення: якийсь розклад недоствореного, все, що впливало з переваження особистості над общинністю. Південна Русь не втрачала відчуття своєї народної єдності, але не докладала зусиль до її підтримки. Навіть православ'я великорусів, за Костомаровим, було дещо іншим, ніж у Південній Русі: воно скріплювало ідею монархізму й єдинодержавності.

Особливостями малоруської релігійності він називає відсутність акценту на зовнішню обрядність, «формульність» віри, терпимість до іновірів й чужих релігійних традицій. «У южно-русского народа много именно того, чего недостает у великоруссов: у них сильно чувство всеприсутствия Божия, душевное умиление, внутреннее обращение к Богу, тайное размышление о Промысле над собой, сердечное влечение к духовному миру» [20, с. 67–82]. Костомаров різко відхиляє закиди про природне лінивство південнорусів, стверджуючи, що вони більш працелюбні ніж їхні північні сусіди і всіляко підкреслює їх вільнолюбний характер, що сформувався у віковій боротьбі з іноземним та іноконфесійним впливом.

Найважливішим наслідком усього комплексу відмінностей двох народів Костомаров вважав схильність малорусів і великорусів до різних соціально-політичних форм суспільного устрою і державності: перші є прибічниками федеративного первня і демократичних принципів, другі – єдиноначальства (самодержавство) й стремління до уніфікації (в широкому сенсі).

Більшість авторитетних дослідників української цивілізації (М. Драгоманов, В. Липинський, Д. Донцов та ін.) з певними застереженнями погоджувалися з висновками М. Костомарова. Отже, перейдемо тепер до подій, які докорінно змінили цивілізаційний геном українського суспільства.

На рубежі XIX – XX ст. 93 % українців залишалися селянами, які, за відсутності національної еліти, зберігали окреслені

вище суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей. Але насувалися революційні події в Росії, які не могли не зачепити патріархально-аморфне українське середовище. В Україні активізується політичне життя. Поряд з націонал-радикалами (М. Міхновський, який видав 1900 року брошуру «Самостійна Україна»), з'являються політичні партії переважно соціалістичного гатунку. Більшість з них копіювали російські аналоги й, незважаючи на певну самостійницьку риторіку, стали руйнівним чинником щодо українських цивілізаційних пріоритетів. Пояснюючи природу такого явища, Д. Донцов у брошурі «Культура примітивізму», виданій 1919 року у Черкасах, зазначав, що російська політична ментальність жодним чином не може бути взірцем для України.

«Рівність рабів перед сильним володарем і паном, – писав він, – уходила за рівноправність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед вульгарно думаючої маси. До того прилучалася нова легенда – про Росію – носительку політичного і суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, неукерованій суспільності, природний вибух незадоволення у деспотично правленім краю – бралось за прояву колосальної духовної енергії, безладне шамотання зламаною деспотичною хворобою організму – за ознаку його відпорности й великої життєвої сили. На Заході, з його усталеним порядком, кожна праця для його перебудови мусила пристосовуватися до залізних прав суспільного розвою, котрі диктували навіть її характер і тематику. В Росії ці права не обов'язували бодай для соціальних реформаторів, котрими там зачинають бути від гімназіяльної лави. Там мріялося про раптовий скок з царства кнута в царство свободи, там два рази по два могло бути не так, як в «гнилім» Заході, чотири, аж часом три, але часом зате й п'ять і навіть десять! У газардовій психіці слов'янина взагалі, а українця зосібно, що не звикла шукати рятунку лише у власній силі (сим займаються «педанти» німці), Росія представлялася ще недавно країною мрій, а може, й землею обітованною. Дикість і некультурність там тягли до себе дикі і некультурні елементи тут» [21, с. 8]. Саме тому автор закликав українців орієнтуватися в першу чергу на європейські країни.

До того, ж Перша світова війна та революційні катаклізми викинули з міст та фронту, що розпався, до села сотні тисяч декласованих, але активних елементів, які своєю діяльністю аж ніяк не сприяли збереженню українських цивілізаційних цінностей. Висуваючи на керівні посади пройдисвітів, селяни керувалися такою логікою: «Він нам брат, мужик, а такий бувалий, на всі боки битий, що не дасться панам обманити».

«Не знаю, як по інших місцевостях, – зазначав у своєму «щоденнику» відомий політичний діяч і меценат того часу Є. Чикаленко, – а у нас і по сусідніх селах (мова йде про Херсонщину. – *Авт.*) майже скрізь наверх повипливало отаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами тощо, і поставали провідниками народу, бо в щирість інтелігенції народ не вірив... Взагалі у нас по селах старіші чесніші селяни притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян, а коли ті обережненько докоряли їм за се, то вони нахабно кричали: Я на фронті кров проливав, а ви тут багатства збирали!.. За скільки років війни вони відвикли від мирної праці, розпаскудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю, тому-то вони й вибирали на своїх провідників людей, що вміли добре шахраювати здавна і мали на це досвід. «Совісним людям», як казали селяни, «стало тяжко жити на селі» [22, с. 371]. Звичайно, такий стан речей аж ніяк не сприяв авторитетові української влади на місцях.

Українці з величезним ентузіазмом зустріли Лютневу революцію 1917 р. в Петрограді. У березні того ж року було створено Центральну Раду, на чолі якої стояли такі національні лідери, як М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра та ін. Її наріжним каменем стало прагнення до закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі з подальшим запровадженням української державності (широка національно-територіальна автономія), щоб спільно з націями і народами колишньої імперії (Федеративна Демократична Республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу.

Тісне взаємопоеднання двох основних начал – національно-державотворчого і соціально-визвольного – найприкметніша риса головних документів Центральної Ради – всіх чотирьох її Універсалів. Вони стали віхами, що знаменують кроки української нації до власної державності: від декларування намірів запровадження широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Російській республіці – до проголошення Української Народної Республіки самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу; від абстрактно-прихильного орієнтування на популярні соціалістичні гасла – до перетворення на державну політику засад справжнього народоправства і соціальних гарантій трудящому люду. Висуваючи гасла, які багато в чому нагадували положення платформи РСДРП(б), лідери українських соціалістичних партій все ж дистанціювалися від радикалізму більшовиків, віддавали перевагу поступальним, реформістським методам досягнення поставленої мети.

Сили ж, що гуртувалися навколо РСДРП(б), їх місцевих організацій, прагнули досягти власної мети, оголосивши в грудні 1917 р. на українських землях альтернативну – інтернаціонально-радянську державність, почали боротьбу за становлення Української Соціалістичної Радянської Республіки, за повалення УНР [23, с. 152].

Захопивши в листопаді 1917 р. державну владу в Росії, більшовики взяли курс на придушення національно-визвольних рухів неросійських народів, повалення місцевих урядів і поширення свого панування на так звані національні окраїни колишньої Російської імперії. При цьому вони вдало маскували свою політику гаслами пролетарського інтернаціоналізму й світової революції. Тричі російський раднарком намагався силою утвердити свою владу в Україні. Перша така спроба була здійснена наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., друга – наприкінці 1918 – початку 1919 рр., і, нарешті, остання, третя, яка завершилася встановленням в Україні більшовицько-радянського режиму, наприкінці 1919 – початку 1920 рр.

Керівництво РКП(б) і РСФРР прагнуло захопити Україну не лише з метою повернення імперської спадщини, а й щоб використати її ресурси для експорту революції в інші країни. Не випадково

в доповіді, виголошеній на II з'їзді КП(б)У в жовтні 1918 р. в Москві, відомий більшовицький діяч К. Радек підкреслював: «Україна... набуває вирішального значення для нашої радянської політики в справі перенесення революційної пожежі з Росії далі на південь і захід» [24, с. 86].

Проте й суто економічні питання також турбували більшовицьких лідерів. Зокрема, Л. Троцький, посилаючи наприкінці 1919 р. в Україну спеціальних партійних агітаторів, так повчав останніх: «Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами» [25, с. 161].

Тим часом Центральна Рада виявилася нездатною реалізувати на практиці оголошену стартегію і тактику, її керівники, ідеалізуючи федеративний устрій, намагалися зробити все, щоб перетворити колишню «тюрму народів» на оплот співдружності визволених націй, передусім, слов'янських. Що ж до власних національних домагань, українські політичні діячі прагнули виборювати їх на шляхах легітимності, часто-густо наївно будуючи стосунки з Тимчасовим урядом, а згодом з Радою Народних Комісарів на приматі демократизму, ілюзорної віри в обов'язковість і всезагальність торжества принципів демократизму і справедливості.

Така політика зумовила цілу низку прикрих прорахунків, зокрема, у питанні про збройний захист надбань революції. Центральна Рада виявилася неспроможною спрямувати визвольну енергію і революційний потенціал мас у бажане русло, не змогла ефективно протистояти домаганням на владу в Україні інших сил. Військова поразка у боротьбі з більшовіками, Радянською Росією і розгін Центральної Ради запрошеними в Україну австро-німецькими окупантами стали гіркою розплатою за недалекоглядний курс. На сім з половиною місяців в Україні встановилася влада гетьмана П. Скоропадського, яка спиралася на багнети інтервентів.

Позбавлений внаслідок революції в Німеччині і розпаду Австро-Угорщини підтримки окупаційних військ, гетьманат упав під ударами повстанського війська. На середину грудня 1918 р. було відновлено Українську Народну Республіку і зроблено нову

спробу продовжити процес демократичних перетворень, започаткованих у 1917 р.

На внутрішній нестабільності державницького життя УНР згубно позначилося суперництво в національно-визвольному русі, у його керівництві. Українська Радянська Соціалістична Республіка під керівництвом більшовиків, як альтернативна національній за суттю і формою державності, дедалі виявляла свої чималі внутрішні потенції, сконсолідувала ворожі Директорії елементи і, об'єднавшись з іншими радянськими республіками в єдиний воєнно-політичний союз, дістала незаперечні переваги та завдала по УНР нищівних ударів. Нічим не змогли зарадити ані антантівські сили в 1919 р., що зробили основну ставку на російську армію А.Денікіна, ані поляки в 1920 р., що мали за спиною ту ж таки Антанту.

Розглядаючи революційний процес в Україні, не можна не згадати і про такий соціально-історичний феномен, як махновщина. Очолюючи протягом 1917–1921 років селянські маси Півдня України, Н. Махно воював практично з усіма владами та режимами, які існували на той суворий час. Ведучи боротьбу проти військ Каледіна, Центральної Ради, Скоропадського, Петлюри, Денікіна, Врангеля, австро-німецьких та антантівських інтервентів самостійно або на боці радянської влади, він відіграв значну роль у громадянській війні. Нестор Махно, якого в народі шанобливо називали «батьком», був справжнім ватажком селян і стійко відстоював їхні інтереси. Його можна сміливо назвати Разіним або Пугачовим ХХ століття. Махно, як ніхто інший, відчував настрої селянських мас, щоразу повертаючи зброю проти тих, хто становив найбільшу загрозу селянину [26, с. 3].

Безкомпромісна боротьба з білими, союзи з червоними свідчили про те, що махновське повстанство цілком ототожнювало себе з революцією. Останнє твердження можна також прослідкувати на своєрідній махновській ідеології. Вона, як і ідеологія повстанства загалом, досить проста і відбита в гаслах, під якими воювали махновці. Нагадаймо окремі з них: «За експлуатованих проти експлуататорів!», «Геть білогвардійську сволоту!», «За вільні ради!», «Геть комуни!», «За ради без комуністів!». Активно виступивши проти політики «воєнного комунізму», махновці цілком

лояльно ставилися до інституту радянської влади, виявляючи свою незгоду лише з її більшовицьким трактуванням. Для повстанців ради були повнокровними і повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам; для більшовиків вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками політичної волі центру.

Послідовно відстоюючи інтереси селянина-виробника, махновщина не змогла знайти свого місця у створеній більшовиками системі «диктатури пролетаріату». Ядро махновського повстанського руху безперечно володіло окремими елементами політичної культури, що й підняло його на особливу висоту. Певна кількість махновців належала до різних політичних партій і течій, у тому числі більшовиків, лівих есерів та анархістів. Проте вплив анархізму на повстанський рух у радянській історіографії не виправдано перебільшений. Навіть у махновському керівному ядрі не було однозначного ставлення до анархізму. Махно на різних етапах то наближав до себе ідейних анархістів, використовуючи їх як культурну силу, то віддаляв. Не ототожнювали себе з махновщиною і анархісти.

Махно уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії. «Батько» ніколи не виділяв себе з селянського середовища, і тут, певно, прихований секрет його популярності. Для селян він був простий, доступний і зрозумілий. Бентежний, імпульсивний, кмітливий по-селянськи, одночасно і тиран, і раб стихії, яка винесла його на гребінь слави, він увібрав у себе всі характерні риси повстанця. Його особистість безумовно наклала певний відбиток на характер руху. Та не настільки, щоб вважати Махна одноосібним диктатором. Диктатура у махновщині – нонсенс, викликаний нерозумінням суті повстанства. Слово «батька» було вагомим, але не єдиним і не завжди вирішальним [27, с. 351–352].

Махновщина, таким чином, стала цивілізаційною відповіддю українського селянства на суворі виклики часу. Збуджені революцією маси однозначно не бажали повернення старих порядків, але так само негативно ставилися до спроб більшовицької влади накинути їм свої. Махно став на чолі повстання тому, що зумів вловити й трансформувати в дію настрої українського селянства.

Він був переконаний, що пробуджена революцією народна стихія врешті-решт виведе Україну на нові цивілізаційні обрії. У передмові до своїх спогадів, що вийшли друком у Парижі 1929 р., він з цього приводу зазначає: «Об одном лишь приходится пожалеть мне, выпуская этот очерк в свет: это – что он выходит не на Украине и не на украинском языке. Культурно украинский народ шаг за шагом идет к полному определению своего индивидуального своеобразия и это было бы важно.

Но в том, что я не могу издать своих записок на языке своего народа, вина не моя, а тех условий, в которых я нахожусь» [28, с. 6].

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. завершилася поразкою. Перемогли започатковані більшовиками процеси соціальної перебудови суспільства, в яких національним аспектам відводилася другорядна роль. Однак, як справедливо зазначає В.Солдатенко, не досягши своєї мети, українська революція започаткувала формування модерної політичної нації, відродила традицію державності, перевела у практичну площину ідею соборності.

Тим часом Радянська Україна ввійшла до складу створеного в 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік і досить швидко втратила реальний суверенітет [23, с. 153].

«Яким же способом була радянська влада установлена в Україні? – запитує І. Лисяк-Рудницький. І сам дає, на наш погляд, слушну відповідь. – Вона була насильно накинена Україні ззовні, з Московщини; однак – і це дуже важливе – це сталося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Понаднаціональна ідея світової революції служила ідейним прикриттям для російської інтервенції. Советський режим мав в Україні всі ознаки чужинецької окупації, що її супроводжали грабівницькі реквізиції, розгром українського освітньо-культурного життя та обсаження державного апарату чужими елементами, що або наплили з Московщини, або склалися з місцевих росіян, русифікованих жидів і українців» [29, с. 294].

Метою більшовиків було створення сильної централізованої держави, яка б у нових умовах відродила Російську імперію й зробила її ще могутнішою. «Ленин был революционер до мозга костей именно потому, что всю жизнь исповедовал и защищал

целостное, тоталитарное миросозерцание, не допускал никаких нарушений этой целостности, – зазначав з цього приводу відомий російський філософ М. Бердяєв. – Отсюда же непонятная на первый взгляд страстность и яростность, с которой он борется против малейших отклонений от того, в чем он видел марксистскую ортодоксию. Он требует ортодоксальных, согласных с тоталитарностью мировоззрения, т.е. революционных, взглядов на познание, на материю, на диалектику и т.п. от всякого, кто себя считает марксистом, кто хочет служить делу социальной революции... Для Ленина марксизм есть прежде всего учение о диктатуре пролетариата. Меньшевики же считали невозможной диктатуру пролетариата в сельскохозяйственной, крестьянской стране. Меньшевики хотели быть демократами, хотели опираться на большинство. Ленин не демократ, он утверждает не принцип большинства, а принцип подобранного меньшинства... Он строил план революции и революционного захвата власти, совсем не опираясь на развитие сознания огромных масс рабочих и на объективный экономический процесс. Диктатура вытекала из всего миросозерцания Ленина. Он даже строил своё миросозерцание в применении к диктатуре...

Целью Ленина, которую он преследовал с необычайной последовательностью, было создание сильной партии, представляющей хорошо организованное и железно-дисциплинированное меньшинство, опирающееся на цельное революционно-марксистское миросозерцание. Партия должна иметь доктрину, в которой ничего нельзя изменить, и она должна готовить диктатуру над всей полнотой жизни. Самая организация партии, крайне централизованная, была уже диктатурой в малых размерах, каждый член партии был подчинен этой диктатуре центра. Большевицкая партия, которую в течение многих лет создавал Ленин, должна была дать образец грядущей организации всей России. И Россия действительно была организована по образцу организации большевистской партии. Вся Россия, весь русский народ (а також і всі інші народи, в тому числі й український, які увійшли до складу нової імперії. – *Авт.*) оказался подчиненным не только диктатуре коммунистической партии, ее центральному органу, но и доктрине коммунистического диктатора в своей мысли и своей совести.

Ленин отрицал свободу внутри партии, и это отрицание свободы было перенесено на всю Россию. Это и есть диктатура мирозерцания, которую готовил Ленин. Ленин мог это сделать только потому, что он соединял в себе две традиции – традицию русской революционной интеллигенции в ее наиболее максималистических течениях и традицию русской исторической власти в ее наиболее деспотических проявлениях... Соединив в себе две традиции, которые находились в XIX веке в смертельной вражде и борьбе, Ленин мог начертать план организации коммунистического государства и осуществить его. Как это парадоксально не звучит, но большевизм есть третье явление русской великодержавности, русского империализма, – первым явлением было московское царство, вторым явлением петровская империя. Большевизм – за сильное, централизованное государство. Произошло соединение воли к социальной правде с волей к государственному могуществу и вторая воля оказалась сильнее... Но организовать власть, подчинить себе рабоче-крестьянские массы нельзя одной силой оружия, чистым насилием. Нужна целостная доктрина, целостное мирозерцание, нужны скрепляющие символы. В Московском царстве и в империи народ держался единством религиозных верований (Згадаймо класичну формулу: «православ'я-самодержавство-народність». – *Авт.*). Новая единая вера для народных масс должна быть выражена в элементарных символах. По-русски трансформированный марксизм оказался для этого вполне пригодным» [30, с. 97–100].

Мислитель пояснює, чому саме на теренах Російської імперії тоталітарні ідеї більшовиків заволоділи свідомістю мас. «Уже война (Перша світова. – *Авт.*) виработала новий душевний тип, – пише він, – тип способен переносить военные методы на устройство жизни, готовый практиковать методическое насилие, властолюбивый и поклоняющийся силе. Это – мировое явление, одинаково обнаружившееся в коммунизме и фашизме. В России появился новый антропологический тип, новое выражение лиц... В новом коммунистическом типе мотивы силы и власти вытеснили старые мотивы правдолюбия и сострадательности. В этом типе выработалась жесткость, переходящая в жестокость. Этот новый душевный тип оказался очень благоприятным плану Ленина, он стал материалом

организации коммунистической партии, он стал властвовать над огромной страной. Новый душевный тип, призванный к господству в революции, поставляется из рабоче-крестьянской среды, он прошел через дисциплину военную и партийную. Новые люди, пришедшие снизу, были чужды традициям русской культуры, их отцы и деды были безграмотны, лишены всякой культуры и жили исключительно верой. Этим людям свойственно было ressentiment по отношению к людям старой культуры, которое в момент торжества перешло в чувство мести... Ленин не мог бы осуществить своего плана революции и захвата власти без переворота в душе народа. Переворот этот был так велик, что народ, живший иррациональными верованиями и покорный иррациональной судьбе, вдруг почти помешался на рационализации всей жизни, поверил в возможность рационализации без всякого остатка, поверил в машину вместо Бога» [30, с. 101–102].

Таким чином, в СРСР законом життя стала трансформована імперська доктрина, в якій «самодержавство» перетворилося на партійну диктатуру, очолювану «вождем», «православ'я» – у нову «релігію» – догматичний марксизм більшовицького типу, додержання постулатів якого забезпечувалося з жорстокістю, що перевершувала жахи середньовічної інквізиції, а «народність» – у інтернаціоналізм, кінцевою метою якого теоретики нового ладу бачили зникнення націй і утворення єдиного «радянського народу». «Народність», таким чином, стала тим універсальним чинником, який виправдовував застосування будь-яких засобів примусу і терору. Мовляв, все це робиться для блага народу. Звичайно, це був цивілізаційний катаклізм величезного масштабу. Український народ змушений був взяти участь у найграндіознішому соціальному експерименті в історії людства.

Як відомо, національна політика для більшовиків завжди була справою другорядною, вона цілковито підпорядковувалась їхнім стратегічним цілям, ідеї світової пролетарської революції, єднання світового пролетаріату, побудові нового суспільства. Недарма навіть призначений з Москви головою Раднаркому України, болгарин за національністю, Х. Раковський на XII з'їзді РКП(б) змушений був констатувати, що вся національна політика партії, пов'язана

зі створенням УСРР, розглядалася більшовиками України, а ще більше Росії, як стратегічна дипломатична гра (за що його того ж року зняли з цієї посади). До неї були залучені й національні меншини як противага українським визвольним змаганням та самостійницькому руху. Одним з фрагментів цієї гри стала політика коренізації, в ході якої проглядалася мета схилити українців і національні меншини на бік радянської влади, заручитись їх підтримкою для утвердження тоталітарної системи.

У програмі коренізації національним меншинам відводилася роль своєрідної ілюзії, безперспективність якої, як і самої політики коренізації, була зумовлена стратегією більшовиків на злиття націй. Тим не менше, сам факт такої політики цілком слушно розглядається в об'єктивній історіографії як реальний шанс національних меншин на здобуття політико-правових гарантій для задоволення своїх національно-культурних потреб. Водночас титульні нації союзних республік дістали можливість включити могутній механізм мовно-культурного відродження [31, с. 118–119].

Політика «коренізації», як справедливо зазначає професор Ю. Шаповал, значно вплинула на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, зокрема українського, оскільки на практиці вона означала дерусифікацію. Незважаючи на те, що «українізація» була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була схвально сприйнята представниками інтелігенції, насамперед тими з них, які прагнули навіть у рамках бутафорської радянської державності підтримувати і зберігати національні традиції. Звичайно, не варто переоцінювати наслідки «українізації», але не слід водночас ігнорувати її цивілізаційні здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтв, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, поширення письменності та розвиток освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивченням гуманітарних, природничих та технічних наук [32, с. 26].

Показовою, на наш погляд, є оцінка тієї доби американським професором Г. Грабовичем: «З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного

відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманістичний дискурс, хоч і переважаний авторитарною, волюнтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного суспільства. Попри всі труднощі цієї доби ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ, в советській державі воно не мало жодного шансу на виживання) – суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована широкому усвідомленню національних завдань...» [33, с. 19].

Звичайно, картина, намальована Грабовичем, має дещо ідеалістичний вигляд. Ось що писав у своєму щоденнику за 1926 р. віце-президент ВУАН С. Єфремов: «Громадські з'їзди (йдеться про з'їзд Головнауки. – *Авт.*) ніколи, доки моя пам'ять сягає, не відбувалися з такими настроями, як тепер. Навіть до 1904 р., не кажучи вже про весь період після 1905 р., коли ми вже навчилися були говорити мовою мужів і громадян. І от тепер, за «комуністичного ладу», все це забуто, люди розучилися говорити одверто й сміливо, харамаркують по-старечому й дивуються чеховським афоризмам. Коли б ми не бачили інших наслідків сучасного режиму, а тільки оце загальне на всіх язиках мовчання та хвалу та горлання партійних нахаб, то вже з одного цього можна б справедливо скласти ціну нашому комунізмові» [34, с. 332]. Отже, до «громадянського суспільства», про яке згадує Грабович, Україні було дуже і дуже далеко.

Як би там не було, а політика українізації дозволила мільйонам українців відчувати себе членами «уявленого суспільства» – нації. А звідси виникла потреба захищати свої національні інтереси. З'явилися умови для виникнення національної еліти – навіть кадри, надіслані Москвою (згадаймо того ж Х. Раковського), не говорячи вже про місцевих функціонерів (В. Чубар, М. Скрипник тощо), почали мислити не тільки більшовицькими, а й національними категоріями. Той же Єфремов занотував у щоденнику 9 травня 1925 р.: «На всесоюзній конференції в Москві вийшов, кажуть, конфлікт поміж комуністами-централістами та комуністами-сепаратистами. У цих ватажком був... Чубарь! Окраїнні республіки

нападалися на Москву за те, що вона собі забирає лев'ячу частку всього, а іншим кидає свої лише недогризки. Коли хтось з москвичів сказав, що так і буде, то Чубарь запропонував: «Ну, що ж – тоді нам лишається одгородитись кордоном, завести власний бюджет і монету, щоб не залежати од вас». «Чим же ви одріжняєтесь од Петлюри?» – вигукнув обурено хтось із централістів. Життя і з комуністів робить самостійників» [34, с. 233]. Цього в Кремлі терпіти не могли.

Після того, як Сталін переміг усіх своїх суперників, покінчив з новою економічною політикою і розпочав форсоване насадження директивної економіки, яка відповідала політичному режимові, Україна зазнала жахливих репресій. Апофеозом сталінського «реформування» стала колективізація села, за рахунок чого здійснювалася індустріалізація. В основу цієї політики була покладена грабіжницька концепція «первісного соціалістичного нагромадження». Згідно з нею, СРСР повинен був у найкоротші терміни «пройти період первісного нагромадження, дуже щедро черпаючи із джерел досоціалістичних форм господарювання... Завдання соціалістичного господарювання не в тому, щоб брати з дрібнобуржуазних виробників менше, ніж брав капіталізм, а в тому, щоб брати ще більше» [35, с. 63–64]. В українського селянина, керуючись цією політикою, більшовицький режим взяв усе...

«Факти свідчать, – зазначає професор С. Кульчицький, – що Україна перебувала в епіцентрі сталінських репресій. Щоб перетворити українських селян-власників на колгоспників, було застосовано не тільки експропріацію заможного прошарку села, як повсюди в СРСР, а й терор голодом – конфіскацію всіх без винятку продовольчих запасів, нагромаджуваних у кожній селянській садибі до нового врожаю. «Натуральні штрафи», як їх було названо у відповідних директивних документах, стали карою за те, що заготівельні бригади не знайшли хліба у «боржників». Внаслідок цього голод, від якого в 1932–1933 рр. потерпало багато місць країни, переріс у двох регіонах – Україні та на Кубані – у страхотливий голодомор» [36].

Член-кореспондент НАН України В. Солдатенко абсолютно має рацію, коли зазначає: «Кількість жертв (демографічних втрат), хоч як це гірко, встановити бодай наближено, навіть з допустимою

похибкою (хоч це звучить украй цинічно, по-блюзнірському), скажімо, у сотню тисяч – нереально» [37]. Публіцисти – нефахівці як в Україні, так і за кордоном – оперують цифрами 7–10 і навіть 13 млн загиблих від голоду. Звичайно – це перебільшення. Кваліфіковані західні дослідники проблеми «демографічних катастроф 30-х років» вважають, що в той період в СРСР від голоду загинуло 2–4 млн чоловік. Російський історик Р. Медведев припускає, що в країні від голоду загинуло 6 млн чоловік. На нашу думку, найбільш близькі до істини автори фундаментальної колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні», які вважають, що на селі 1932 р. загинуло не менше 150 тис. осіб, а кількість тих, хто помер голодною смертю 1933 р. становить 3–3,5 млн осіб. Ці втрати на порядок вищі, ніж в інших місцевостях Радянського Союзу, що постраждали від голоду 1933 р. [38, с. 386].

Та якою б не була остаточно цифра жертв більшовицького соціального експерименту в тогочасній Україні, доводиться констатувати одне: в республіці практично повністю було репресоване або знищене покоління людей, які брали участь в українській революції, з яких мала повстати її нова політична еліта. Голодомор став для українського народу цивілізаційною катастрофою, наслідки якої відчуваються й дотепер.

Такими самими цивілізаційними катастрофами стали для України сталінські репресії та Друга світова війна. Жертвами гітлерівського терору стали до 4 млн жителів республіки, 1 366 тис. радянських військовополонених з таборів, розташованих на території України, 2,4 млн молоді, силоміць вивезеної на примусові роботи до Німеччини.

Збройно-політичне протистояння між радянською владою і національно-повстанським рухом у повоєнний період за своєю суттю було унікальним цивілізаційним явищем. Українські повстанці вперше після громадянської війни кинули такий масштабний виклик могутній радянській тоталітарній владі, кілька років боролися за незалежну соборну державу. Це був непримиренний цивілізаційний конфлікт тоталітаризму з рухом за вільне життя у власній державі. Намагаючись силоміць встановити на західноукраїнських землях порядок сталінської імперії, більшовики спровокували зіткнення двох гілок українського народу – західної та східної, на

довгі роки поселили в них взаємну недовіру і відчуженість. Як образно зазначав О. Довженко, «у тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році возз'єдналась Україна східна і західна... Обнялися, зітхнули, притиснулися одна до одної й... не зійшлися. Розімкнулись обійми, радість поступилася місцем ненависті, непевність – сумніву, сумнів змінився здивуванням, здивування розчаруванням, а потім гнівом і обуренням... Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів і про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як народ український фактично був тут ні при чім» [39, с. 197–198].

Як справедливо зазначає професор Л. Нагорна, тоталітарна влада в СРСР будувалася на суцільній уніфікації соціуму, монополізмі у політичній, ідеологічній, культурній сферах. Схема боротьби добра зі злом була доведена до абсурду – все «не наше» оголошувалося ворожим. Вихована у тоталітарному цивілізаційному полі, людина легко мирилася із проникненням у всі пори суспільства духу «надзвичайщини», погоджувалася із будь-якими культурами, вороже зустрічала інакомислення, при звичаїлася до репресій. Своєрідна жертвовність, «уповання на соціальні чудеса» уживалися в її свідомості з сакралізацією влади, із звичкою коритися будь-яким розпорядженням «згори».

На цій основі виник цивілізаційний феномен «тоталітарної людини» – з особливим, властивим лише їй комплексом атрибутів і параметрів свідомості, відмітних рис, установок, стереотипів поведінки, морально-етичних і ціннісних орієнтацій. Система використовувала дифузний стан суспільної свідомості, її надлом для підпорядкування людини раціонально-утопічному началу, втіленням якого виступала держава. Будь-які її дії і ціннісні орієнтації розглядалися під кутом зору лояльності до влади й були підставою для звинувачень у неблагонадійності з усіма наслідками, які з цього випливали.

Зовні політична культура тоталітарної доби в СРСР мала вигляд гомогенної. Видимість культурної, релігійної і навіть етнонаціональної гомогенності створювалася зруйнуванням традиційної соціальної стратифікації, рішучим викоріненням інакомис-

лення, репресіями проти широких верств інтелігенції. Заперечуючи релігію, оголосивши її «опіумом для народу», більшовизм замінив її чимось на зразок релігійного фундаменталізму з властивою останньому нетерпимістю, фанатизмом, схильністю до зовнішньої обрядовості. Офіційна ідеологія пропагувала зречення людини від особистих інтересів на користь державних. Участь у масових заходах та виборах мала характер своєїрідної літургії або політичного спектаклю.

Як теократична у своїй основі система поглядів, більшовицький тоталітаризм постійно потребував підтвердження своєї «єдиноправильності», а тому приділяв велику увагу «перекроюванню» минулого. Схема історичного процесу вироблялася і затверджувалася на найвищих щаблях партійного керівництва. Але головним знаряддям підтримування стабільності системи був страх. Він виступав не тільки як інструмент залякування і розправ, але і як засіб створення специфічної атмосфери «воєнного табору», де найменше відхилення від загальноприйнятих догм каралося як злочин. Комплекс «оборонної» свідомості і абсолютизація насильства призвели до постановки на конвейер навіть процесу фізичного знищення тих, кого режим вважав не досить лояльним і тому небезпечним для себе. Масовий терор став рутиною, звичайною справою, якою була, скажімо, колективізація чи «культурна революція». Наслідком став своєрідний «державний геноцид» [40, с. 134–136]. За підрахунками В. Нейгана, в СРСР протягом 1917–1987 рр. за безпосередньої участі держави загинуло десятки мільйонів громадян [41, с.11].

У пострадянській науково-публіцистичній літературі дедалі частіше вживається термін «радянська цивілізація». Один з його пропагандистів, відомий російський публіцист С. Кара-Мурза, видав 2004 р. досить об'ємну монографію «Советская цивилизация» [42, с. 797]. В ній автор, слухно критикуючи методи, за допомогою яких в Російській Федерації відбувалося первісне нагромадження капіталу, нищилися соціальні здобутки громадян, апологетизує «переваги» соціалістичного способу життя, який, мовляв, приніс щастя більшості населення СРСР. Вдаючись до механічного переліку досягнень радянської науки і техніки, прав громадян на безкоштовну

освіту, працю, медичне обслуговування, інші соціальні здобутки, він наполягає на тому, що соціальний експеримент більшовиків привів до появи нової світової цивілізації.

На нашу думку, якщо говорити про «цивілізацію» в Радянському Союзі, то, умовно, до неї можна віднести лише «брежнєвський період». Адже у ленінські та сталінські часи йшла руйнація цивілізації старої, винищувалися цілі класи населення, країна перебувала у перманентному стані війни як із зовнішніми ворогами, так і з власним народом. За Хрущова намітилася певна стабілізація, яка плавно перейшла у т. зв. «застій». Він і був уособленням «радянської цивілізації», бо у часи Горбачова почався її розклад і занепад.

Розмірковуючи на цю тему, Ю. Павленко зазначає, що розуміння цивілізаційної структури сучасного людства та нашої власної цивілізаційної ідентичності передбачає відповідь на запитання: чи було створено в СРСР нову цивілізацію? Відповідаючи на нього, він нагадує: ми добре пам'ятаємо офіційну тезу радянських часів «радянський народ – нова історична спільність». Обидві її складові, а вона в цілому і поготові, безпідставні.

По-перше, безглуздо було казати про «радянський народ» як народ у власному розумінні цього слова, коли народами залишалися узбеки, естонці, українці, башкири, інші. По-друге, та історична спільність, що до певної міри склалася в межах СРСР, не була такою вже новою, її ознакою вважалася, перш за все, належність до величезного державного утворення (неоімперського типу), з наявністю в його підданих відповідної («радянської») надетнічної самосвідомості. У «радянського народу» було значною мірою спільне економічне, соціальне та, до певної міри, культурне життя, панування офіційної комуністичної ідеології та загальнозрозумілої російської мови, мови в якомусь сенсі сакральної – такої, якою написані тексти В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Брежнєва та офіційні партійні документи.

Багато в чому подібні надетнічні спільності історія вже знала. Майже всім наведеним ознакам відповідали Візантійська імперія, Арабський халіфат, імперії Китаю, починаючи з часів Хань. В усіх трьох випадках бачимо поліетнічну (багатонаціональну) державу імперського типу, певний рівень соціально-економічної й культур-

ної інтеграції, офіційну ідеологію (православ'я, сунітський іслам, конфуціанство) та пануючу мову, якою укладалися сакральні тексти та видавалися державні укази й спілкувалася провідна політична й соціокультурна верства. Аналогічні тенденції, хоча й менш виразно (через політеїзм та греко-латинський мовний дуалізм) спостерігаємо і в Римській імперії.

Подібне бачимо й у США (макродержавна потуга з інтегрованим політичним, соціально-економічним і культурним життям, поліетнічним і багаторасовим складом, офіційною ідеологією (в чомусь не менш жорсткою, ніж радянсько-комуністична) і мовою.

Отже, враховуючи стадійні та соціокультурні особливості названих спільнот, можемо стверджувати типологічну подібність до них надетнічної спільноті, що утворилася в СРСР. А оскільки Візантія, Арабський халіфат і конфуціанські імперії Китаю з залученими до їх силового поля периферійними народами і державами склали певні цивілізації (Східнохристиянську, Мусульманську, Китайсько-Східноазійську), то може скластися враження, що і СРСР репрезентував, власне, цивілізаційну спільність.

Проте, при глибшому погляді, такий висновок прийнятним бути не може. Річ у тім, що будь-яка справжня цивілізація ґрунтується на певних загальноцивілізаційних архетипах і базових цінностях (етичних, естетичних, інтелектуальних, сакральних), на власному, спільному і органічному, природному для її представників ідейно-ціннісно-мотиваційному підґрунті. Саме це, а не військово-політична могутність наддержави, утримує цивілізаційну спільність навіть тоді, коли імперська система розпадається й гине (прикладів достатньо дає історія Східнохристиянського, Мусульманського чи Китайсько-Східноазійського світів). Утім, СРСР такого духовного підґрунтя, попри всі зусилля офіційної пропаганди, не мав і мати не міг. Не міг тому, що комуністична ідеологія не відповідала (а через свою матеріалістично-атеїстичну природу не могла відповісти) на головні смисложиттєві, екзистенційні питання людського буття, її відповіді не здатні були задовольнити глибинні духовні запити, а отже, вона не могла запропонувати дієві ідейно-ціннісно-мотиваційні підстави людською життям.

Радянський Союз, як і попередні на просторах Євразії Російська Імперія, наддержавна Чингісхана і його нащадків, Тюркський каганат тощо, не був окремою цивілізацією через брак власного ідейно-ціннісно-мотиваційного, релігійно-духовного підґрунтя. СРСР охоплював частини різних цивілізаційних систем, прагнучи нівелювати їх викорінюванням наявних у них такого роду основ і насадженням власних квазіцивілізаційних цінностей. У негативній частині цей проект значною мірою вдався. Якщо духовні підстави життя народів СРСР і не були цілком знищені, то принаймні зазнали значних втрат і найсильнішої руйнації. Але штучні цінності комуністичній ідеології не поталанило нав'язати жодному народові. Комунізм виявився не тільки деструктивним щодо традиційних цивілізаційних цінностей, а й неспроможним створити нові [43, с. 175–177].

Мало того, що радянські республіки перебували на різних шаблях суспільно-політичного розвитку – пересічний громадянин СРСР мав дуже слабке уявлення про культуру й побут інших народів радянської імперії. Єдине, що якоюсь мірою могло слугувати об'єднуючою ланкою, була російська мова, яку вивчали в школах усіх республік. Але й тут бажане видавалося за дійсне, бо в Середньо-азіатських, Закавказьких республіках та Прибалтиці і російську мову населення знало погано. Все трималося на партійній вертикалі, яка з року в рік ставала дедалі абсурднішою, а отже, нежиттєздатною.

Саме з такими ціннісними «надбаннями» Україна вступила в добу незалежності.

За 21 рік державності в ній так і не відбулося правдивої декомунізації й десоветизації, а отже, й жодних по-справжньому ефективних і послідовних реформ не було здійснено – ані в економіці, ані, зрештою, в інших сферах. Водночас посткомуністична номенклатура («партія влади» за Л. Кравчука і «олігархія» за Л. Кучми, «любі друзі» за В. Ющенко і «донецькі» за В. Януковича) напрочуд успішно маргіналізувала націонал-демократичну частину українського політикуму, кооптувавши й скомпрометувавши її лідерів і зруйнувавши її організаційно. А головне – вона досягла неабияких успіхів у «прихватуванні» державної власності, тотальній корупції, перекачуванні грошей за кордон й утриманні влади найрізноманітнішими засобами.

Коментуючи наявний стан речей, академік НАН України М. Попович зазначає : «Ми, інтелектуали, на початку 1990-х створювали програми, дійсно відчуваючи загрозу аморальної влади, намагалися прийти до спільного рішення... але все це відбувалося неначе на сцені якогось театру, а справжні рішення приймалися за кулісами. А потім виявилось, що державу у нас вкрали.

Мені здається, що трагедія українського, російського та інших пострадянських народів – не лише в тому, що ми стали погано жити, але біда полягає ще й у тому, що нові політичні конфігурації, які прийшли на зміну, демонстративно аморальні. Ми мали рацію, коли писали, що моральність – це категоричний імператив, якому треба підкорятись» [44, с. 48].

Схожі думки щодо деструктивного впливу української влади на ситуацію в країні висловив і відомий політолог З. Бжезінський. У розмові з українськими журналістами він підкреслив, що за нинішнього Президента українці обрали таку політику, яка рівнобіжно зменшує незалежність України від Росії. Разом з тим це зменшує шанси на те, щоб стати частиною Європи, що становить величезну загрозу всій українській незалежності: «Без імен я можу сказати, що істинна проблема полягає в надзвичайно низькому рівні патріотизму у високих політичних елітах, – заявив американський політолог. – Найвищі політичні еліти України найбільше переймаються власною заможністю і власним збагаченням. Внаслідок цього дуже заплутані хаотичні зв'язки та брак стратегічного бачення для України» [45].

Український народ давно і остаточно втратив повагу і довіру до всіх гілок своєї влади, яка перетворилася на закриту касту аморальних пристосованців. Вище ми наводили характеристику Є. Чикаленка українській сільській «еліті» доби революції. На жаль, нинішня правляча камарилья повністю підпадає під таку саму оцінку. Українська влада не зацікавлена у розвитку традиційних цінностей, притаманних українській цивілізації. Більше того, вона свідомо розбещує населення, низводячи його до маргінального стану, насаджуючи конформізм, бездуховність та зневіру у майбутньому. За таких умов перспективи розквіту української цивілізації видаються дуже похмурими.

І все ж таки певні надії на поліпшення ситуації існують. Парадоксально, але нинішня влада запустила механізм, який неминуче знищить її саму. Започаткувавши судові процеси проти своїх політичних ворогів, В. Янукович відчинив «скриньку Пандори». Тепер кожен наступний режим буде докорінно винищувати попередній, аж доки не відбудеться самоочищення владних структур. Павуки в банці мають пожерти один одного й звільнити місце, говорячи словами В. Липинського, для «людей сміливих та чесних – людей, які люблять велике і шанують справедливість» [7, с. 469].

Є і більш швидкий сценарій повернення України в лоно цивілізованих країн, а отже, й збереження її цивілізаційних цінностей. Для його здійснення треба використати методіку всенародного референдуму, запропонованого В. Медведчуком, й порушити питання про запрошення на топ-менеджерські посади в усіх гілках української влади іноземних фахівців з найширшими повноваженнями. Це, по-перше, дозволить відтягти від бюджетного корита олігархічні клани, що паразитують на державному тілі. По-друге, дасть змогу місцевим некорумпованим кадрам за рекомендацією сингапурських, європейських чи американських управлінців пробитися на посади, від яких залежатиме розвиток національної економіки та культури. По-третє, виведе Україну з глухого кута ізоляції від світової цивілізації, в якій її завели вітчизняні можновладці. У сиву давнину наші пращури вже запрошували на службу варязьких конунгів. Внаслідок цього виникла могутня середньовічна держава – Київська Русь. То ж, чи не настала пора скористатися їхнім досвідом?

Література

1. Wright Q. Problems of Stability and Progress in International Relations / Q. Wright. – Chicago, 1972. – 392 p.
2. Михальченко М. Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення / М. Михальченко, З. Самчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 4. – С. 27–41.
3. Прицак О. Що таке історія України / О. Прицак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 53–60.
4. Введение в философию : учебник для вузов. В 2-х частях / Под. ред. И. Т. Фролова. – Ч. 2 – М. : Политиздат, 1989. – 639 с.

5. Черняк Е. Б. Цивилиография : наука о цивилизации / Е. Б. Черняк. – М. : Международные отношения, 1996. – 384 с.
6. Попович М. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – Київ – Філадельфія, 1995. – 470 с.
8. Бочковський О. І. Вступ до націології / О. І. Бочковський. – К., 1998. – 140 с.
9. Грушевський М. Українство в Росии, его запросы и нужды / Михаил Грушевский. – СПб., 1906. – 48 с.
10. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Михайло Петрович Драгоманов // Вибране. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
11. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – Т. 2 : Від половини XVII століття. – 349 с.
12. Кирило-Мефодіївське Товариство : у 3-х томах / П. С. Сохань. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 3. – 440 с.
13. Зайончковский П. А. Кирило-Мефодиевское общество (1846–1847) / П. А. Зайончковский. – М., 1959. – 172 с.
14. Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське Товариство : у 3-х томах. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
15. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX–початок XX століття) / Ю. Левенець. – К. : Стилюс, 2001. – 584 с.
16. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000. – 260 с.
17. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк ; [пер. з англ. передм., упоряд. Г. Касьянов]. – К. : Дух, 2000. – 354 с.
18. Kristof, Ladis K.D. The Russian Image of Russia: An Applied Study in Geopolitical Methodology / Ladis K.D., Kristof // Ch. A. Fischer (ed.). Essays in Political Geography. – London, 1968. – 388 p.
19. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / Іван Дзюба. – К. : КМ Академія, 2001. – 34 с.
20. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова : в 20-ти тт. – СПб., 1863–889. – Т. 1. – СПб., 1863. – 508 с.
21. Донцов Д. Культура примітивізму / Дмитро Донцов. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 39 с.
22. Чикаленко Є. Щоденник : у 2 т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – (Vita Memoriae). – Т. 1 : 1907–1917. – 426 с.
23. Солдатенко В. Феномен української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. / Валерій Солдатенко // Діалог. Україна і Росія. – 2002. – № 3. – С. 152–153.
24. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 года. Протоколы. – К. : Україна, 1991. – 241 с.

25. Гошуляк І. Україна в політиці РКП(б) наприкінці 1919 року / Іван Гошуляк // *Діалог. Україна і Росія.* – 2002. – № 3. – С. 161.
26. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / Валерій Волковинський. – К. : Знання, 1994. – 262 с.
27. Верстюк В. Ф. Махновщина : Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 368 с.
28. Махно Н. Воспоминания / Нестор Махно. – Кн.1. – Париж, 1929. – 348 с.
29. Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав / Іван Лисяк-Рудницький // *Історичні есе. В 2 т. – Т.2.* – К. : Основи, 1994. – 573 с.
30. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
31. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис / Олег Олексійович Рафальський. – К. : Поліс, 2000. – 447 с.
32. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Юрій Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 560 с.
33. Грабович Г. Советизація української гуманістики / Г. Грабович // *Критика.* – 1997. – № 1. – С. 18–22.
34. Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929. / Сергій Олександрович Єфремов. – К. : ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
35. Преображенский Е. Новая экономика / Е. Преображенский. – М., 1926. – С.63–64.
36. Кульчицький С. Три Переяслави / Станіслав Кульчицький // *Дзеркало тижня.* – 2002. – 31 серпня.
37. Солдатенко В. Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси / Валерій Солдатенко // *Дзеркало тижня.* – 2002. – 28 червня.
38. Політичний терор і тероризм в Україні : Історичні нариси / Д. В. Архирейський [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.
39. Довженко О. Україна у вогні / Олександр Довженко. – К., 1990. – С. 197–198.
40. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стило, 1998. – 278 с.
41. Нейган В. П. Толерантність та міжнародний правопорядок / В. П. Нейган // *Політична думка.* – 1995. – № 2–3. – С. 4–13.
42. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2004. – 797 с.
43. Павленко Ю. В. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР? / Ю. В. Павленко // *Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект : зб. наук. праць / відп. ред. І. Курас ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, // Діалог. Історія, політика, економіка – К., 2004. – №5 – С. 504*
44. *Світогляд.* – 2012 – №3. – С. 48.
45. *День.* – 2012. – № 93-94. – 1–2 червня.

Розділ V

ЦІННІСНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДЕОРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Функціонування та діяльність політичної еліти є одним із центральних питань як теорії політологічних досліджень, так і сучасних політичних практик/викликів суспільно-політичних відносин XXI століття. Рівень представництва/виразника еліти в соціумі (регіональний, національний, політико-управлінський) тим самим уособлює відповідний рівень політичної культури будь-якої країни, демонструє публічну поведінку людей, їхні ціннісні уявлення про політичну організацію та розвиток суспільства.

Таким чином, з одного боку, від діяльності, поведінки політичних еліт залежить розвиток суспільства, точніше, його характерні особливості: розвиток, застій чи занепад. З другого боку, діяльність та поведінка політичних еліт є неодмінним показником характеру та якості політичної влади в країні, способу її організації, а також здатності політико-управлінської. Тобто, чи є вона здатною до кваліфікованого керівництва суспільством (суспільного регулювання), до прогнозування та вироблення стратегічних перспектив його впорядкованого розвитку, а не стихійного хаотичного буття. Наведені міркування щодо взаємодії політико-управлінської еліти та суспільства вкотре унаочнюють і актуалізують важливість дослідження політики як регулятора суспільних відносин, а отже, і політичної організації.

Звідси висновується взаємозв'язок з тим, що від характеру та особливостей організації чи дезорганізації політичної влади в країні залежить і характер політичної організації чи дезорганізації самого суспільства. Ціннісні ж орієнтації в цих процесах виступають своєрідним мотиваційним підґрунтям людської дії.

Ціннісні фактори політичної організації та дезорганізації є одним із ключових елементів політичних цінностей суспільства як у теоретичних, так і практичних вимірах. У першу чергу це зумовлено тим, що ціннісна складова в дослідженні політичних процесів є невід'ємним компонентом у дослідженнях всієї системи соціаль-

них відносин загалом. У контексті заявленого нами дослідження варто відзначити структурно-функціональний підхід до вивчення суспільства. Саме він надає змогу аналізувати суспільство як особливу цілу систему із закономірними і функціонально взаємопов'язаними між собою частинами (Р. Мертон «Соціальна теорія і соціальна структура»). Заявлений метод аналізу соціальних систем доповнює структурний функціоналізм, який розглядає їх під кутом зору забезпечення стійкості, цілісності, що в сумі своїй знаходить вираження в системній структурі, яка має надіндивідуальний, позбавлений індивідуальності характер. На думку англійського історика, юриста і антрополога Г. Дж. Мейна, саме на цьому рівні індивід у структурній ніші набуває соціального статусу («Стародавнє право»). Через призму теорії структурного функціоналізму відображається місце людини в суспільстві, пов'язане з поняттями соціальної позиції та соціальної ролі, що, власне, і характеризує взаємовідносини індивідів у межах соціальної системи. В обґрунтуванні соціальних якостей людини Р. Лінтон разом з іншими дослідниками відзначав важливість у процесі соціалізації соціальної ролі як моделі схеми поведінки людини, що задається саме соціальною системою. Як бачимо, саме в структурному функціоналізмі відбувається становлення рольової концепції особистості. І соціальні системи для неї виступають своєрідним функціональним імперативом (вимогами). Таким чином соціальна система адаптується до навколишнього середовища, вибудовується організація міжособистісного спілкування між членами певного соціального об'єднання. Саме в теорії структурного функціоналізму функціональні імперативи (вимоги) почали оформлюватися в соціальну норму (закони, інструкції і т.п.). Порушення загальноприйнятих норм вважається відхиленням у функціонуванні соціальної системи, що неминуче викликає системні дисфункції, що може, врешті-решт, призвести до системної кризи, дезінтеграції, дезорганізації. Саме щодо останніх деструктивних форм функціонування соціальної системи Е. Дюркгейм у своїй відомій праці застосував поняття «аномія», вказавши, що саме аномія є регулярним і специфічним фактором самогубства. Внаслідок своїх міркувань він

виокремив три види самогубств, зумовлених різними впливами на людину соціальних норм: егоїстичне (коли людина не бачить сенсу свого життя), альтруїстичне (коли людина вбачає сенс свого життя, власне, за його межами, тобто повністю підпорядковує його суспільству), аномічне самогубство – характеризується безпорядною, нерегульованою людською діяльністю та відповідними до такої ситуації стражданнями [1, с. 303]. Такий стан самогубства Дюркгейм назвав соціальною аномією, як наслідок втрати ціннісної системи в суспільстві та руйнування його норм.

Ціннісно-нормативний підхід у політологічних дослідженнях, незважаючи на свій дискусійний характер в політичній теорії ХХІ ст., є одним із класичних та провідних підходів до аналізу суспільно-політичних процесів. Такий підхід до аналізу соціальних систем дає змогу досліджувати політичні процеси з погляду їх відповідності нормам суспільної справедливості та моралі, що, в свою чергу, дає підстави досліднику «вимагати» від політичної реальності певного ідеального порядку та відповідних соціальних відносин. Саме під таким кутом зору, власне, і вбачається ідеальний тип демократичного устрою тієї чи іншої соціальної системи.

Про дискусійний характер підходів щодо аналізу в політологічних дослідженнях, зокрема, свідчить праця американського політолога Теренса Болла «Куди прямує політична теорія?» [2]. Аналізуючи питання стану, проблем та перспектив політичної теорії, політолог вбачає два рівні теоретизування. Солідаризуючись з британським теоретиком М. Оукшотом («Раціоналізм у політиці»), Т. Болл визнає, що першорядне теоретизування виникає у зв'язку з діяльністю, спровокованою устроєм будь-якого суспільства. До цього рівня теоретизування американський політолог відносить вічні запитання, які будуть ставитися до тих пір, поки люди житимуть у спільності: хто кому зобов'язаний і в якій послідовності? Щодо питання про обов'язки і повноваження, то, можливо навіть, зазначає Т. Болл, тут матимуть місце запитання: хто повинен розв'язувати проблеми, які стосуються всієї спільноти, – всі її члени чи лише декотрі? Якщо останні, то які саме, як і ким вони мають бути вибрані? Окрім того, існують питання, які

вимагають проведення концептуальної і одночасно політичної демаркації: за допомогою яких критеріїв ми будемо проводити відмінності між політичними і публічними проблемами, а також неполітичними або приватними? Ці проблеми, в свою чергу, викликають питання про підстави і виправдання: звідки беруть початок вищенаведені критерії і на якій підставі вони могли б бути виправдані (чи, якщо того потребує ситуація, піддані критиці)? Або ж, пропонує Т. Болл, розглянути питання про покарання: що ми будемо робити з інакомислячими або тими, хто відхиляється від норми встановленої членами нашої спільноти – терпіти, виганяти чи страчувати? Потім ідуть питання про ступінь і межі зобов'язань: чи має кожна здорова людина зобов'язання змагатися/битися і, можливо, вмирати за державу, якщо виживання держави, як може показатися, потребує цього? Як відзначає Т. Болл, список таких запитань можна іще продовжувати, але цілком вповні зрозуміло: питання, якими цікавиться політичний теоретик, є такими самими, які порушує і на які мусить відповісти будь-яке цивілізоване суспільство. Але якими б неперевершеними чи звичайними не були б уми тих, хто розмірковує над питаннями про належне впорядкування суспільства, залишається фактом, що політичне мислення або теоретизування є важливим і необхідним.

До другорядного теоретизування Т. Болл відносить академічні дослідження, які стосуються переважно, але у жодному разі не виключно, вивчення, викладання та коментування класичної політичної думки.

Своє дослідження стану сучасної політичної теорії американський політолог Т. Болл обґрунтовує своєю моделлю співпраці представників теоретизування першого рівнів та другого. Як доводить політолог, таке розрізнення проводиться стандартно між тими, хто творить політичну теорію, і тими, хто вивчає чи говорить про неї. Іншими словами: «Той, хто може, творить; той, хто не може, навчає» або ще: «Одні конструюють реальність, а інші її аналізують». Отже, релевантне розрізнення залишається не між першим і другим рівнями, а між першим та другим ступенями теоретизування.

Як зазначає Т. Болл: «Питання політичної теорії є надто складними, аби їх залишати для тих, хто називає себе сам чи умовно визнається як політичний теоретик. Нам – теоретикам – не варто покладатися на мудрість чи інсайт. Якщо ми хочемо говорити усвідомлено і втручатися розумно в кризи нашого часу, то нам необхідна, в крайньому разі, деяка здатність сприймати тих із наших колег – політичних дослідників, котрі умовно визнаються як емпіричні політичні вчені. Ми – і я не вживаю цей займенник непродумано – відчайдушно потребуємо талантів один одного, методичних способів і здатності до сприймання. Але якщо ми хочемо наблизити наші позиції, то нам варто подолати деякі застарілі перепони, більшість із яких є спадком біхевіоралізму та антибіхевіоралістської реакції. Легко і без зусиль не перекинеш мости через давно прокладені своїми потоками руслами. Але дозвольте мені запропонувати один можливий спосіб перекричати шум води, а можливо навіть, навести мости через давній кордон між двома таборами, у котрих набагато більше спільного, аніж можна було би вважати за інших обставин ... ми є не тільки вченими і студентами, які вивчають політичну теорію, але і громадянами, – наголошує Т. Болл, – які турбуються і цікавляться проблемами державного устрою і світу, в якому живемо» [2, с. 408, 410].

Про дискусійність та неоднозначність підходів щодо аналізу соціальної реальності свідчить, наприклад, праця російського соціолога А. Радова «Метатеорія в дії; пояснення явищ сучасної соціології через її саму». Визнаючи правильним нормативний підхід у соціологічних дослідженнях, автор робить наголос на об'єктивному методі: «Метод соціології – об'єктивний метод, тому цей світ є ... соціальна реальність існує, навіть якщо ми логічно прийдемо до того, що вона – фікція. Світ пізнавальний, але повільно, помилково і стисло. Об'єктивне існує – і ми тут, щоб віднайти його» [3, с. 83].

У контексті розгляду теоретико-методогічних моделей обґрунтування характеру соціальних відносин та функціонування владних відносин, зокрема особливості організації політичної влади, її політико-управлінська здатність, має один з вирішальних факторів у регулюванні суспільних відносин загалом, у тому числі і політичній організації населення.

Саме у цьому особливо актуалізується і акцентується важливість питання політичної організації населення, на яку вказує вітчизняний політолог Ю. Левенець: «Політика багатомірна. Вона виступає і як вид соціальної дії, і як сфера управління, і як система соціальних відносин. ... У сфері управління проблема раціоналізму розкривається у зв'язку з процесом прийняття політичних рішень і визнанням за ними виняткової важливості у керівництві всім політичним життям» [4, с. 178, 180].

Політична організація або дезорганізація суспільства є відображенням шляхів управління соціальною системою, віддзеркалює ціннісні складові прийнятих політичних рішень, характеризує їхню мету та критерії як показників якості. Тут варто ще раз звернутися до аналізу соціальної структури, запропонованого Р. Мертоном. Не заради моралізаторства, наголошує він, варто враховувати етичну складову соціальних відносин, бо саме «з огляду етичної бажаності координації мети та засобів як фаз соціальної структури варто погодитися з тим, що недостатність такої координації призводить до аномії. Оскільки однією із найбільш загальних функцій соціальної організації є створення основ для прогнозування та регулювання поведінки людей, ефективність цієї функції все більше обмежується в міру того, як роз'єднуються вказані елементи соціальної структури. Принаймі прогнозованість повністю зникає і настає те, що з повним правом можна назвати культурним хаосом або аномією» [5].

Як бачимо, система соціальних відносин є значною мірою доленосною для життя її суб'єктів. Стан аномії виступає ніби індикатором стабільного функціонування соціальної системи. Таким чином, політична організація суспільства є ціннісно наповненою організацією. В її системі формуються уявлення людей та суспільств про себе і свій світ та своє місце в ньому. Позитивні ж світоглядні зміни можуть стати однією з причин соціальної трансформації чи, навпаки, реальні суспільні перетворення (зокрема, ціннісно-культурні зрушення) можуть спричинити світоглядні зміни, а отже, і дезорганізацію. В обох випадках об'єктом змін є цінності.

Так, вітчизняні дослідники вважають сферою політичних цінностей «об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та

їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності» [6, с. 719]. В свою чергу, дефініція «політичної цінності» є теоретично спорідненою з визначенням поняття «організація» як «об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій і т. ін.» [7, с. 853]. Так чи інакше, людина у процесі своєї соціалізації виробляє комплекс бачень, що утверджують її у власній життєвій позиції. Політичні цінності покликані інтегрувати здобутий і сформований у процесі політичної соціалізації політичний світогляд і саме цей світогляд ціннісно визначає місце окремої людини і цілих спільнот у системі політики.

Цінності формують людське суспільство, підіймаючи його над Природою і, зокрема, над різноманітними природними спільнотами – людина живе й мислить цінностями, а власні (навіть найприродніші) потреби вона сприймає виключно у ціннісному оформленні. В політиці морально-релігійне поняття «свобода волі» перевизначається як право обирати й захищати власні цінності, мати й обстоювати власні політичні переконання.

Політична організація є організацією, в основі якої покладений моральний чинник – цінності й вміння, що забезпечують мистецтво жити разом, узгоджуючи свої інтереси у міжлюдських взаєминах (між громадянами), у взаєминах влади й народу (між державою і громадянським суспільством), у взаєминах між різними носіями влади (між суверенами). Ціннісна зорієнтованість політики на узгодження інтересів не виключає їх протиставлення й конкуренції. Однак власне інтерес задля того, аби бути зрозумілим і втіленим, має становити цінність. Загалом, інтерес може визначатися як «ціннісно оформлена» потреба, тобто як синтез цінності й життєвої необхідності. Тож і політична організація соціуму передбачає «єдність і боротьбу» ціннісних світів (зокрема, світоглядів), а його політичні організації постають осередками й засобами захисту цих світів. Загалом, людина неспроможна безпосередньо сприймати власні потреби, тобто сприймати їх без опосередкування певною цінністю. Відмінності в потребах та ціннісне розмаїття призводить

до боротьби та пошуків консенсусу, тобто до того, що й становить сутність політичної практики.

Національна бездуховність є джерелом більшості соціальних лих і політичних катастроф. Однак, чим є ця бездуховність, як не відсутністю цінностей? Причому, йдеться тут про цінності високі, тобто освячені мораллю та релігією; цінності конструктивні, тобто спрямовані на творення, а не руйнацію; цінності справжні, тобто переважно власні (хоча й розумне запозичення також не варто відкидати, аби лиш воно не руйнувало тих ціннісних систем, до яких залучається). Тому важко уявити людину, народ, націю, які живуть без опори на систему тих чи інших цінностей, тобто без своєрідного морального фундаменту. Безперечно, історія знала не одну таку націю і народ, проте всі вони відійшли у минуле, а їх історичне існування було нетривалим. Хоча й цілком можна уявити іншу ситуацію – бездуховне животіння, безглузде й безкінечне. Такі народи й нації також існують – вони або бідні, залежні й самоізолювані, або багаті, зіпсовані й поглинуті споживацтвом.

Політика і справді може вважатися жорсткою й цілком прагматичною боротьбою за інтереси та боротьбою інтересів. Однак йдеться про досить складний процес артикулювання, поширення й втілення інтересів однією людиною чи суспільною групою, що нашоветується на подібний процес, який здійснюється іншими людьми чи групами. Такий способом і витворюється складна та багатопланова «тканина політичного тіла», коли, прагнучи довести й здійснити «свою правду», суб'єкт політичних відносин стає залежним від союзників та ворогів, формуючи з ними складну мережу відносин «діалог/конфлікт». Теоретично, політична боротьба може відбуватися з приводу й навколо будь-яких інтересів, однак потрібно виконати одну важливу умову – ці інтереси мають стосуватися влади, тобто вони, так чи інакше: стосуються всього суспільства; потребують влади задля свого втілення; підривають чи підтримують владно-адміністративну вертикаль. Таким чином, інтерес стає частиною політичної взаємодії та політичного процесу лише тоді, коли має хоч якесь відношення до «загального блага» та «державного інтересу». Останні ж можуть вважатися базовими

політичними цінностями принаймні європейських суспільств та європейців, що цілковито інтегрує легітимовані ними інтереси до сфери політики.

У політології об'єктом безпосереднього спостереження є люди, їх поведінка та наслідки цієї поведінки. Натомість, усе інше – класи, верстви, держави, прошарки, нації, еліти тощо – це лише символізовані «уявні спільноти». Інакше кажучи, соціальні колективи (окрім найменших) не можуть спостерігатися безпосередньо, а можуть лише символічно уявлятися, і саме цінностям належить ключова роль у цій соціальній уяві. Тому, розмірковуючи та говорячи про ту чи іншу суспільну групу, передусім слід мати на увазі цінності, які вона сповідує – її колективний світогляд, соціокультурний профіль, ідеологічний контур. Людство становить соціокультурну систему, яка регулюється, спрямовується і впорядковується завдяки певним системам цінностей, норм, ідеалів та правил. Тому досить слухним є твердження дослідниці теорії політики Барбари Крауз-Мозер [8, с. 109], що такі терміни, як «цінності», «норми», «ідеали», «правила», є конструктами, які неможливо спостерігати безпосередньо, і що єдиний спосіб їх вивчити – це висновувати з емпіричних наслідків людських вчинків.

Однією з важливих політичних цінностей політичної організації українського суспільства є державницькі цінності. Рух за свої інтереси упродовж всієї політичної історії українського суспільства був непростим. Проблему становив не лише брак ресурсів, солідарності та історичної рішучості й відваги, але й суттєвий «ціннісний дефіцит» – відсутність власних конструктивних та загальноприйнятих ціннісних систем. Цінності, якими керувалася й організовувалася українська політика, були або «чужими», або вузькопартійними, або глибоко провінційними. Тут давалося взнаки тривале перебування українців на узбіччі історичного процесу; їх відлученість через імперську залежність та упослідженість від світових (передусім культурних) процесів; хронічна незавершеність націотворчих процесів, затримка цих процесів між суто етнічною і власне політико-національною фазами. Ще більш влучно про значення державницьких цінностей та їх

роль в організації українського суспільства висловився видатний економіст і громадський діяч, дійсний член Римського клубу Богдан Гаврилишин: «Століття імперського царату і десятиліття радянського режиму послабили організм нації. Послідовне приниження, знищення еліт, а опісля селянства, ізоляція від світу – все це залишило глибокі сліди. Послабилися національна свідомість, гордість, самопошана, патріотизм. Закоренилися різні комплекси, дещо хибне розуміння місця України у світі» [9, с. 246].

Ступінь організації демократичного суспільства залежить від того, наскільки продуктивним є громадянське суспільство щодо витворення нових та збереження старих ціннісних і організаційних форм. Зокрема, йдеться про політичні партії, що відіграють ключову роль у функціонуванні демократичних систем. Останні отримують свій порядок й організацію саме від громадянського суспільства, а не від державної влади, котра покликана лише захищати все те, що було витворено суспільством громадянським.

Державницькі цінності, декларування та відстоювання їх добре ілюструють документи політичних партій. Так, наприклад, оголошуючи мету створення партії «Україна Соборна», один із її ініціаторів, а потім і голова партії, Тетяна Яхеева зазначає: «Політична партія «Україна Соборна» створювалася задля об'єднання громадян, які поділяють спільні світоглядні і політичні цінності, пропонують суспільству базовані на них стратегічну програму розвитку і шляхи розв'язання окремих проблем, оцінюють з позицій відповідності цим цінностям всі процеси, які відбуваються в суспільстві. Результатом роботи партії стала «Декларація цінностей державницьких сил України». Ключовими положеннями заявленої Декларації стали: «Державність, Місія України, Україноцентризм, Європейськість, Соборність, Духовність, Солідарність, Соборноправність, Справедливість, Розвиток» [10]. Варто додати, що Т. Яхеева – український громадський і політичний діяч, науковець, народний депутат України I скликання (1990–1994 рр.). У співавторстві з народним депутатом України С. Семенцем розробила альтернативний варіант Декларації про державний сувере-

нітет України (1990 р.), більшість положень якого ввійшли в текст Декларації, прийнятої Верховною Радою України, а потім і в Конституцію України.

Загалом варто відзначити, що зі здобуттям незалежності українське суспільство набуло доволі широких можливостей артикуляції та агрегації своїх як індивідуальних, так і групових інтересів. Це, у свою чергу, і послугувало утворенню численних політичних партій в Україні, як об'єднуючої ланки політичних інтересів та політичних цінностей суспільства. Становлення новітньої вітчизняної багатопартійності, їхні ціннісні засади ґрунтовно відображено у праці «Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)» [11].

Багатопартійність є невід'ємною частиною будь-якої демократії, яка походить із громадянського суспільства й живиться потенціалом його ціннісного та організаційного плюралізму. Справжня політична партія зростає з відповідної системи політичних цінностей, завжди залишаючись ідеологічно укоріненою. Саме ця ціннісно-ідеологічна укоріненість дає можливість адекватно артикулювати суспільні інтереси відповідних верств населення, довести їх до інших сегментів суспільства та державної влади і, врешті-решт, втілити. Саме цінність (ідеологічна, соціокультурна, світоглядна) слугує першим критерієм того, наскільки партія втілює інтереси тих верств, які вона представляє на політичній арені. Вона ж (цінність) послугує критерієм лояльності партії власним переконанням – підставою її ідеологічного осуду або схвалення.

Щодо декларування програмних засад, реалізації/втілення у життя, то державницький інтерес, за свідченням народного депутата А. Парубія є в українському політикумі двоякий: «У нас іде злам по базових цінностях, а не по ідеології: одна частина політиків хоче бачити Україну самостійною європейською процвітаючою державою, інша – колонією або й частиною Росії, її сировинним додатком. По цьому зламу у нас відбувалися всі парламентські та президентські вибори. Тому повторюю, дер-

жавницькі сили мають об'єднатися довкола національного інтересу» [12].

Видатний філософ політики Р. Арон, досліджуючи державні режими ХХ століття, зазначав, що взагалі досконалих режимів не існує. Разом з тим, він зазначав, що політична діяльність неодмінно буде публічною, а отже, керованою та регульованою універсальними цінностями. У цьому зв'язку Р. Арон наголошує: «Сучасний політичний діяч, котрий долучився до державного правління, так чи інакше підпорядковує свою діяльність вищим цінностям суспільства, служіння котрому відповідний режим ставить як своє завдання» [13, с. 61]. Як бачимо, цінності в політиці спрямовують її процесуальну динаміку та водночас легітимізують певну конкретно-історичну форму (структурну статику) цієї політики.

Досліджуючи та обґрунтовуючи особливості формування та реалізації державної політики, в межах якої розгортається і політична діяльність, О. Радченко слушно відзначає, що реалізація державної політики завжди відбувається в межах і відповідно до пануючої в суспільстві та притаманної індивідуальним суб'єктам влади системи суспільно-політичних і морально-етичних цінностей.

Так, аналізуючи вплив ціннісної системи суспільства на механізми демократизації державно-політичного режиму в Україні, О. Радченко виокремлює чотири головні механізми трансформації державно-політичних режимів – легітимаційно-інституційний, процедурно-інституційний, ціннісно-мобілізуєчий та процедурно-імітаційний. Більш детально він це подає та обґрунтовує в наведеній таблиці (табл. 1), розкриваючи загрози застосування процедурно-імітаційного механізму демократичного державотворення через ефект розбіжності офіційних цінностей та практичних ментально-владних відносин у державному управлінні, що призводить до виникнення ефекту «подвійної моралі», яка фрагментує та поляризує і без того неоднорідну ціннісну систему суспільства [14, с. 23]. В таких умовах, наголошує вчений, виникає реальна загроза не тільки культурного розколу та дестабілізації, але й дезінтеграції суспільства.

Таблиця 1

Механізми трансформації	Відмінні особливості та характерні риси	Найбільш вірогідний результат застосування
Легітиміційно-інституційний	Передбачає еволюційний розвиток демократичної політичної культури суспільства, за настання домінування якої «знизу» відбувається інституціоналізація демократичних інститутів влади формалізованим (прийняття Конституції США), та неформальним (неписані правила політики Великої Британії) методом	Ліберально-демократичний або соціал-демократичний державно-владний режим з тяжінням до поліархії
Ціннісно-мобілізуючий	Інституціоналізований у формі національної ідеї, коли рушійною силою демократичного реформування виступає палка віра громадян у кращий державний устрій та бажання докласти зусиль до його наближення за високого рівня мобілізації суспільства	Консолідована демократія, у разі небажання влади вдаватися до демократичних змін можлива національно-демократична революція
Процедурно-інституційний	Виступає у формі конституційної інженерії, коли рушійною силою державно-владних перетворень є сильна політична воля харизматичного державця та раціонально-логічний стратегічний план інституційної перебудови	Неконсолідована демократія, можливий ціннісний розрив між політичною елітою та народом
Процедурно-імітаційний	Запроваджені формально цілком демократичні інституції наповнюються невластивими для демократичного суспільства поставленими ментально-владними відносинами	Дефектна демократія, можливий реванш авторитаризму

Показовим у контексті аналізу державницьких цінностей як важливої політичної цінності в політичній організації українського суспільства було загальнонаціональне дослідження випускників середніх шкіл, проведене спільно співробітниками Інституту соціології НАН України та Інститут педагогіки НАПН України у вересні-жовтні 2011 року. Усього було опитано 1134 випускників та 1066 вчителів старших класів. Вибірка репрезентативна, розроблена на основі статистичних даних Держкомстату України, похибка вибірки у межах 3,2 %. Найбільш вагомими життєвими цінностями сучасні випускники вважають міцне здоров'я, сім'ю, благополуччя майбутніх дітей. Порівняно з учителями, учні вище оцінюють важливість підприємницької ініціативи та участі у громадському і політичному житті. Натомість для них дещо менше важливі такі державницькі цінності, як незалежність України, демократичний розвиток країни, національно-культурне відродження, а також участь у релігійному житті [15].

Наведений стан політичної свідомості молодого покоління, природно, відображає загальну тенденцію взаємин суспільства з владою. Свідченням цьому слугують дослідження вітчизняних соціологів, які відзначають, що «переважна більшість населення відчувається безпорадною і нездатною до обстоювання законних прав та інтересів, ... а політична свідомість залишається амбівалентною або невизначеною» [16, с. 20–21].

Ситуація щодо сприймання та оцінювання політичних подій більшістю населення ускладнюється й такими знаковими подіями в Україні, як політичне ув'язнення лідера опозиції Юлії Тимошенко та її соратників: Юрія Луценка, Валерія Іващенко, Богдана Данилишина та ін. Ці події набули нечуваного резонансу не лише в Україні, але і за її межами. Так, наприклад, Голова Представництва Європейського Союзу в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра відзначив, що «стурбованість ЄС викликає вибіркоче застосування правосуддя проти членів колишнього уряду, зокрема, проти колишнього Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко, колишнього міністра внутрішніх справ Ю. Луценка. Ці справи вважаються головними перешкодами на шляху до процесу асоціації України з ЄС. Це найбільш видимі події, які відбулися протягом останнього

часу, що привернули особливу увагу в Європейському Союзі. Вони вважаються основними каменями спотикання на шляху до політичної асоціації і економічної інтеграції України. Ті події, які викликали в ЄС стурбованість, яку було висловлено, стосуються демократії, прав людини, верховенства права, умов ведення бізнесу, корупції. Були сподівання, що ці питання матимуть вирішення нарівні з самим процесом перемовин щодо Угоди [17].

Ціннісний розлам щодо базових цінностей як у колі самих політиків, так і серед населення, амбівалентність і невизначеність політичної свідомості населення, засудження світовою спільнотою репресивної політики щодо лідерів опозиції – всі ці базові характеристики сьогодення суспільно-політичного життя в Україні, як науковому середовищі, так і серед пересічних громадян, викликають міркування щодо можливої реакції суспільства на такі політичні процеси: чи буде повторення нового Майдану і чи взагалі можливий в Україні соціальний вибух? У своєму дослідженні вітчизняний суспільствознавець М. Михальченко слушно відзначає, що «усі гуманні ідеали 1988–1992 років були сплюндровані, а панують принципи політичних демагогів, олігархічних кланів, демократія і право стали ілюзією ... у політичній сфері Україна постійно балансує між «напівдемократією» і «напівавторитаризмом». Таке балансування набридло як нашому населенню, так і Заходу, якому потрібна демократична Україна ... провокативна поведінка верхів щодо низів стрімко знижує рейтинг довіри до влади та її лідерів» [18, с. 54–56]. Спираючись на результати масштабного соціологічного дослідження «Соціальна напруга в Україні: міфи та реальність», проведеного Всеукраїнською соціологічною службою в квітні 2011 року, М. Михальченко доводить, що рівень соціальної напруги та соціального вибуху є високим і показники його зростають. Головними причинами накопичення енергії соціального вибуху є економічний фактор і соціальне розшарування.

Знаковою у контексті нашого дослідження стала подія – Національний круглий стіл «Місія інтелігенції та вільних людей України» у квітні цього року за участю інтелектуалів, громадських діячів, журналістів, експертів. У своїх міркуваннях вони були

одноставні в тому, що «нинішні біди країни – наслідок недуги, яку називають втратою моральних цінностей. Панування споживацької ідеології було названо одним з її симптомів. А безсоромність влади та пасивність населення – природними ускладненнями, які виникли в перебігу загострення хвороби» [19].

У контексті порушеного нами дослідження ціннісних аспектів форм політичної організації суспільства становить пошук джерел та осередків творення цінностей. У демократичних політичних системах таким джерелом й осередком є громадянське суспільство. «Розвинене громадянське суспільство бачиться як складна картина одночасного існування, переплетіння чи боротьби численних груп приватних інтересів, враховувати які під постійним громадським тиском мусить кожен по-справжньому демократичний уряд. .... Це свого роду «мирна громадянська війна за свої інтереси». ... Неурядові організації – лише перші елементи, зерна, з яких проростає традиція різнопланового громадського активізму» [20, с. 3]. Отже, громадянське суспільство саме є сферою боротьби і єдності систем цінностей та оформлених ними інтересів, а не якимось ціннісним монолітом, що жорстко протистоїть державі. Загалом, воно є осередком ціннісного плюралізму, який у процесі розвитку громадянського суспільства розширено відтворюється, породжуючи нові цінності й нові організаційні форми. Останні інституційно уособлюються різноманітними неурядовими громадськими організаціями, які можуть вважатися свого роду «організаційними заготовками», тобто можливими формами політичної організації, що актуалізуються за належних умов.

Громадянське суспільство поєднує плюралізм цінностей з плюралізмом організаційних форм, демонструючи безпосередній взаємозв'язок між цінністю й організацією. Відповідно, й постає питання: що у цьому взаємозв'язку первинне? Безперечно, в установлених демократичних суспільствах цілком можливі випадки, коли «організація обирає цінність». Хоча справжні ціннісні системи (зокрема, світогляди) не стільки творяться, скільки об'єктивно виникають – «виростають». Тому й організаційна форма «проростає» з форми ціннісної. Громадянське суспільство є осередком і підґрунтям, в якому культивується таке розмаїття організаційних

та ціннісних форм. Проте, з огляду на первинність цінностей, це суспільство не може тлумачитися як проста сукупність автономних від держави громадських організацій. Передусім, воно є джерелом і осередком цінностей, а головним критерієм зростання громадянського суспільства слід вважати примноження ціннісного плюралізму.

Громадянське суспільство є однією з базових, тобто матричних, організаційних форм будь-якої сучасної демократії. Воно постійно породжує нові та зберігає старі ціннісні й організаційні форми. Громадянське суспільство, якщо не протистоїть, то принаймні не тотожне державі. Особливо це стає очевидним за умов соціальної трансформації, коли актуалізується питання «роздержавлення» життя посттоталітарного соціуму та розвитку його самоорганізації [21, с. 248–249]. Однак проблема співвідношення держави й громадянського суспільства, з огляду на примат ціннісних форм над організаційними, має очевидний ідеологічний чи навіть світоглядний вимір. «Першими і, очевидно, головними путами на ногах «втікачів від тоталітаризму» є пута ідеологічні. Розлом тоталітарного суспільства розпочинається з руйнації ідеології». Організоване суспільство» має забезпечити цьому процесові цивілізовані форми. Ідеологічні руїни є найбільш небезпечними. Як і радіоактивний бруд, вони підлягають утилізації в безпечних для суспільства місцях і формах» [21, с. 246]. Проте, передусім, громадянське суспільство відмовляється від «моноідеологізму», що нав'язується і підтримується державою, яка таким чином стає тоталітарною. Воно просто несумісне з ціннісною нетерпимістю та уніфікацією, продукуючи нові та накопичуючи старі цінності. І саме на ґрунті цього ціннісного розмаїття формується розмаїття організаційне. Сучасне суспільство – комплексне й багатомірне. Відповідно, й підтримання в ньому порядку вимагає різноманітних зразків політичної організації, укорінених в плюралістичній цінності.

Тоталітаризм руйнується розмаїттям ціннісних та організаційних форм, джерелом яких постає саме громадянське суспільство. В рамках цього суспільства «сходять» світогляди та культивуються ідеології, а на їх ґрунті зростають нові організаційні

форми, що зміцнюють демократію потенціалом самоорганізації. Тож для подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні залишається трансформувати цінність в організацію, а переконання – в організовану колективну дію.

Література

1. Дюркгейм Э. Самоубийство : социологический этюд / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Н. Ильинский; подгот. В. А. Луков]. – СПб. : Союз, 1998. – 320 с.
2. Теренс Болл. Куда идет политическая теория? // Политическая теория в XX веке: сборник статей / под ред. А. Павлова / Болл Т. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2008 (серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). – С. 387–411.
3. Радов А. Г. Метатеория в действии; объяснение явлений современной социологии посредством ее самой / А. Г. Радов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Том VII. – №2. – С. 77–89.
4. Левенець Ю. А. Політична наука: параметри раціоналізму / Ю. А. Левенець // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – С. 177–182.
5. Мертон Р. Социальная структура и аномия [Електронний ресурс] / Роберт Кинг Мертон // Научно-просветительский журнал СКЕПСИС. – Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_632.html.
6. Політичні цінності // Політологічний енциклопедичний словник / В. Б. Авер'янов [та ін.] ; упоряд. В. П. Горбатенко ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Українська асоціація політологів. – 2. вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.
7. Організація // Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736с.
8. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Барбара Крауз-Мозер ; [пер. с пол. И. А. Руденюк]. – Харьков : Гуманитар. центр, 2008. – 256 с.
9. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові / Б. Гаврилишин ; упоряд. В. Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.
10. Яхеева Т. М. Про «Україну Соборну» і Декларацію цінностей [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost848>.
11. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / кер. проекту М. С. Кармазіна ; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз ; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.

12. Андрій Парубій про злам політичних цінностей [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/05/17/parubiy-interview-2.html>.

13. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Реймон Арон ; [пер. с фр. Г.И.Семенова]. – М. : Текст, 1993. – 303 с.

14. Радченко О. В. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. наук з держ.управл. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. В. Радченко – Запоріжжя, 2010. – 35 с.

15. Нове покоління на порозі дорослого життя: цінності, життєві плани, вибір професії [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nove-pokolinnja-na-porozi-doroslogo-zhittja-cinnosti_-zhittevi-plani_-vibir-profesii.htm.

16. Головаха Є. Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження) / Є. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 12–23.

17. Жозе Мануель Пінту Тейшейра: Справи Тимошенко та Луценко – головні перешкоди на шляху Асоціації України з ЄС / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/6718.html>.

18. Михальченко М. І. Чи чекає соціальний вибух Україну найближчим часом? / М. І. Михальченко // Політичний менеджмент : науковий журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2011. – № 6. – С. 53–64.

19. Рахманін Сергій. Мистецтво жити свободою / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2012– № 13. – 6 квітня.

20. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства / Є. Бистрицький // Дзеркало тижня.– 2007. – № 42–43 (671–672). – 10 листопада.

21. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соц.-філос. аналізу / В. П. Андрущенко ; / наук. ред. М. Михальченко. – К. : Атлант ЮЕМСі, 2006. – 502 с.

Розділ VI

ПОЛІТИЧНІ МІФИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ПОЗИТИВИ І НЕГАТИВИ

XXI століття, як вважається, – це століття раціоналізму. Здавалося б, з розвитком наукового мислення міф має зникнути, поступитися місцем науковим поясненням. Разом з тим, «раціоналізм» сучасності ґрунтується на ірраціональних началах і, парадоксальним чином, багато в чому, – визначається ними. Більше того – ірраціональні виміри набувають нового дихання. Лежать вони, передусім, у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття і ціннісного виміру сьогодення. Як зазначав М. Еліаде, міфологічне мислення може залишити позаду свої колишні форми й адаптуватися до нової культурної моди, не зникаючи остаточно [1, с. 11]. Дійсно, нині міфи з'являються знову, змінюючи при цьому свою форму, пристосовуючись до нових цілей, але зберігаючи свій універсалізм, вдосконалюючи механізми впливу та функції. Під впливом сучасних трансформацій, змін, що торкнулися, практично, всіх сфер життєдіяльності людини, «модернізується» сутність міфу, відбувається його посилення (більшою мірою, ніж раніше), як не парадоксально, саме завдяки взаємодії з раціональним.

Мета цієї наукової розвідки – через дослідження процесів міфологізації масової свідомості, розкриття мотиваційно-сислової і ціннісно-творчої функції міфу довести доцільність використання позитивного, консолідуючого потенціалу політичного міфу для формування нової ціннісної системи, здійснення прогресивних суспільних змін.

Для досягнення зазначеної мети важливими є звернення, з одного боку, до основних характеристик міфологічної свідомості: синкретичності (злитості, нерозчленованості) міфу; нечутливості до суперечностей (несприйняття протиріч, оскільки основою міфу є фантазія); відсутності (незначущості) причинно-наслідкових зв'язків між предметами і явищами; з іншого – виокремлення тих аспектів становлення і розвитку цінностей, які найбільшою мірою піддаються впливу міфологізації.

Міфологічна свідомість була не лише найдавнішою, але й «фундаментальною» формою пізнання світу, суспільства і людини. Міф виник із необхідності пізнання і усвідомлення природної і соціальної стихії, сутності людини і світу, створення своєрідних символічних систем для пояснення їх єдності. В міфологічних системах людина, як правило, не виокремлює і не відділяє себе від оточуючого світу, природи, соціуму. Космос, природа, людина і суспільство сприймаються як нерозривна єдність, цілісність, підпорядкована єдиному божественному закону.

Міфологічна свідомість «мислить» символами: бог, цар, герой, образ тощо. Символами означені й явища, процеси чи поняття, що стоять за ними. Це є можливим тому, що у міфологічній свідомості існує постійний, нерозривний, цілісний і несуперечливий зв'язок між усіма предметами, явищами, об'єктами в природі, в соціумі.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи і людини. Це ще й своєрідний ціннісний синтез оцінки минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був (і багато в чому залишається) основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу є здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершеної моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини у ньому як невідокремлюваної єдності. В цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

У політико-філософському розумінні міф – це певний тип (спосіб) відображення й осмислення свідомістю зовнішньої реальності. Він дає людині можливість вписати все, що відбувається, події, явища, судження і оцінки дійсності в єдину історичну схему, структуру, «кодіфікувати» їх і співвіднести із ціннісними взірцями, які постійно репродукуються. Отже, міф задає як початок, так і кінець дії в певних умовах, вписуючи її в ієрархію суб'єктів і подій. Таким чином, міф націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, оціненого, засвоєного. Саме міфологічною свідомістю було вироблено бінарні системи ознак, універ-

сализовано їх семантичність і, по суті, закладено основи оцінок, що стали підґрунтям ціннісних суджень. Підставою бінарних ознак були протиставлення (хронологічні: день–ніч, зима–літо; просторові: земля–небо, схід–захід; соціальні: чоловік–жінка, дитина–дорослий, свій–чужий тощо). Таким чином створювалася своєрідна міфоконструкція універсальних ціннісно-знакових комплексів, ціннісних суджень, буття у межах цієї конструкції: гнів–милість, герой–ворог, життя–смерть, щастя–нещастя, дар–втрата тощо.

Отже, є всі підстави стверджувати, що саме міф був першою (первородною), прадавньою системою цінностей.

Вважається, що енергетичним підживленням міфів, зокрема національних, є архетипи. Архетипові особливості народу утворюються протягом усієї історії нації. Національна самосвідомість формується на основі міфів, як первісної ціннісної системи, і є їх невід'ємною частиною. Точніше було б сказати, що історичні події стають значущими для нащадків, коли вони вписуються в структуру міфу. Під національною свідомістю розуміється «система колективних соціально-психологічних феноменів, сутністю яких насамперед є уявлення про свою спільноту як національну, окрему від інших спільнот» [2]. Багато феноменів національної свідомості мають міфологічний характер. За Л. Іоніним, крім політичного та культурного націоналізму, варто виділяти ще і міфологічний як найбільш глибинний і фундаментальний [3]. До того ж, як вважають О. Донченко і Ю. Романенко, українському етносу міфологічне мислення притаманне більше, ніж багатьом іншим [4].

Сучасний міф знаходить своє вираження в науковій гіпотезі, фантастиці, соціальній утопії, ідеології. Інший значущий бік міфу в тому, що він, як і в давні часи, примирює людину з дійсністю.

Чи не основною ознакою сучасного стану масової свідомості є посилення відчуття небезпеки, недовіри, відчаю, відсутності чіткого вектора розвитку суспільства, орієнтирів власного життєвого планування. У цьому контексті, доцільно виокремити два типи цінностей: матеріальні та цінності самореалізації. Домінування в нинішній системі суспільних цінностей матеріальних її складових зумовлено низкою причин, передусім економічного

та соціального характеру, невизначеністю векторів суспільного розвитку, послабленням віри у ефективність організації суспільства на раціональних засадах, розумінням того, що чимало суспільно важливих рішень приймається без опертя на них, а залежать від механізмів, які для більшості громадян залишаються незбагненними. Саме тому на тлі означених процесів зростає цінність сім'ї, здоров'я, безпеки, близьких родичів і друзів. На думку Є. Головахи, соціальне мікросередовище останніми роками виконує вкрай важливу для збереження стабільності суспільства функцію соціально-психологічної й моральної підтримки, пом'якшуючи стреси, спричинені соціально-економічною кризою, руйнацією традиційного способу життя і трансформацією ціннісно-нормативної системи [5]. Проблема полягає в тому, що переважання таких взаємин у соціумі може стати відчутною інституційною перешкодою для розвитку демократичного суспільства, в тому числі й інститутів влади, оскільки громадяни за таких обставин здебільше піддають сумніву їх легітимність і внаслідок цього дистанціюються від них.

За умови розбалансованості ціннісної системи суспільства йому об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді базових міфів, які б визначали ціннісні показники складного перебігу української історії, створювали відчуття безпеки й частково знімали соціальну напругу.

У цьому контексті закономірним видається посилення міфологічних складових світогляду, сплеск міфотворчості. Відбувається цей процес протягом останніх десятиліть на тлі кардинальної зміни шляхів суспільного розвитку майже половини людства, коли стало очевидним, що «побудова комуністичного суспільства» є утопією. Замість глобального міфу про можливість побудови комунізму, народжуються нові: про унікальність тих чи інших країн, шляхів їх розвитку, ролі у світі тощо. Крім того, міфотворення стало складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання масовою свідомістю. «Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ століттю – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само

й відповідно до тих самих правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети, чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить усе наше соціальне життя» [6, с. 154]. Це, на перший погляд, парадоксальне твердження Е. Кассірера є справедливим, передусім з огляду на процеси «технологізації» міфу, з огляду на ту мотиваційно-смыслову роль, яку насправді відіграє міф у процесах життєдіяльності, на його незриму присутність практично у всіх її сферах.

Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф через взаємодію з політичною реальністю сам раціоналізується, «монтується» в політику і як її інструмент використовується для досягнення цілком прагматичних політичних інтересів і цілей. Разом з тим, перетворення ідеї, явища, події на міф важко зафіксувати, як і його новий зміст. Політичний міф є інтегрованою формою міфологічної і політичної свідомості, особливим видом міфу, що впливає на зміст і структуру цінностей через колективну пам'ять народу, його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру політичних процесів. Як цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей, політичний міф є своєрідним символічним засобом їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя.

На нашу думку, підґрунтям посилення сучасних процесів реміфологізації масової свідомості стали, передусім, процеси зламу існуючої тривалий час ціннісної системи. Дослідники аксіосфери виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть [7–9 та ін.]. Точкою відліку в оцінках нинішнього стану, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, спостерігається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні масової свідомості таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Під впливом кардинальних суспільних змін переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується новими, але ще мало усвідомленими «образами»: свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте

життя громадян. Новим змістом наповнюються і такі цінності, як відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Для 1990-х років характерним стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань. Посилюлися процеси матеріальної поляризації. Виявилися ціннісні розколи на національному та етнічному ґрунті. Цінності того періоду класифікуються переважно як інтегруючі чи дезінтегруючі. Їх особливістю вважається одночасна «різновекторність». Це означає, що такі цінності, як освіченість, професіоналізм, справедливість, чесність, порядність, можуть і об'єднувати, і роз'єднувати людей.

Разом з тим, саме цей і, багато в чому, наступні періоди суспільного розвитку характеризуються незбалансованістю політичних, економічних, моральних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності і «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів.

Коли сувора реальність розвіює довіру до держави, влади, політичних партій, коли зростає соціальна напруга в суспільстві, коли торується зневіра в ефективність організації суспільства виключно на раціональних засадах, – виникають найсприятливіші умови для посилення міфологічної складової соціально-політичної сфери. Міфологізується самé поняття «політика», явища і процеси, що у масовій свідомості пов'язуються з нею. А певний скепсис людей щодо політики компенсується їх схильністю до міфосприйняття.

В умовах нестабільності політичної системи проблема пошуку ефективного інструментарію, який би допоміг зрозуміти, пояснити, змодельовати, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку, стає вкрай актуальною. За таких обставин будь-яка ідеологія як система усталених ідей, уявлень і поглядів навряд чи буде спроможною «самотужки» створити несуперечливий образ політичної реальності. Тому в нагоді їй стає міфологія як засіб орієнтації в політичному середовищі та фактор впливу на політичні цінності, політичну свідомість і політичне життя суспільства в цілому. Не випадково поняття «політична психологія», «політична ідеологія» і «політична міфологія» все частіше використо-

вуються як споріднені для аналізу змін у суспільній свідомості, переосмислення політичних ідеалів і цінностей.

Політичне міфотворення стало неодмінною ознакою сучасної складної і багатовимірної дійсності. Міф стає потужним засобом впливу на масову свідомість, маніпулювання нею, невід'ємною складовою політичного управління особливо у кризові періоди. Суспільна свідомість за таких умов готова сприйняти будь-які утопічні проекти, відгукнутися на будь-які футуристичні прогнози. Їх сприйняття, очевидно, пояснюється особливим станом – неспроможності за допомогою наявного інструментарію розв'язувати нові проблеми. Не випадково серед причин кризи найчастіше вказують на те, що в країні не здійснюються системні політичні та економічні реформи.

Кризовий стан суспільства породжує відповідний тип поведінки, спосіб мислення та світосприйняття. Саме у періоди соціальних потрясінь і криз, у періоди невизначеності стан напруженого очікування актуалізують процеси ціннісного переосмислення політичних подій, що і стає підґрунтям для міфотворчості.

Зрозуміло, що в умовах фінансової нестабільності, зростання зовнішньої та внутрішньої заборгованості, скорочення соціальних виплат, невпевненості у міцності банківської системи, погіршення інвестиційного клімату, а отже, суттєвого знецінення авторитету української держави розвінчуються міфологеми про ефективне та швидке вирішення суспільних конфліктів і проблем. Пішов у небуття міф про єдину демократичну команду, створену за часів «помаранчевої революції». Випробовується на міцність міф про «команду професіоналів».

Не краща доля спіткала і міф про українську опозицію. Вона опинилась у непривабливому стані з огляду на брак політичних традицій. Міф про дієву українську опозицію не виконав своєї ідеологічної функції, а тому має поступитися іншим – міфам про «нову третю силу».

Ще один міф, який значно втратив міць власної конструкції і вплинув на розвиток політичних подій – це міф про сформовану партійну систему, яка спроможна делегувати своїх представників для управління державою. Міфічна партійна система, а точніше, велика «безсистемна» кількість політичних партій, з одного боку,

не стала уособленням суспільних інтересів чи інтересів окремих верств населення. З іншого боку, партії-переможниці виборчих перегонів отримали реальну владу не лише в центрі, але й на місцях. Захищаючи інтереси певних бізнес-структур щодо перерозподілу власності та сфер економічного впливу, партійна влада постійно намагається перенести бізнес-конфлікти у політичну сферу. Більше того, в ці конфлікти втягується все суспільство.

На жаль, список таких спростованих міфів можна продовжувати. Серед «деміфологізованих» – міф про чемпіонат «Євро-2012», який об'єднає зусилля українців та влади у розбудові соціальної інфраструктури; міфи про професійну армію, про «закон один для всіх», про можливість «поліпшення життя вже сьогодні». Серед спростованих також міфи про неоліберальну стратегію розвитку держави, про «євроінтеграцію вже найближчим часом», про «газову трубу» як аргумент у системі надійного енергозабезпечення, міф про ВТО і конкурентоспроможність українських товарів на зовнішніх ринках і, нарешті, міф про дієву, справедливу та ефективну владу в Україні.

Безперечно, кризовими явищами охоплена не лише Україна. Не визначаючи їх глибину і динаміку у країні наших сусідів, зазначимо певну спорідненість міфотворчих процесів. Відомий російський дослідник сучасних геополітичних процесів В. Іноземцев наочно демонструє «кінець російської народної казки». Його роздуми стосуються міфів, причому як досить давніх, так і новостворених. Ідеться про п'ять міфологем, за допомогою яких у свідомості росіян поширювалися ідеї, спрямовані на виправдання чинної державної політики (насамперед, економічної) та пошук винних у її неефективності. Це, зокрема:

- 1) міф про негативний потенціал, накопичений американською фінансовою системою, що й стало причиною «повномасштабної фінансової кризи»;
- 2) криза не торкнеться Росію, яка, навпаки, отримає можливість взяти участь у реформуванні світової фінансової системи;
- 3) міф про Росію як енергетичну наддержаву;
- 4) міф про інноваційну економіку Росії, а саме – про досконалість її технологій;
- 5) міф про колосальні успіхи державних корпорацій [10].

Аналізуючи ціннісні проблеми кризового соціуму, М. Лапін виокремив п'ять основних, з його погляду, груп цінностей: 1) інтегруючі – за допомогою них здебільшого консолідується поведінка суб'єктів (на рівні національної ідеї); 2) сенсу життя – вони визначають цілі буття, людської сутності, цінності волі, правди, краси; 3) вітальні – ціннісні судження, необхідні для збереження й підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; 4) інтерактивні – цінності міжособистісного спілкування; 5) ідентифікації й соціалізації – вони визначають процес формування особистості [11, с. 151–162].

Політична міфотворчість посилюється за умов, з одного боку, прагнення до створення єдиного, цілісного світогляду, який схвально сприймається суспільством, з іншого – за умов браку реальних засобів його утвердження. Якщо основу міфотворчості становитиме система позитивних символів, то вона може бути використана для здійснення прогресивних суспільних змін.

Зміна соціальних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам, які здебільшого є універсальними міфоконструкціями. Через адаптацію відбувається процес своєрідного пристосування до нової реальності. За таких умов ціннісний вибір і орієнтація особистості розкуті, зведені до умовностей, а отже, більш гнучкі. Олюднення і персоніфікація явищ навколишнього світу і процесів, що відбуваються в ньому, міфом зводяться до уявлень про ці явища і процеси. Завдяки цьому стає можливою ціннісно-емоційна, чуттєва орієнтація людини як один з найпростіших орієнтирів упорядкування її діяльності.

У нинішніх умовах за браком досвіду або неспроможності раціонального вибору подібний процес є, скоріше, механізмом реалізації того чи іншого архетипу, і міфологія використовується як своєрідний «підсилювач» цінностей, загострюючи той чи інший аспект цінності, гіперболізуючи її. З іншого боку, поєднання в масовій свідомості традиційних і нових цінностей слугує підґрунтям для розвитку соціальної міфотворчості. Більше того, міфи як своєрідне уособлення та символічне відображення основних цінностей суспільства покликані об'єднувати населення навколо подій і процесів, які відбуваються в країні.

Науковці [12; 13 та ін.] визначають кілька міфів, які найчастіше використовуються політичними акторами в періоди суспільних змін. Серед них: міф про свободу, демократію та особистісний політичний вибір громадян; міф про незаангажованість та об'єктивність основних політичних інститутів – парламенту, президентської влади, органів суду тощо; міф про соціальну рівність, про розв'язання суспільних конфліктів; міф про неупередженість засобів масової інформації, які формують певні стереотипи громадської думки тощо.

З одного боку, міфи є досить динамічними формами суспільної свідомості. Вони можуть народжуватися, зникати і знову з'являтися залежно від суспільних потреб. З іншого боку, міфи – це досить усталені структури, зважаючи на:

- взаємообумовленість міфу та масової свідомості (міф створюється і поширюється масовою свідомістю, остання використовує міф як свою складову);

- специфіку суспільної свідомості як такої (усталеність стереотипів, що значною мірою впливає на характер сприйняття міфу та поведінку людей);

- постійний інтерес до політичних подій (зазвичай без аналізу їх міфологічної складової);

- усвідомлення можливості надавати сенс власному існуванню за допомогою міфів [14].

Підґрунтям для створення міфів слугують також ідеологічні орієнтації. Міжпартійна конкуренція будується за принципом обіцянок щасливого життя. Причому, способи, що пропонуються для його досягнення, мало чим різняться. Про це свідчить програмова риторика політичних партій, яким притаманна ідеологічна невизначеність, або, точніше, ідеологічна уніфікація. На жаль, пропонувані програми не завжди виконують функцію ідеологічного оформлення сутності та інституціоналізації суспільних інтересів. Крім того, сучасні технічні засоби комунікації позбавляють ідеологію значення головного знаряддя політичної мобілізації – на зміну ідеологам приходять політтехнологи. З атрибуту ідеологія перетворюється на необхідний, але не надто функціонально корисний елемент партійної діяльності. Однак чинники, що обумовлюють «факультативність» ідеології в житті українських

партій, мають свою специфіку. Йдеться про те, що конфігурація простору електоральної конкуренції не сприяє посиленню ролі партійних програм.

Маніпулятивною складовою сучасної соціальної й політичної міфотворчості є також різні ціннісні обмеження суспільних та індивідуальних інтересів. Політична історія нашої країни різних часів та багатьох інших країн (Німеччина, Японія, Китай тощо) демонструє приклади самообмеження в ім'я національного відродження та оновлення. Політики пропонують громадянам відкласти задоволення своїх потреб на невизначений термін, тобто «затягнути паски» до кращих часів. Так званою складністю поточного моменту можуть бути ціннісно виправдані навіть різні види примусу. Так, тоталітарні режими широко використовували терор і репресії, знаходячи виправдання та маскуючи подібні дії політичних суб'єктів.

Соціальні потрясіння і кризи, ціннісна невизначеність посилюють у суспільній свідомості прагнення певного спрощення, побудови зрозумілої і універсальної моделі світосприйняття. За такої ситуації міф, як слушно зауважують В. Лисенко і В. Вірний, звертаючись до суспільного несвідомого, до архетипів, виступає тим самим ілюзорним образом, що систематизує в суспільній свідомості сприйняття суперечливої реальності. За реальність приймається міф, вона (реальність) віртуалізується. Кожна політична сила – чи то у прагненні знищити опонента, чи то у прагненні відновити свої втрачені позиції – активізується на ниві міфотворчості [15].

Досліджуючи вплив міфу на формування ціннісної системи, аналізуючи вплив міфотворчості на політичну свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування виключно у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки, нових цінностей.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – міф сприймається масовою свідомістю

переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, у тому числі (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасти несвідомо) використовують для аргументації інші міфи. Очевидно, тому, що ні одна злагоджена побудова світосприйняття неможлива без них.

Міф не пояснює реальної дійсності, а використовує її для створення ілюзії, гармонійної конструкції, своєрідної системи координат свідомості, специфічного відтворення суспільних явищ. Як система, вибудована сукупністю символів (смислів, значень, образів), міфологія інтерпретує дійсність і надає їй несуперечливої аксіоматичності. Можливість знищити міф – це міф. Руйнування одного міфу неминуче призводить до створення нового. Деміфологізація призводить до ціннісних зсувів. Свідомість перебуває у стані, який Л. Фестінгер назвав когнітивним дисонансом [16].

Зіткнення у свідомості суперечливих знань і переконань, поведінкових настановлень стосовно якогось об'єкта чи явища викликає відчуття дискомфорту і бажання усунути або стерти суперечності. Людина буде шукати вирішення емоційного і когнітивного дисонансу в новому міфі. І це процес не індивідуального, а колективного пошуку. І вибудовуються міфи з розрахунку не на індивідуальну, а масову свідомість, на натовп, який, як писав Г. Лебон, «ніколи не прагнув до правди, він відвертається від очевидності, яка не подобається йому, і воліє поклонятися омані, якщо тільки омана приваблює його. Хто вмів вводити натовп в оману, той легко стає його володарем; хто ж намагається привести його до тями, той завжди стає його жертвою» [17, с. 188].

Сучасний політичний міф створюється певним набором ідей-міфологем. Такі політичні міфи, як демократія, соціалізм, ариїство тощо, які мають за певних умов максимальний аргументативно-легітимуючий ефект, ніби кочують від однієї культури до іншої, від епохи до епохи в «очікуванні» сприятливого ґрунту для відродження. Як підкреслює А. Атанесян, однією з особливостей багатьох пострадянських держав було, з одного боку, «прищеп-

лення» міфів, характерних для західноєвропейської культури (в основному пов'язаних з можливостями демократизації й побудови громадянського суспільства, здійснення ринкових реформ і лібералізації, міждержавної інтеграції і т. п.); з іншого боку, відбувалося відродження національних міфів, особливо в перші роки незалежності, де героїчне минуле народу відіграло основну роль [18].

У нинішніх умовах міф щораз більше набуває раціональних ознак, хоча б з тієї точки зору, що стає інструментом раціональної політики, яка використовує міф для реалізації прагматичних цілей. У ситуації прагнення до створення єдиного, цілісного світогляду, прийняттого для суспільства за браком засобів реалізації, виникає сучасний політичний міф. А в умовах невизначеності напрямів стратегічного розвитку держави, суперечливих їх тенденцій політичний міф починає діяти як захисний механізм, що запобігає розпаду соціуму.

Особливу роль відіграють міфи в періоди ціннісних трансформацій. Це добре розуміють міфотворці, коли активно використовують їх ціннісну складову для маніпулювання масовою свідомістю. Йдеться, зокрема, про «регулювання» цінностей, коли, залежно від обставин, політики апелюють до «прагматичних» чи «гуманістичних» ідеалів. Традиційно спрацьовує так звана ідеалізація цінностей, спрямування їх на майбутнє (покоління, соціальних груп, країни в цілому) та абсолютизація цінностей (використання в промовах, передвиборчих програмах певного набору загальнолюдських цінностей, які є актуальними за будь-яких політичних обставин – свобода, справедливість, патріотизм, мир тощо).

Нові міфи поєднують раціональне та ірраціональне знання і вже в нових ідеологічних і політичних умовах. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у сучасному міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами і сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває ознак предмета віри і легенди, що Україна вже європейська демократична держава. Він може виникнути і природним шляхом в колективній свідомості, і бути створеним штучно за допомогою соціальних технологій. Обов'язковим у ньому є легендарність, утопізм, віра в природне і надприродне. А головне – предмет

сучасного міфу (реальний чи ірреальний) має відповідати, хоча б частково, змісту міфів, що Україна вже інтегрувалася в глобалізоване, інформаційне суспільство і це повинно сприйматися як правда. Найбільш стійкими є міфи, що мають частку позитивного знання.

Продукуючи символи і значення, міф наповнює політичні процеси новим культурологічним змістом, внаслідок чого змінюються політичні пріоритети, а відтак і сенс взаємовідносин влади з громадянами. Нереалізований, ірраціональний міф дезінтегрує суспільну свідомість, руйнує політичну стабільність. Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством прямо залежить від рівня її міфологічності. Саме тому будь-яке політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості.

У соціальному плані міфологія відіграє інтегративну роль, забезпечує цивілізаційну єдність. Разом з тим, мало створити міф. Важливо надати стійкості міфологічній конструкції, інакше її чекає руйнація. Міф має постійно «підживлюватися» практичними діями, що надаватимуть міфологічній конструкції стійкості і, водночас, гнучкості.

Конкретна соціально-політична ситуація, цілі й очікування масової свідомості можуть потребувати нових позитивних **міфологем**, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними дороговказами. Останні можуть згодом стати реальним підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми.

Література

1. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде ; [пер. с франц. В. Большакова]. – М. : Академический Проект, Парадигма, 2005. – 224 с. – (Технология культуры).
2. Шестаковський О. П. Потенціал концепції міфу Р. Барта при вивченні української національної свідомості / О. П. Шестаковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.soc4u.org.ua/theory/1/00_01.html. – Назва з титулу екрана.
3. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 2000. – 280 с.
4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

5. Головаха Є. Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–2003 років // Українське суспільство – 2003: соціологічний моніторинг. – К., 2003.

6. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153–164.

7. Балакірева О. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум : наук. журнал / голов. ред. О. М. Балакірева. – 2007. – № 2 (19). – С. 7–9.

8. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски теории / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1 – С. 15–29.

9. Пилипенко В. Людина за ринкових умов : вербальна поведінка та оцінка реформ / В. Пилипенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 153–165.

10. Иноземцев В. Конец русской народной сказки [Электронный ресурс] / В. Иноземцев, Н. Кричевский. – Режим доступа: <http://www.mk.ru/blogs/MK/2008/11/06/society/379565>. – Заголовок з титул. екрана.

11. Лапин Н. И. Ценности в кризисном социуме / Н. И. Лапин // Ценности социальных групп и кризис общества / Отв. ред. Н. И. Лапин. – М. : ИФ АН, 1991. – С. 151–162.

12. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер ; [пер. с франц.]. – М. : Мысль, 1980. – 326 с.

13. Филиппова Т. Мифы «верхов», мифы «низов». Природа контакта / Т. Филиппова // Мифы и мифология в современной России. – М. : Фонд Ф. Науманна, АИРО–XX, 2003. – С. 149–166.

14. Политология / Под ред. М. А. Василика. – СПб. : Издательский дом «Бизнес-пресса», 1999. – 592 с.

15. Лисенко В. Символи позбавляються шат, або Руйнування політичних міфів [Електронний ресурс] / В. Лисенко, В. Вірний // Персонал. – 17-23 листопада 2006 р. – № 46 (197). – Режим доступа: <http://www.personal-plus.net/197/1449.html>

16. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; [пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 320 с.

17. Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон ; [перевод / предисл. И. В. Задорожняка; вступ. ст. В. Н. Дружинина]. – М. : Ин-т психологии РАН, КСП+, 1988. – 412 с.

18. Атанесян А. Публичная политика и технологии современной политической риторики [Электронный ресурс] / А. Атанесян. – Режим доступа: http://www.noravank.am/uploads/268/06_arthur_atanesyan.pdf

Розділ VII

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ В ПРОЦЕСАХ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНЦІВ

Політичні комунікації у сучасних суспільствах будь-якого типу є повноцінними інструментами функціонування політичної системи. Причому, зрозуміло, що інструментальна складова комунікації може бути спрямована як на стабілізацію, так і на дестабілізацію соціально-політичної системи. Тому увага до політико-комунікативних процесів закономірно присутня з боку владних інститутів та дослідницьких установ. Вочевидь, питання не нове, але швидкоплинність сучасного політичного часу зумовлює постійний перегляд та вдосконалення теоретичного і практичного інструментарію для його аналізу та використання. На цьому ж ґрунті створюються нові аналітичні процедури та теоретико-методологічні підходи в межах вивчення сучасного медіаполя та медіапорядку.

З погляду корисності концептуалізації наявних даних цікавим здається розгляд політичних комунікацій у процесах формування цінностей за трьома взаємопов'язаними напрямками. По-перше, варті аналізу наявні моделі та форми політичних комунікацій та їх можливості у процесах ціннісної динаміки. Таким чином, є можливість виявити та описати форми комунікацій, які можуть або створювати нові ціннісні орієнтири, або трансформувати ті, що є, або взагалі їх девальвувати. У межах цього напрямку доцільно також проаналізувати можливості, перспективи та ризики, пов'язані з функціонуванням ціннісних систем. Крім того, це дасть змогу визначити наявну структуру та деякі особливості українських політичних комунікацій як інструментів створення та реалізації цінностей. По-друге, слід провести теоретичний аналіз засобів масової інформації крізь призму цінностей комунікації. Тобто головна увага в межах другого напрямку спрямовуватиметься на ціннісний вимір масової комунікації, на моделі взаємодії з відповідним аналітичним репаруванням матриць сприйняття та поширення інформації політичними суб'єктами. По-третє, дослідження, проведене за такою програмою, дасть змогу зробити класифікацію інформаційно-комунікативних технологій, які можуть бути використані у процесах

трансформації суспільно-політичних цінностей. Унаслідок цього стане можливою оцінка ризиків та перспектив існування тих чи інших цінностей.

Питання функціонування цінностей у сучасному суспільстві, зокрема його політичному сегменті, неодноразово ставало предметом уваги автора. Структура та динаміка наявних систем інтеракцій та концептуальне вивчення політичних комунікацій у сучасній Україні, що описані та проаналізовані автором у численних матеріалах раніше, є фундаментом для подальших досліджень інформаційно-комунікаційної складової політики. Більше того, вони є загальною теоретико-методологічною базою для вивчення та управління сучасними політико-інформаційними процесами. У свою чергу, у власних дослідженнях автор спирався на численні доробки західних, російських та вітчизняних вчених, які справили суттєвий вплив на політичну науку в цілому. Це, у першу чергу, напрацювання прибічників комунікативного підходу, які вже стали класичними, таких вчених, як: Г. Лассвелл, П. Лазарсфельд, М. Маклюен, Ю. Габермас, Н. Луман. Значний внесок у вивчення цих питань був зроблений представниками символічного інтеракціонізму – Дж. Мідом, Г. Блумером. В Україні також є окремі цікаві напрацювання, які, до того ж, порушують питання цінностей, що винесено у назву. Це, наприклад, праці Н. Костенко, О. Зернецької, Г. Почепцова. Проте, незважаючи на достатньо велику кількість досліджень, багато питань залишається невирішеними або їх розв'язання має ситуативний характер і потребує постійного моніторингу та вдосконалення. Одним з таких питань залишається проблема функціонування цінностей на всіх рівнях політико-владної взаємодії. І хоча традиційні цінності мають в основі довготривалий проміжок часу, в Україні у роки незалежності спостерігається продовження трансформації ціннісних трансформацій, що пов'язано зі змінами світоглядних систем. А завершення і певну перевірку цього процесу можна очікувати лише тоді, коли нові цінності набудуть усталеного характеру з можливістю їх автоматичного наслідування.

Отже, головна мета статті полягає в аналізі можливостей та особливостей політичних комунікацій у процесах створення, зміни та підтримки соціально-політичних цінностей у сучасній Україні.

На сучасному етапі розвитку політичних комунікацій створюються додаткові можливості для повноцінного розвитку конструктивних цінностей. Разом з цим, існує й низка додаткових ризиків для традицій та демократичної (чи псевдодемократичної) політичної системи. На цьому і буде зосереджена основна увага у статті.

З погляду категоріального аналізу потрібно окреслити межі основних понять, що використовувалися під час дослідження. В окремих матеріалах з цієї проблематики [1] автор уже обговорював питання можливостей та процедур ЗМІ щодо функціонування цінностей. Тому не будемо на цьому надто зупинятися. Крім того, раніше вже були численні статті, присвячені визначенню та операційному опису поняття «політична комунікація». У цьому випадку доречним бачиться використання загального визначення політичних комунікацій як каналів та процесів передавання, селекції та переробки інформації, кінцева мета чого – вплив на політичне поле. В цьому контексті комунікація для аналізу є більш корисним поняттям, ніж, наприклад, інформація, оскільки зосереджується більше на процесуальних та процедурних характеристиках політичних відносин. Тому стає зрозумілою дослідницька увага до чіткого виділення структур і правил ефективної політичної комунікації, де під ефективністю розуміється оптимальний шлях розвитку за мінімально необхідний час.

У свою чергу, цінності достатньо широко розглядатимуться нами як сталі світоглядні структури, які виконують функції організації, фільтрування та розуміння навколишнього світу. За великим рахунком, цінність – це критерій, на підставі якого людина робить вибір або приймає рішення. І хоч поняття цінностей та критеріїв не є еквівалентними, з дослідницьких позицій навіть рішення чи вчинки, які видаються імпульсивними чи ірраціональними, під таким кутом зору також виявляються підпорядкованими певним критеріям та мають відповідну структуру. Крім цього, саме цінності є тими критеріями, які стоять за значенням, що надають люди тій чи іншій інформації чи сенсорно сприйнятим подіям. Також можна погодитися, що ціннісні орієнтації визначають: «надання переваги певним смислам чи відторгнення останніх – є внутрішньою, духовною мотивацією людської пове-

дінки, вони багато в чому зумовлюють діяльність програми особистості, її «проект» життя» [2, с. 3]. З погляду політичного аналізу цінності такого гатунку можна обмежити достатньо невеликим набором номіналізацій – сім'я, робота (кар'єра), здоров'я, матеріальний статок, духовний розвиток тощо. І саме вони визначають той фільтр сприйняття навколишнього світу, який лежить в основі життя людини.

Розуміючи таку функціональну особливість та ефективність цінностей, варто спробувати віднайти відповідь на питання – що взагалі можна зробити з цінностями і навіщо? Логічним супутнім важливим питанням буде визначення суб'єктів «ціннісного менеджменту» та вимог до них.

Отже, головне питання – мета ціннісних трансформацій. Тобто, що стоїть за діями, спрямованими на зміну чи підтримку ціннісних орієнтацій. Тут варто знов згадати інструментальний характер цінностей. Мається на увазі, що цінності потрібні у першу чергу владі (носіям владних повноважень) для підтримання стабільності політичної системи і режиму. Іншою важливою функцією цінностей є обґрунтування тієї чи іншої політики держави чи стратегічному напрямку руху. У цьому контексті стає зрозумілим, що ефективні зв'язки з громадськістю (політичний PR) ґрунтуються саме на певній відповідності цінностям людини чи групи. Далі – системи цінностей є визначальними у формуванні та підтриманні менталітету народу. Це лежить в основі визначення групових цінностей, а відповідно, й цільових груп для політичної комунікації. Ще один аспект – апелювання та потенційні професійні маніпуляції з цінностями людини становлять основу технологій вербовки індивідів. Нарешті, знання й використання ціннісних аспектів у політичній комунікації є підґрунтям для розбалансування та зміни політичного ладу.

У цьому процесі суб'єкт ціннісних трансформацій (ціннісного менеджменту) або людина, яка визначає мету та контролює результат комунікації, має розуміти ієрархію та структуру суспільно-політичних цінностей. Системи суспільно-політичних цінностей будуються на чітких правилах, пов'язаних з емоціями та інформативним (чужим) або особистісним (власним) досвідом.

Розуміючи, які саме елементи становлять ту чи іншу цінність, можна керувати процесом сприйняття реальності та реакції на неї з боку індивіда. Саме на цьому будується розуміння визначального характеру цінностей у житті індивіда і, «зруйнувавши або змінивши їх, можна трансформувати весь ціннісний світ людини чи принаймі спосіб сприйняття нею реальності та поведінки» [3, с. 76]. І, таким чином, увага дослідників зсувається у бік гносеології, тобто технологій роботи з цінностями.

На сьогодні існує велика кількість методів роботи з цінностями, які ґрунтуються на знаннях з психології, неврології, нейрон-лінгвістичного програмування тощо. У загальному плані методи роботи з цінностями можна віднести до двох основних категорій, які впливають з виділених нами раніше функцій суспільно-політичних цінностей. Першу групу складають методи підтримки та стабілізації цінностей, а другу, відповідно, методи руйнування або дестабілізації. Це окрема тема для досліджень, але якщо коротко, то найкращим методом стабілізації цінностей є система освіти. Вона дозволяє через аргументацію, обґрунтування, протиставлення, повторення та навіювання упродовж достатньо великого проміжку часу формувати та закріплювати ті цінності, які становлять основу власника системи освіти (держави, корпорацій). Але більш цікавими з погляду політичної аналітики є методи щодо використання цінностей у політичній боротьбі. Тут найбільш дієвим та поширеним методом сучасності є, безперечно, так звані «думки-віруси». Вони являють собою певні інформаційні структури, що спираються на ціннісно-критеріальні особливості цільової групи (окремої людини) та у які вбудований необхідний меседж (ключове повідомлення). Одним з найбільш ефективних методів поширення цих структур політичними комунікаціями сучасного суспільства є метод формування порядку денного (медіапорядку).

Порядок денний – це теорія і метод, сутність якого полягає у «правильно» підбраній інформації та розставлених акцентах у політичній комунікації. У результаті має сформуватися дискурс, який буде включати необхідні меседжі та створювати ефект їх обговорення. З цих позицій політичний дискурс являє собою сукупність структурованої за змістом інформації, яка сприймається

всіма учасниками комунікації. Дискурс у такому розумінні матиме головну цільову установку – «формування у соціумі певного відношення до тих чи інших політичних подій і такої їхньої оцінки, яка необхідна тому, хто говорить – суб'єкту мови, що спрямовано у кінцевому рахунку на формування світогляду, та вплив на поведінку людей» [4, с. 20]. Проте не варто абсолютизувати можливості дискурсу, оскільки, з погляду сучасних інформаційно-комунікативних теорій, розуміння комунікації залежить від того, на кого вона спрямована. Саме з цією метою у політичному управлінні чи навіть загалом у будь-якому управлінні великими територіями та групами людей робиться поділ на цільові аудиторії, які мають щось спільне, що може бути фундаментом для подальшого порозуміння.

Тут варто нагадати, що дискурс, окрім структури та, власне, інформації, завжди спирається на контекст. Разом ці три елементи складають схему побудови смислу комунікації і, відповідно, формулюють її можливі ефекти. Цінність, таким чином, чітко корелюється з дискурсом, оскільки вона виступає способом впорядкування реальності індивідів. Якщо не занурюватися в аналітичні деталі, то за такого підходу головні відмінності дискурсу та цінностей полягають у різних часових межах створення, функціонування та руйнування. Зрозуміло, що ці категорії зовсім не одне й те саме, але дискурсивний характер цінностей або ціннісний вимір дискурсу є більш продуктивними та ефективними в межах сучасних політико-аналітичних процедур.

Такий підхід є виправданим також тому, що на сучасному етапі розвитку технологій, зокрема гуманітарних, значно підвищуються вимоги до фільтрації та селекції інформації. Разом з цим розвиваються й технічні посилювачі комунікації – новітні засоби масової інформації та комунікації. У свою чергу, їх розвиток відкриває нові можливості та створює нові загрози для гуманітарного розвитку. Два класи політичних комунікацій (безпосередні та опосередковані) сьогодні є незмінними. Трансформуються лише їх конкретні інструменти, які розвивають межі цих класів. Так, ефекти безпосередньої комунікації досягаються сьогодні за рахунок соціальних мереж, хоча, по суті, створювалися як опосередковані ланки.

У той же час, традиційні засоби масової інформації та комунікації залишаються провідними у класі опосередкованих засобів спілкування, але в сучасних умовах вони зазнають суттєвих змін. Як і раніше, новинний дискурс залишається одним з найбільш важливих з погляду маніпуляцій з політичними претефенціями громадян. Однак на перше місце сьогодні виходить питання первинних джерел. Мається на увазі, що кожне серйозне ЗМІ сьогодні обов'язково представлено в Інтернеті власним сайтом чи навіть представництвом у соціальних мережах. Новини для традиційних ЗМІ часто підбираються з більш динамічних джерел, в яких, до того ж, часто важко встановити авторство. Не в останню чергу це створює можливості для викривлення чи заміни фактів та створення інтерепрацій, необхідних власнику ЗМІ, на чому далі ми ще зупинимося.

З погляду політичної науки, новинний дискурс та порядок денний, який формується ними, чітко виявляється за допомогою створення та аналізу рубрикатора. Цей інструмент дозволяє виділити зміст, тональність та частку тих чи інших повідомлень. Крім цього, для аналітика вкрай важливою є мова, що переважає у політичній комунікації, і структура подання інформації. Автор уже неодноразово писав про кількісні та змістовні характеристики основних друкованих та електронних ЗМІ, тому не будемо на цьому зупинятися. Проте окремої уваги потребує розвиток Інтернету. Окрім достатньо сталого професійного середовища та місця для розважання, сьогодні це соціальні мережі, а відповідно, засіб підвищення та забезпечення соціальної мобільності.

Варто зазначити, що, наприклад, згідно з даними дослідницького агентства InMind [5], середньодобову частку сайтів, відвідуваних українськими користувачами, понад 10% у березні 2011 року мали 8 інформаційних вузлів. Перше місце посідає пошуковик Google (59,84%), а його найбільший конкурент на пострадянському просторі Yandex посідає четверте місце з 36,40%. Значне місце в Інтернет-діяльності українців займають саме соціальні мережі. Так, сайт vkontakte має частку у 54,67%, посідаючи наступне місце за Google. Незважаючи на тривалу тенденцію скорочення користувачів сервісу odnoklassniki, в нашій країні частка відвідування цього ресурсу достатньо велика – 29,04%. Також

українські користувачі активно користуються поштовими, пошуковими та розважальними сервісами таких порталів, як mail.ru (44,62%) та ukr.net (14,83). Достатньо багато уваги вітчизняні користувачі приділяють сервісу відеохостингу youtube.com (18,25%). Замикає перелік ресурсів з середньодобовою часткою, понад 10%, сайт вільної енциклопедії Вікіпедії (13,8%). Представлений перелік дає підстави говорити про факт малої кількості суто українських сайтів, що свідчить про слабкість україномовного Інтернету, особливо порівняно з російськими соціальними мережами та розважальними інформаційними ресурсами. Саме ці ресурси у першу чергу беруть участь у процесах ціннісної динаміки в Інтернет-просторі і тому потребують пильної уваги від тих суб'єктів, які працюють з суспільно-політичними цінностями населення.

Тут потрібно згадати про те, що Інтернет ще й досі створює ефект віртуальної свободи. Мається на увазі, що людина, яка втягується у віртуальні інтеракції, зберігає віру у власну анонімність чи деідентифікацію. Цим пояснюється ефект помітної (а часто яскраво вираженої) різниці між соціотипом та характером «Інтернет-людини» (автора статті, коментаря, користувача форуму, блогера тощо) від його «аналога в реальності». У такий спосіб дуже часто відсутність або важкодоступність будь-якого ресурсу в людини в реальному світі компенсується його гіперформами у віртуальній реальності.

Повертаючись до питання про суб'єктів «ціннісного менеджменту», але тепер у контексті врахування бурхливого розвитку інформаційно-комунікативних технологій, слід зробити акцент на необхідності ретельного добору, що поширюється в комунікації. Сьогодні як ніколи стає зрозумілим, що створення нової інформації (чи навіть інтерпретації), окрім чітко визначених змісту, цільових груп та потрібних результатів, підлягає додатковому контролю з погляду її ефективності та кореляції з цінностями, які є необхідні суспільству з погляду стратегічного розвитку.

Головним суб'єктами цього процесу є власники засобів масової інформації та комунікації. В багатьох країнах, зокрема й в Україні, монополії, що склалися у цій сфері, тобто зосередження механізму створення та поширення інформації серед деяких представників еліти, створює широкі можливості для формування

нових фільтрів сприйняття інформації чи навіть моделей поведінки. І це вже активно здійснюється – більш відкрито у маркетингу, значною мірою приховано – у політичних кампаніях. Такі можливості фактично є інструментом отримання, підтримки чи руйнування символічного капіталу. Така спокуса пояснює те, що власники символічного капіталу «виманюють та вимінюють на них аж ніяк не примарні цінності. Вони претендують на те, щоб на їхньому рівні найзухваліші мрії розкваної гедоністичної уяви здійснювалися за рахунок відповідного обмеження реальних можливостей непривілейованих» [6, с. 25]. І така тенденція спостерігається практично у всьому світі. Паралельно триває розвиток соціальних мереж, які сьогодні часто протиставляються державі та часто розглядаються як прояв громадянського суспільства, а фактично, є дієвим інструментом соціальної мобілізації. В сучасному світі ці дві тенденції вже не протиставляються одна іншій, а співіснують і можуть навіть підсилювати одна одну.

Що далі? Логічно припустити, що коли означена вище мета «ціннісного менеджменту» буде досягнута, вона перейде у ранг проміжної, оскільки все, що пов'язано з цінностями, має характер багатоступеневої системи. Мається на увазі, що навіть підтримку цінності необхідно перевіряти у достатньо тривалій проміжок часу. І потрібно пам'ятати, що саме підтримує ця цінність. Яка користь, або більш широко, який ефект від неї спостерігається у певний період часу.

Відповіді на ці питання є вкрай важливими для всіх менеджерів і систем, що пов'язані з рухом суспільства у тому чи іншому напрямі. Саме у цій площині знаходяться фундаментальні питання стратегії розвитку, характеру політичного режиму, типу політичної системи. Цінності можуть слугувати стабілізації або дестабілізації системи, а можуть й просто явно чи приховано гальмувати інші суспільно важливі процеси. Таким чином, зрозуміло, що подальші дослідження у цій царині мають зосередитися на суб'єктах ціннісної динаміки, тобто на питаннях, яким чином цінності набувають інструментальних характеристик і стають запереченням або виправданням для тих чи інших суспільно-політичних процесів. Так само це стає дедалі цікавішим у контексті розвитку України, вибору напрямку її руху і питань, які гальмують цей

процес. Ця сфера має стати об'єктом для постійного моніторингу та аналізу. Причому здебільшого у цьому має бути зацікавлена сама влада, оскільки це реальний інструмент для виявлення проблемних точок та вчасного коригування власної політики.

На цьому етапі варто також визначити ціннісні виміри політичної взаємодії, опосередкованої засобами масової інформації та комунікації. Характер взаємодії суб'єктів у межах політичного поля визначається багатьма параметрами, що дозволяють, з одного боку, докладно аналізувати форми та зміст цього процесу, а з іншого, вибудовувати процес комунікації відповідно до бажаних результатів. Вивчення процесу такої взаємодії, у першу чергу, зосереджується на її меті, актуальній для кожного учасника інтеракції. У разі, коли мета не формалізована чи не заявлена зрозумілим способом, необхідно досліджувати форми комунікації, а також ціннісні моделі, на яких вона ґрунтується, для всіх кореспондуючих сторін. Справа дещо ускладнюється, коли в процесі взаємодії з'являються додаткові ланки – засоби опосередкування інтеракцій. До них належать організації третього сектору, політичні партії, інституції громадянського суспільства, а також засоби масової інформації та комунікації. Головна особливість цих засобів опосередкування полягає у тому, що вони здатні не тільки поширювати чи підсилювати інформацію, але й викривляти чи загалом формувати її, що потребує відповідної дослідницької уваги.

Ситуація, коли засоби масової інформації та комунікації набувають важелів впливу на політичну реальність, не нова і, навіть, має вже багато концептуальних моделей зі сфери масових комунікацій, особливо у західній політології. Не втратили своєї актуальності й роботи з політичних комунікацій, написані у другій половині минулого століття. Особливістю сучасного етапу розвитку людства є лише те, що розвиток засобів масової інформації та комунікації став своєрідною кореляцією розвитку технологій (інформаційних, соціально-політичних тощо). Сьогодні ЗМІ дають змогу ефективно допомагати здійсненню політичного управління на великих територіях і режимі реального часу. Крім цього, вони стають інструментом не тільки держави, але й громадянського суспільства чи навіть окремого громадянина, якому потрібно лише

мати певний рівень комунікативної компетенції, щоб знайти та селекціонувати потрібну інформації чи, навпаки, поширити її.

Сьогодні сутність та процесуальні особливості засобів масової інформації та комунікації вивчають багато наук і дисциплін, що, фактично, дає підстави говорити про них як міждисциплінарний предмет досліджень. Фундаментальними в цьому руслі є вже згадувані праці західних дослідників Г. Лассвелла, П. Лазарсфельда, які (кожен зі свого боку) сформувавши і запропонували досить широку теоретичну і методологічну базу дослідження сутності масових комунікацій та їхнього впливу на політичну реальність, що з деякими уточненнями і вдосконаленнями використовуються й дотепер. Потім ці думки розвиваються за багатьма напрямками – з'являються теорії політичних комунікацій, масової інформації тощо. Пізніше з'являється й активно розвивається теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, а також дещо інший підхід, що знайшов втілення у теорії самореферентних систем Н. Лумана. Особлива цікавість та актуальність останнього підходу пояснюється поширенням розуміння влади як комунікації, а також намаганням автора віднайти код влади, символізація якого відбувається, зокрема, наявними засобами масової інформації та комунікації. Є й багато інших та цікавих робіт, однак вказані автори запропонували найбільш фундаментальні та адекватні теоретичні підвалини відповідних досліджень, на які спираються багато інших сучасних дослідників. В Україні питання символізації політики найбільш вдало, на нашу думку, досліджує Ю. Левенець. Політичні комунікації, а також їхній інструментарій і форми вивчають Ю. Ганжуров, Д. Дуцик та ін. Цікаві роботи у річизі інформаційно-комунікативних технологій соціально-політичного життя активно досліджує Г. Почепцов. Засоби масової інформації та комунікації, їх ціннісний вимір, а також наявний досвід щодо їх функціонування присутній у роботах О. Зернецької, Н. Костенко тощо. Крім того, останнім часом захищаються численні кандидатські і докторські дисертації з питань ЗМІ та ЗМК, але дедалі актуальнішими залишаються питання саме ціннісних матриць, які мають вплив чи керують діями власників чи головних редакторів ЗМІ, а також працюють як певні фільтри у реципієнтів інформації,

яким опосередковується ЗМІ та ЗМК, що їй потребує відповідних політичних та політико-психологічних досліджень.

Таким чином, варто розглянути теоретичний аналіз засобів масової інформації крізь призму цінностей комунікації. Головна увага у цьому напрямі спрямовуватиметься на ціннісний вимір масової комунікації, на моделі взаємодії з відповідним аналітичним препаруванням матриць сприйняття та поширення інформації політичними суб'єктами.

Слід зазначити, що інформаційна інтеракція може і не стати політичною інтеракцією, тобто будь-яка подія як така може залишитися простою констатацією і не торкнутися громадської думки. Для того, щоб це відбулося, необхідна обробка символами – створення т.зв. «інтерпретації інтерпретації» (в термінології Фуко), а також її подальша трансляція. Найголовніша роль у символізації політичної інформації відводиться сьогодні засобам масової інформації та комунікації, система яких є простором для функціонування та поширення ідеологій, а також джерелом символізації фактичної інформації. Таким чином, система ЗМІ являє собою багатоступеневу систему опосередкування інтеракцій у політичному полі, що і становить основу відповідних моделей взаємодії. Деталізуючи цей аспект, що позначається на всіх процесуальних особливостях цього типу опосередкованих інформаційних інтеракцій, слід відмітити, що засоби масової інформації ще за початкових умов проявляють дуже небезпечну особливість – знаходячи відповідність досвіду індивіда, який є частиною «маси» – і, таким чином, вони потенційно вже володіють маніпуляційним інструментарієм, оскільки оперують переплутуванням індивідуального і колективного сприйняття інформації, часто навіть не ставлячи цього за мету. З іншого боку, ЗМІ використовують і певну спрямованість своїх публікацій – або «маса» (популярно-масові видання), або конкретний споживач чи групи (аналітичні, бізнесові). У політичній сфері ця особливість часто використовується для цільового поширення інформації, відповідного її підсилення чи, навпаки, нівелювання, залежно від завдань і характеру цієї інформації.

Як елемент культурного поля наявні засоби масової інформації та комунікації є класичним інструментом поширення та

підтримки культурних традицій, виступаючи на сучасному етапі найважливішим чинником динаміки і розвитку як поля культури, так і поля політики. Тісний взаємозв'язок культури і комунікації загалом проявляється дуже яскраво саме завдяки існуванню та розвитку засобів масової інформації, ставлячи їх у взаємозалежність одних від одних. Сучасна масова культура, що швидко розвивається, співвідноситься із процесами інтеграції свідомості за допомогою засобів масової інформації та комунікації, тобто як продукується ними, так і підтримується поширенням відповідних інформаційно-знакових комплексів, впроваджуючи їх через наявні механізми, перш за все, у колективну свідомість. Таким чином вимальовується модель взаємодії ЗМІ не з конкретними громадянами, групами, громадою тощо, а з різними формами свідомості, наслідком чого є формування нових ментальних моделей учасників інтеракцій, а також і таких важливих елементів, як мова і культура загалом.

На сучасному етапі розвитку масових комунікацій головним результатом інтеракцій ЗМІ з іншими соціальними і політичними акторами дедалі більше стає «інформаційний вплив на громадян, визначення спрямованості та стимулювання їх соціальної активності» [7, с. 267], а основною соціальною функцією, відповідно, «не просте інформування, а впровадження у масову свідомість певної системи цінностей» [8, с. 104]. Зворотний зв'язок демонструє сприйняття/несприйняття запропонованих інтерпретацій і запит на нові інтерпретації (саме в цьому аспекті розрізняється масова поп-культура і культурна індивідуалізація). Зазначений процес притаманний будь-яким суспільствам, де певна множина політичних акторів має у своєму розпорядженні достатньо незалежні від інших засоби масової інформації та комунікації. Через існування таких функціональних і ролевих особливостей ЗМІ вони активно використовуються у двох основних напрямках – як ефективний ретранслятор і поширювач певним чином визначених інтерпретацій, з одного боку, і як творець таких інтерпретацій, з іншого. Саме це зумовлює динаміку статусів ЗМІ від звичайної передачі повідомлень від суб'єкта до множини об'єктів, до створення нової інформації шляхом заміни однієї інтерпретації іншою.

Процесу використання цих особливостей засобів масової інформації та комунікації в інтеракціях на всіх рівнях також

слугують їхні базові ефекти, які забезпечують зв'язок між ними та «рівнем громадянської свідомості» населення [9]: «ефект вибору» (тобто можливість вільного вибору людьми джерел інформації), «медіа-ефект» (зумовленість новинною політикою ЗМІ зацікавленості людей у політичній і громадянській участі) і, нарешті, «ефект взаємодії» (інтерактивний характер спілкування громадян і ЗМІ, який сприяє виникненню стійкої залежності між отриманням інформації та наступної констеляції очікуваних дій). У своїй діяльності засоби масової інформації використовують апеляції до таких чуттєвих, ірраціональних, емоційно-вольових компонентів суспільної свідомості, як почуття любові до Батьківщини, націоналістичні і патріотичні настрої, чинники регіональної ідентичності тощо, завдяки чому володіють значним мобілізаційним потенціалом, що може бути використаний політичними суб'єктами у власних цілях. Активізуючись у збудливі періоди (як, наприклад, вибори), ці дії покликані змінювати масову свідомість, але часто мають короткочасний характер і по завершенні пропагандистських кампаній, не маючи відповідного інформаційного супроводження і підтримки з боку стійких символічних систем, припиняють свій вплив.

Водночас вказана спрямованість ЗМІ на почуттєві стимули одержувачів інформації зумовлює зміну характеру самої інформації, що надається. Увага засобів масової інформації та комунікації таким чином зсонується з опису події на приватне життя особистості (іміджу особистості). Таким чином ЗМІ визначають, яку інформацію мають споживати реципієнти, що дуже часто є вкрай далекою від необхідних знань про політику, політиків та державних службовців, діяльність владних установ тощо. З огляду на це ЗМІ становлять не основу функціонування та розвитку існуючої загальної культури, у тому числі політичної, а, скоріше, використовуються як інструменти контркультури, спрямованої на дезорганізацію масової свідомості шляхом перевантаження сенсорних каналів сприйняття інформації, формуючи новий культурний шар, часто далекий від процесів усвідомленої участі. Сформовані таким чином системи ЗМІ та ЗМК щодня пропонують надлишкову інформацію для всіх груп споживачів, яка має масовий характер, але є малокорисною з погляду варіантів вибору чи отримання нових потрібних політичних знань. Через це реалізуються

функції ЗМІ щодо формування відповідної поведінки в тих чи інших умовах. Поряд з цим процесом треба визнати той факт, що ЗМІ та ЗМК у сучасному суспільстві є скоріше предметом економічних інвестицій, тобто орієнтовані здебільшого на отримання реальних фінансових прибутків, через що, віддаючи перевагу саме економічним важелям функціонування, спрямовують свою діяльність на зазначений розвиток культури (контркультури) в основному шляхом надання можливостей для зацікавлених осіб у розміщенні реклами. І тут знову яскраво проявляється дедалі більше значення символізації, оскільки в умовах, де значення інформації детермінується її рекламними якостями, розрив між світом, запропонованим ЗМІ, і дійсністю постійно зростає, адже оформлена таким способом інформація формує споживацькі настрої, які є головним виявом масового суспільства, яке вже саме починає підтримувати розвиток саме таких тенденцій, висуваючи відповідні інформаційні потреби. З політичного погляду, орієнтація на здобуття економічного прибутку, на розваги як складової попкультури і відповідні рейтинги як елемент зворотного зв'язку – це і є основа політики визначення інформації, яка має йти реципієнту, що, знову-таки, сприяє розвитку чисто символічної політики, яка заснована на образах, іміджах політичних акторів і структур, які створюються за фінансової та організаційної підтримки владно-економічної еліти та інших зацікавлених осіб з відповідними ресурсами.

З погляду поліархічного інформаційного процесу, шляхи оптимізації опосередкованих ЗМІ інтеракцій полягають у тому, щоб «закріпити, зберегти атрибути демократизації політичного процесу – дискусійність, відкритість форумів, обмін думками, різнодумство у політичному плюралістичному просторі» [10, с. 116], але це потребує прозорих механізмів фінансування з різних джерел та нормативно закріпленого механізму підтримки таких ініціатив з боку зацікавленої в цьому держави та стійких інституцій громадянського суспільства. Сьогодні громадськість активно включається в інтерсуб'єктивні процеси, в чому найголовніша роль відводиться саме інтерактивній техніці, але це вимагає більшої відповідальності і відповідної загальної і політичної культури. Адже для забезпечення ефективної демократичної динаміки політичної системи навіть пропаганда як

поширення певних ідей і смислів має гарантувати індивідуальну свободу та культивувати право вибору. Простір такого вибору і свободи розширюється підвищенням загальноосвітнього рівня, наданням якнайширшої та різнопланової інформації щодо подій всередині самої соціально-політичної системи. Інтерактивність сучасних ЗМІ досягається різними шляхами, які передбачають, по-перше, відповідні знання щодо існування різних форм взаємодії зі ЗМІ та через них – з інститутами влади, по-друге, набір необхідних комунікаційних навичок та компетенції для використання цих знань у процесі реалізації своїх прав та діяльності; по-третє, наперед задану ментальну модель і тезаурус для адекватного розуміння представленої інформації і реалізації очікуваних дій.

Зворотний зв'язок реалізується також кількома напрямками, одним з яких є вимір аудиторії мовлення, який розвивався як частина більшої організаційної форми системи «зі створення більш кваліфікованого механізму зворотного зв'язку з метою узгодження виробництва та поширення, тобто задля створення раціоналізованої системи керованого споживання» [11]. Ця модель передбачає використання інших форм взаємодії, які потребують окремої уваги та вивчення – опитування громадської думки, визначення комунікаційних центрів (лідерів думок) та ін. Окрім цього, для забезпечення зворотного зв'язку використовуються спеціальні інформаційні програми, які дозволяють проводити інтерактивне спілкування в режимі реального часу, але їх не так багато і за наявних обмежень ефіру і його вартості вони не можуть бути визначними.

Стосовно традиційних друкованих ЗМІ ситуація зі зворотним зв'язком складніша, оскільки їхній формат не передбачає інтерактивне спілкування, хоча може ефективно використовуватися для поширення інформації з чітко вираженою періодичністю. Формально більшість з друкованих видань мають розділи зворотного зв'язку, але найчастіше знову-таки редакція сама визначає, що саме буде представлено в цих рубриках, оскільки відбити всі звернення або хоча б статистику щодо них майже неможливо через існуючі об'єктивні обмеження друкованих видань. На жаль, альтернативні форми взаємодії ще не набули значного поширення, хоча все більше звертаються сьогодні до них – по-перше, для отримання

мання інформації, по-друге, для власної репрезентації, і по-третє, саме як для організації інших форм взаємодії. В цьому сенсі інтерактивність Інтернету слугує розвитку демократичних засад через організацію ефективного зворотного зв'язку, але тут проявляється в основному технологічна відсталість, зумовлена здебільшого фінансовими негараздами. Рівень використання Інтернету в Україні залишається ще достатньо низьким – у межах 25% і також нерівномірним по регіонах з природним домінуванням індустриально розвинутих районів. Слід наголосити на тому, що останнім часом Інтернет виступає, перш за все, як джерело інформації для її подальшого використання традиційними ЗМІ, тобто здебільшого для журналістів, які займаються вже селекцією та інтерпретацією такої інформації. Те, що Інтернет не набув ще значного поширення, відбивається також на тому, що ще далеко не всі державні послуги і не так швидко з'являються у мережі і більшість матеріалів має тільки іміджовий характер, але все ж таки простежується позитивна динаміка, згідно з якою держава дедалі активніше просувається в Інтернет. І головними проблемами, на думку експертів, тут є питання кваліфікованих кадрів та оновлення комп'ютерної техніки з відповідним розширенням можливостей для доступу.

Додатковим питанням на цьому рівні взаємодії є те, як відбивається на процесі комунікації її опосередковування комп'ютером. По-перше, використання цієї форми взаємодії знову-таки потребує відповідних знань та навичок, а по-друге, використання цих засобів опосередкування за наявності ефекту оперативності не забезпечує кінцевого користувача від порушень соціальної комунікації, відповідно до чого може спотворюватися первісна інформація. Проте варто пам'ятати, що з технічного погляду мережа є повністю нейтральною до комунікації, а її викривлення можливе лише з боку певних осіб. Мережа, таким чином, дійсно зводячи нанівець існуючі просторові (а отже, і часові) комунікативні обмеження, є, водночас, тільки ресурсом, який використовується конкретними соціально-політичними акторами відповідно до власних цілей і завдань.

Загалом можливості, які надає Інтернет, спрощено можна звести до схеми, в якій відбувається формування та доступ до

інформаційних ресурсів, паралельно з процесами деідентифікації (за потреби) автора інформації за невеликих фінансових затрат, але певної інформаційно-комунікаційної компетенції. З одного боку, використання доступного Інтернету з його можливостями створює підстави до широкого залучення зацікавлених людей і організацій до політичної діяльності, стаючи підґрунтям т. зв. «глобального громадянського суспільства», але, з іншого, це становить також і приховану небезпеку як Інтернету, так і інших інтерактивних ЗМІ, яка полягає у базових ефектах цих систем, коли на відміну, наприклад, від телеглядача «користувач мережі психологічно впевнений у свободі свого інформаційного вибору, у неможливості маніпулювання його поведінкою з боку інших мережевих суб'єктів» [12, с. 142], оскільки має змогу обирати інформаційні ресурси відповідно до власних знань, переконань та очікувань. Стаючи дедалі активнішим актором культурного, а з ним і політичного полів, такі системи починають впливати на соціальну диференціацію суспільства (наприклад, політична структура Інтернету відмінна від структури реального політичного поля країни чи регіону через надання більш ліберальних умов доступу до основних ресурсів репрезентації політичних акторів). Водночас використання зазначених систем поряд з традиційними засобами опосередкування інтеракцій дедалі більше підштовхує пересічних користувачів до переосмислення власного досвіду, дозволяючи продукувати нові очікування і впливаючи на структуру політичних інтересів, що робить ці системи активним суб'єктом інформаційного впливу, паралельно надаючи широкі можливості для приховування авторства, з одного боку, і оперативного поширення інформації, з іншого. У цьому сенсі, наприклад, існує думка, що поява і розвиток глобальної інфо-комунікативної інфраструктури, найбільш яскравим виявом якої є мережа Інтернет, створили передумови формування універсального способу управління свідомістю, а відповідно – й поведінкою людей, де саме ця інфраструктура є «центральною ланкою ланцюга, що з'єднав інформаційну та психологічну війни» [12, с. 140], багато виявів чого ми можемо бачити у передвиборчих кампаніях значної кількості сучасних держав. Справа у тому, що, як вже було зазначено, Інтернет деідентифікує людину-користувача цієї інформаційної сис-

теми, але він точно також деідентифікує людину-творця багатьох цих ресурсів, з єдиною поправкою стосовно іміджових ресурсів (відомих брендів), де авторство є обов'язковим елементом підтримання престижу. Питання деідентифікації не так важливе у інтерактивному індивідуальному спілкуванні, де може реалізуватися прагнення людини до втаємничення. Але коли обмін суспільно важливою інформацією відбувається в цьому режимі (новини, важливі коментарі тощо), то саме Інтернет дозволяє залишитися інкогніто, і ця нова ідентичність може дозволити собі, за наявності певних ресурсів, викривлення, перекручення чи навіть постачання зовсім неправдивої інформації. Це є абсолютно об'єктивним процесом, який останнім часом негативізується тим, що сьогодні Інтернет політизується дуже великими темпами, за наявності тісного зв'язку з реальною політикою (через журналістів, політиків, активних та забезпечених ресурсами громадян тощо). І, таким чином, інформація, народжена в системі Інтернету, може мати великі і важливі наслідки у реальній політиці, що вже знову привертає увагу до моральних якостей людей, які ці ресурси створюють, поширюють та використовують з певною метою.

Наведені основні форми, моделі і процесуальні особливості засобів опосередкування інформаційних інтеракцій є як ідеальними, так і реальними, що проявляються у політичному полі України, зокрема полі політичної влади, але далеко не є вичерпними. Але, на наш погляд, вони є домінуючими у системах інтеракцій, які доступні для аналізу і інтерпретації. Розглянуті процеси мають неоднозначний характер з погляду характеру динаміки політико-владного поля. Залежно від контекстів, історично закріплених сталих форм і моделей, а також їхнього інформаційного наповнення вони можуть слугувати або демократичному, або авторитарному характеру цієї динаміки. Проте, відмітимо, що майже усі інші опосередковуючі ланки у своєму функціонуванні використовують зазначені форми і механізми, які організовують відповідні дискурси для реалізації комунікативних очікувань сторін і досягнення поставлених цілей. Розглянуті форми і моделі взаємодії дозволяють робити висновок про універсальну компетенцію (у термінології Н. Лумана) представлених опосередко-

вуючих ланок, особливо систем ЗМІ та ЗМК, які не тільки формалізують публічні дискурси, транслюють та поширюють інформацію, але й отримують достатньо конкретний зворотний зв'язок і здійснюють вплив на інформаційні преференції усіх сторін, задіяних у політичних комунікаціях та інтеракціях.

Аналізуючи форми і моделі функціонування засобів опосередкування інформаційних інтеракцій, слід відмітити, що, згідно з відповідними дослідженнями, процесуальні характеристики загального мас-медійного простору України у роки незалежності, особливо у збудливі періоди висвітлення передвиборчих інтеракцій, позначалися певними негативними особливостями, зокрема [13, с. 27]:

- порушенням принципу рівного доступу політичних сил до ЗМІ;
- сортуванням інформації;
- замовчуванням інформації;
- дозуванням інформації;
- домінуванням оцінкових суджень у поданій інформації;
- вилученням окремих відомостей із загального контексту або акцентуванням інших (темники);
- відсутністю у повідомленнях різних точок зору;
- незбалансованим поданням інформації щодо одних партій і блоків порівняно з іншими.

Зрозуміло, що часто наявні моделі інтеракцій обтяжуються також і штучними процедурами, що використовуються для забезпечення реалізації комунікаційних очікувань з боку політичних сил, які мають більше ресурсів (адміністративних, фінансових, організаційних тощо), але, так чи інакше проявившись у політичному полі, вони і надалі здійснюють свій вплив у спокійні періоди. Розвиток політичних комунікацій і опосередковуючих ланок інформаційної взаємодії з наданням дедалі ширших можливостей для відповідного впливу на громадянина, окремі соціально-політичні структури, громадськість загалом щораз гостріше ставлять питання контролю за цими засобами, який може проявлятися як увага з боку громадських організацій, зацікавлених владних інститутів, представників бізнес-груп тощо шляхом отримання відповідних знань і навичок, підвищення рівня загальної політичної культури, розвитку тезаурусу та інформаційної компетенції. Від-

сутність цілісної системи забезпечення цього процесу зумовлює те, що попри наявність розгалуженої системи політичних зв'язків комунікація по лінії «центральна влада – регіони – громадськість» залишається слабкою, як і відповідний зворотний зв'язок влади з громадськістю, який є необхідним для визначення проблем і потреб регіонів та залучення громади до вироблення політичних рішень, що стосується локальних територій. Унаслідок цього страждає уся державна політика як щодо регіонів, так і щодо державного інформаційного забезпечення динаміки політичної системи загалом.

Проведений теоретичний аналіз ціннісного виміру засобів опосередкування політичної взаємодії у сучасному світі дозволяє акцентувати увагу на важливості дослідницької уваги комунікативним процесам і їх формам. Запропонований погляд дозволяє наголошувати на тому, що політична реальність є багатофакторною, багатовимірною і, головне, – суб'єктивною. Адже вона формується завдяки співвіднесеності інформації, що надходить з різних джерел, з наявним досвідом і ментальною моделлю індивіда. Засоби масової інформації та комунікації, володіючи значним потенціалом маніпуляції з фактами, не можуть мати прямого доступу до свідомості, оскільки пересічна людина намагається (або переконує себе, що так і є) сприймати інформацію достатньо критично. Саме цей аспект спонукав до розробки технологій доступу до підсвідомості, які дуже часто оперують інструментами, що відсилають до цінностей, до того, що є важливим для людини. А це, в свою чергу, дає змогу викликати довіру і, відповідно, менш критичне ставлення до інформації, що надається. Тому подальші дослідження в цьому напрямі мають шукати відповіді на питання щодо оптимізації діяльності, демократизації та процедурного контролю, селекції інформації та безпекових механізмів у процесі політичної комунікації за допомогою засобів масової інформації та комунікації, що потребує нагального наукового пояснення та інтерпретації.

Розуміючи таку функціональну особливість та ефективність цінностей, у розділі здійснена спроба віднайти відповіді на питання – що взагалі можна зробити з цінностями і навіщо? Логічним супутнім важливим питанням, що постає та вирішується у розділі, є визначення суб'єктів «ціннісного менеджменту» та вимог до них.

Література

1. Ковалевський В. Ціннісні виміри політичної взаємодії, опосередкованої засобами масової інформації та комунікації / В. Ковалевський // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 5 (49). – С. 51–63.
2. Пазенок В. Демократія і людина / В. Пазенок // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 3–15.
3. Пугачев В. П. Технологии скрытого управления в современной российской политике / В. П. Пугачев // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 2003. – № 3. – С. 66–102.
4. Опарина Е. О. Метафора в политическом дискурсе / Е. О. Опарина // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 20–31.
5. InMind Opinion Software Media Apr2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://inmind.com.ua/upload/page_files/InMind Opinion Software Media Apr2011.pdf](http://inmind.com.ua/upload/page_files/InMind%20Opinion%20Software%20Media%20Apr2011.pdf), вільний. – Мова : рос.
6. Панарин А. С. Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств / А. С. Панарин // Вопросы философии. – 2003. – № 5. – С. 16–36.
7. Ганжуров Ю. ЗМІ як інститут громадянського суспільства // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2004. – Вип. 25. – С. 263–274.
8. Науменко Т. В. Массовые коммуникации в политической структуре общества / Т. В. Науменко // Вестник МГУ. – Серия 12. Политические науки. – 2003. – № 3. – С. 102–114.
9. Norris P. A Virtuous Circle. Political Communication in Postindustrial Societies. – L., 2001.
10. Протодьяконов С. А. Телевидение в системе соотношения «народ» – «публика» – «масса» / С. А. Протодьяконов // Вестник МГУ. – Серия 12. Политические науки. – 2003. – № 3. – С. 114–129.
11. Слисаренко И. Измерение аудитории вещания: требования, инструментарий и задачи / И. Слисаренко // Персонал. – 2002. – № 8. – С. 72–76.
12. Морозов И. Л. Информационная безопасность политической системы / И. Л. Морозов // Полис. – 2002. – № 5. – С. 134–145.
13. Основні особливості діяльності ЗМІ в Україні. Медіа і вибори 2002 року / За заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2002.

Розділ VIII

КАТЕГОРІЯ «ЗНАКОВА ПОДІЯ» ЯК МАРКЕР СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ДРУКОВАНИХ ТА ЕЛЕКТРОННИХ ЗМІ ЗА ПЕРШИЙ КВАРТАЛ 2011 РОКУ)

Уже протягом тривалого часу категорія «суспільні цінності» як одиниця наукового аналізу стає дедалі актуальнішою і запитанішою. Із суто філософського понятійного апарату вона увійшла в широкий науковий обіг представників різних наукових напрямів. Соціологія, аксіологія, політологія, психологія, культурологія, педагогіка – ці та багато інших галузей науки активно досліджують і вивчають її під різними кутами пізнання. Результатом наукових пошуків стають як окремі статті у наукових часописах та журналах, так і колективні та індивідуальні монографії, кандидатські та докторські дисертації.

Теоретичний рівень дослідження проблематики суспільних цінностей вирізняється великою розробкою і значними науковими результатами. Фактично кожна із наведених вище галузей науки має у своєму арсеналі ґрунтовні праці. Досліджуються суспільні цільові цінності та ідеали, природа цінностей, соціальні норми, роль ціннісних орієнтацій у розвитку та житті особистості і суспільства в цілому, духовний та загальнолюдський статус ціннісних орієнтацій, а також багато інших питань. У галузі політології однією з найактуальніших залишається проблема дослідження цінностей як духовних суспільних та національних ідеалів, особливо – національної ідеї. Це питання давно уже вийшло за межі суто наукового простору, адже сам дискурс національної ідеї став однією із найзапитаніших і найуживаніших категорій загальнодержавного значення, у тому числі і на практичному рівні.

Проблематика суспільних цінностей на рівні теоретичних роздумів і висновків фактично має невичерпну наукову перспективу. Але, окрім суто теоретичного, існує також і практичний рівень, яким фактично і визначаються базові критерії соціального життя суспільства, повсякденні реальні соціальні потреби. У випадку, коли йдеться про задоволення елементарних потреб

життя, які становлять основу соціального буття людини як громадянина та суспільства в цілому, проблема дослідження суспільних цінностей у суто практичній площині стає вкрай нагальною.

Одним із джерел вивчення таких суспільних потреб, повсякденних суспільних цінностей населення України є інформаційний український простір. У цьому розділі використовуються матеріали друкованих та електронних ЗМІ, веб-сторінки та офіційні сайти найрізноманітніших інститутів громадянського суспільства – органів місцевого самоврядування, регіональних інформаційних агентств та регіональних інформаційних порталів, онлайн-журналів тощо. Незважаючи на те, що інтернет-видання на сьогодні не мають статусу засобів масової інформації, вони де-факто такими є, особливо ті, які стосуються регіональних «електронних інформаційних видань».

Значна частина знайденого матеріалу розміщена на регіональних інформаційних ресурсах. Більшою мірою це стосується подій, що відбулися в культурній, церковно-духовній, історичній та громадській сферах життя українського суспільства. Натомість матеріал, присвячений подіям політичної, економічної сфери, роботі засобів масової інформації, медицині та деяким іншим, розміщений переважно на центральних інтернет-ресурсах та в центральній пресі.

Дослідження регіональної преси завжди перебувало у центрі уваги українських науковців. У контексті вивчення суспільних цінностей аналізувалися такі питання, як вплив періодичних видань на суспільну свідомість населення областей і регіонів України, формування їхньої активної громадської, суспільно-політичної свідомості і позиції, роль часописів у відстоюванні ідей державності, регіональні уявлення про національний ідеал і майбутнє України, реструктуризація соціальних концептів і владний дискурс у регіональних ЗМІ, регіональні ЗМІ як інститут громадянського суспільства, проблематика свободи слова на сторінках українських видань, регіональна преса і поступ до демократії тощо. На прикладі конкретних областей та регіонів вивчається роль регіональних ЗМІ у процесі формування політичних настроїв і поглядів громадян, їх участь у виборчих процесах і виборчих технологіях та загалом процесах українського державотворення.

Цілоком об'єктивно регіональний інформаційний простір можна розглядати як потужну джерельну базу для виявлення і вивчення суспільних регіональних очікувань, суспільних пріоритетів та потреб мешканців регіональної України. Адже саме в ній найповніше відображаються усі найгостріші, найвразливіші, найважливіші проблеми, які турбують місцевих мешканців, усі найактуальніші події, що відбуваються в їхньому повсякденному житті. Загалом місцева преса – джерело новин місцевого життя, адже орієнтована чи не в першу чергу саме на їх своєчасне висвітлення.

Інформація на цю тему розпорошена на різноманітних регіональних інформаційних ресурсах, вони цікавлять здебільшого жителів обласних і районних центрів України, репрезентуючи нагальні та актуальні проблеми їхнього сьогодення. А отже, постає питання виявлення таких матеріалів, їх пошуку і систематизації. Відповідно, актуалізується питання вибору релевантних критеріїв такого пошуку, за допомогою яких знайдений матеріал має відповідати поставленому науковому завданню і репрезентувати адекватну інформацію.

Є підстави вважати, що як своєрідний пошуковий маркер цілоком можна розглядати знаково-символічні форми презентації певної події в інформаційному просторі. Публікації, які містять такі форми, з незначним застереженням можуть розглядатися виразниками суспільних, у першу чергу соціальних, потреб населення регіону – районного центру, містечка, села.

Однією з таких знаково-символічних форм можна вважати висловлення «знакова подія». Цей вираз є спільним для інформаційних ресурсів усіх регіонів України, зустрічається в новинних повідомленнях незалежно від області – публікації з цим висловлюванням не мають чіткого географічного розмежування і характерні для всієї України. До певної міри вислів слугує об'єднавчою зв'язкою між матеріалами з різноманітних куточків нашої країни і в багатьох випадках його наявність є єдиною рисою, спільною для цілого ряду публікацій. Різниця полягає у конкретній специфіці використання цієї формули, частоті її вживання, застосування її щодо сфери місцевого життя – соціальної, культурної тощо.

Значна частина публікацій із цим висловом стосується саме нагальних потреб повсякденного життя українського суспільства. Не буде великим перебільшенням стверджувати, що публікації із вказаним висловлюванням відображають своєрідну ієрархію цінностей повсякденного життя українського соціуму. У них з усією повнотою розкриваються суспільні очікування, потреби, актуальні проблеми щоденного життя регіональної України, здобутки та успіхи. Специфіка вислову дозволяє віднайти такі публікації і простежити особливості його застосування.

Усі матеріали були знайдені пошуковою системою «МЕТА» за відповідним ключовим словосполученням. Як часову одиницю аналізу вибрано перший квартал 2011 року, пошук проводився за 3 місяці: січень, лютий, березень. Загалом було знайдено 174 публікації із вказаним висловлюванням.

У цьому контексті одразу варто зазначити, що вибір матеріалу, який підпадає під задані критерії пошуку, не може аналізуватися без певних застережень. Так, поза рамками дослідження лежить питання теоретичної ідентифікації конкретної події як знакової – для аналізу відбиралися лише ті статті, у яких події (незалежно від сфери їхньої належності) уже були охарактеризовані як знакові у засобах масової інформації. А отже, наявний матеріал відрізняється певним рівнем суб'єктивності в такому оцінюванні і у зв'язку з цим не може розглядатися як однозначна доказова база. Власне, не в останню чергу саме фактор суб'єктивності є одним із визначальних чинників для характеристики події.

Непоодинокими є випадки штучного підсилення певної події, її ваги та значення за рахунок використання експресивної мовної лексики, до якої і належить вказане висловлювання. Деякі дійсно важливі події (і не лише ті, що належать до суспільної чи політичної сфери) не подавалися в інформаційному просторі через використання категорії «знакова подія». Втім, аналіз цього явища – тема для окремого дослідження.

У розділі висловлювання «знакова подія» виступає як одиниця наукового аналізу, тематичним полем аналізу є інформаційний простір України, переважно регіональний медіа-дискурс.

Під час аналізу знайдених публікацій спочатку проводився їх розподіл за різними сферами життя українського соціуму. Серед них чітко виділяються наступні:

- культура;
- церковно-духовне життя;
- суспільство;
- громадська сфера;
- соціальна сфера;
- політика;
- історія;
- спорт.

За такого розподілу окремо виділилася частина публікацій, які тематично досить важко ідентифікувати. Вони мають або загальне значення, або відрізняються випадковим вживанням визначення «знакова подія». Кілька статей було умовно названо «нульовими» – вони не несуть фактично ніякого смислового навантаження, і, хоча й містять у своєму тексті визначення «знакова подія», питання доцільності їхнього залучення до аналізу досить сумнівне. Окремо виділяються публікації, які мають відверто публіцистичний характер, і їхня інформативна насиченість також ставить під сумнів потребу в залученні їх до аналізу.

Окрему групу публікацій становлять статті, у яких характеристика «знаковий» має відношення не стільки до певної події, скільки до дотичних явищ. Скажімо, маємо знакові місця, книги, храми, рішення, голосування, особи, постаті, особистості, пам'ятники тощо.

Розподіляючи публікації, доцільним видалося розділити суспільну та громадську сферу. До першого блоку віднесено публікації, які стосуються подій, що мають загальнодержавне значення і спрямованість. До громадської сфери віднесено матеріал, присвячений подіям локального характеру, важливим переважно для місцевої громади.

Серед інших тематичних блоків назвемо такі: геополітика, економіка, мода, медицина, ЗМІ. Кількість публікацій, яких можна віднести до них, мінімальна. У цифровому відношенні (табл. 1) це має такий вигляд:

Таблиця 1

Сфери життя українського соціуму	2011 (січень–березень)
Культура	11
Спорт	9
Церковно-духовне життя	7 + 1 (за 2010)
Суспільна сфера	2
Політика	9
Історія	1
Громадська сфера	4

Як видно із наведеної таблиці, сферами життя, щодо подій у яких найчастіше використовується визначення «знакова подія», є у першу чергу культурна. На другому місці за значимістю та важливістю в житті українського суспільства розташована спортивна та політична сфери. За ними розташовується церковно-духовна. Меншою мірою вживання цього висловлювання характерне для суспільної та соціальної сфери. Так, за перший квартал 2011 р. не вдалося віднайти матеріал, присвячений соціальним подіям.

При цьому варто підкреслити, що аналіз відповідного матеріалу за 2009 і частково 2008 рік дозволяє стверджувати, що культура як галузь суспільного життя українського соціуму щодо використання такої вербальної формули має «найстабільніші» показники. Політика, відповідно до кількості публікацій, загалом не належить до переліку пріоритетних напрямів для регіональних ЗМІ, у яких можуть відбуватися і відбуваються знакові для регіонів нашої країни події. У цьому плані вона відстає навіть від значної кількості інших тематик, посідаючи за кількістю публікацій одне з останніх місць.

Аналіз матеріалу подається відповідно до виділених тем. За кількістю публікацій «лідирує» культурна сфера життя українського соціуму, тому саме з неї і починається подача матеріалу.

Із загального масиву знайдених матеріалів, які містять висловлювання «знакова подія», до сфери культури належать 11 статей. Ще кілька містять характеристику «знаковий» у поєднанні з іншими іменниками – постать, твір, храм тощо. Вони мають опосередковане відношення до культурної сфери і тому не були залучені до аналізу.

Культурна сфера

2011 р. в Україні у культурній сфері життєдіяльності соціуму сталося 11 подій, які вдалося віднайти в інформаційному просторі з характеристикою їх як знакових. 3 події безпосередньо стосуються класичної музики, що також є особливістю 2011 року. Варто виділити і той факт, що «географія» областей розширилася – знакові події «почали відбуватися» і в інших регіонах України. Якщо у матеріалах за 2008–2009 рр. використання цієї характеристики події зустрічалося переважно в новинневих повідомленнях та публікаціях Харківської, Сумської, Івано-Франківської, Херсонської, Хмельницької, Чернігівської областей, то 2011 року до їхнього переліку додалися Львівська, Тернопільська, Закарпатська та Вінницька області, а також столиця нашої держави. Одна подія, що має відношення до України, відбулася за межами нашої держави – у Польщі.

«Традиційно» у переліку областей присутня Харківщина. На офіційному сайті Харківської міської ради, міського голови та виконавчого комітету саме таким чином був охарактеризований перший концерт класичної музики, що відбувся на виробничому майданчику промислового підприємства. Йдеться про виступ Академічного симфонічного оркестру Харківської обласної філармонії у паротурбінному цеху ВАТ «Турбоатом» [1]. У цьому випадку саме унікальність події – те, що такий захід відбувся вперше – стала підставою для такої її характеристики.

Ця ж практика спрацювала і в наступних двох випадках. Аналогічним чином була визначена подія, яка у майбутньому також має відбутися вперше. Зокрема, йдеться про київську прем'єру музики до балету Ігоря Стравінського «Аполлон Мусагет». Інформація про подарунок меломанам від «Київських солістів» разом із диригентом Володимиром Сіренком була опублікована в газеті «День» [2].

Останньою музичною знаковою подією першого кварталу 2011 р. в нашій країні став перший в Україні концерт у виконанні Академічного камерного оркестру «Віртуози Львова» виключно на інструментах, створених майстром М. Пуцентелою і його родиною [3]. Інформація про цю подію з'явилася на сайті «jeunews.com.ua». Визначення події як знакової належить голові Львівської ОДА М. Цимбалюку.

Знаковою подією для Тернопільської області стало відкриття української книгарні «Золота пектораль» у м. Чортків [4]. У цьому випадку підставою для такого визначення став факт, що українська книгарня була відкрита у невеличкому містечку. Якщо врахувати, що йдеться про Тернопільську область, то вказана ситуація до певної міри може трактуватися як промовистий приклад загального стану справ із українським книгодрукуванням та розповсюдженням україномовної літератури загалом в Україні, адже має у пергу чергу символічне значення.

Перегукується із вищенаведеною новиною і наступна, а саме – інформація про вихід збірки В. Лесича «Вибрані поезії» в ужгородському видавництві «Гражда» [5]. На думку місцевих журналістів, ця подія є для області знаковою.

На сайті «bukvoid.com.ua» знаковою подією було названо видання двох книжок сучасної української прози для незрячих дітей, написаних шрифтом Брайля. Йдеться про книжки «Прибулець з країни Нямликів» Лесі Воронининої та книжку «Ірен Роздобудько про Блезя Паскаля, Вольфі Моцарта, Ганса Андерсена, Катрусю Білокур та Чарлі Чапліна» із серії «Життя видатних дітей» [6]. У відповідній статті зазначається: «На жаль, у нашій країні видання двох книжок для сліпих стає знаковою подією на тлі загального ігнорування людей, яким природа не дала можливості побачити красу світу на власні очі».

Знаковою подією для двох країн – України та Польщі – стало відкриття пам'ятної дошки Тарасу Шевченку у польському місті Ольштин [7]. Визначення події належить першому заступнику міського голови Луцька С. Кравчуку, який очолив офіційну делегацію з Луцька на святковому заході з цієї нагоди: «Відкриття меморіальної дошки – це "знакова подія не лише для української громади Ольштина, а й для всього воєводства. Тому що на цьому місці, на вулиці Шевченка, українці зможуть час від часу збиратися, щоб віддати шану Тарасові Шевченку та тій землі, на якій вони народилися"».

З ім'ям визначного поета пов'язана ще одна подія. Йдеться про традиційний Шевченківський вечір «Ми діти твої, Україно», який четвертий рік поспіль організовує Київський університет культури і мистецтв. Авторство характеристики належить ректору Університету М. Поплавському. На його думку, «щоразу цей захід

стає знаковою культурною подією в Україні, «символічним патріотичним днем, сповненим громадянської єдності» [8].

Опосередковано теми статті торкається публікація про нове видання книги «Крути. Січень 1918 року». Презентація цього другого, доповненого видання відбулася у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику ім. М. Коцюбинського. Презентував видання директор видавничого центру «Просвіта» В. Клічак. На його думку, вихід цієї книги два роки тому став знаковою подією в Україні [9].

Знаковою подією січня 2011 р., на думку В. Тимошенка, автора відповідної публікації, стала «провокація проти Марії Матіос» [10]. Така характеристика, виходячи з тексту статті, використовується як синонім до визначення «літературний скандал». Автор пояснює свою точку зору таким чином: «В Україні, від часів Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола, Сергія Набоки, а в Росії після Олександра Солженіцина, Василя Аксьонова, Сергія Довлатова, Володимира Висоцького не було прецедентів, коли влада переслідувала письменника з політичних мотивів або втручалася в їх творчість». Автор вважає, що «художник і влада, «чотирикокий інтелігент» і груба сила суддівських і міліційних чобіт – ось тема, яка повинна сьогодні стати надактуальною для дискусій, полеміки українського політичного класу» [10].

Останньою у переліку знайдених матеріалів є інформація про проведення студентського чемпіонату команд КВК на кубок «Вінницьких перців» [11]. Для Вінницької області проведення цього заходу стало знаковою подією.

Церковно-духовне життя

2011 рік характеризується суттєвим збільшенням публікацій на церковно-духовну тематику, у яких присутнє визначення «знакова подія». Так, протягом першого кварталу минулого року в областях України сталося 8 подій, які набули статусу знакових.

Першою з них є закладення першого каменя Соборної мечеті Джума Джамі (АРК, м. Сімферополь) [12]. У повідомленні вказується, що це знакова для українських мусульман подія, якої вони добивалися з 2004 р. У церемонії закладення першого каменя мечеті взяли участь лідер кримськотатарського меджлісу Мустафа

Джемілев, кримський прем'єр В. Джарти і митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар (УПЦ МП).

Найбільш «знаковим» був перший квартал року для Української греко-католицької церкви – за перші три місяці відбулося 5 знакових подій.

Перша з них – зречення престолу Любомиром (Гузаром) і передача управління церквою наступнику у розпал «бойових дій». Саме таким чином в інформаційному просторі була охарактеризована ця ситуація «в контексті останніх напружених подій, що відбуваються у стосунках між державою і християнськими конфесіями. Спочатку патріарх Української православної церкви Київського патріархату Філарет заявив про те, що влада має плани щодо ліквідації УПЦ (КП). І буквально тиждень тому директор Релігійно-інформаційної служби України Тарас Антошевський висловив припущення, що після того, як влада розбереться з Київським патріархатом, наступними у списку стануть греко-католики» [13].

У ще одній публікації на сайті «Католицький оглядач. Інформаційний сайт порталу МСІ» відставка Його Блаженства Архієпископа Києво-Галицького (Патріярха) кардинала Любомира Гузара подається як така, що вирізняється своєю історичністю і значимістю для долі церкви в Україні [14].

Друга знакова подія – запалення ялинки із Закарпаття на площі св. Петра у Ватикані. З нагоди церемонії інаугурації ялинки Римську Апостольську Столицю відвідали українська урядова делегація, представники українських Церков, а також більше 500 паломників. Авторство визначення належить греко-католицькому священику з Хуста о. Стефану Січу, який був безпосереднім ініціатором цього дійства та вів з цього приводу кількарічну переписку з канцелярією Ватикану. На його думку, те, «що наша держава цього року поставила головну ялинку християнського світу ... знакова подія для Української греко-католицької церкви» [15].

Наступні 3 були названі у відповідній публікації як «три знакові події стабільності» [16]. Йдеться про прес-конференцію Адміністратора Києво-Галицького Верховного Архієпископства Його Високопреосвященства Кир Ігоря Возняка, Архієпископа Львівського, заява єпископа українського підрозділу РПЦ – УПЦ (УПЦ МП) єпископа Сумського і Охтирського Євлогія Гутченка і чергова відмова Львівської міськради УКУ. Перша з них пов'язана

із Виборчим Синодом УГКЦ та інтронізацією нового Глави УГКЦ. На думку автора публікації, а фактично йдеться про офіційну позицію УГКЦ, «така заява високопреосвященного Кир Ігоря Возняка чітко показує ту стабільність правонаступництва і апостольського передання (сукцесії) на Престолі Глави УГКЦ, які мають свою неперервану тяглість з часів Володимирового Хрищення. Адже УГКЦ є єдиною конфесією, яка ту тяглість зберегла неперерваною. І з обранням нового Глави УГКЦ ця тяглість буде продовженою».

У другому випадку йдеться про лист єпископа Сумського і Охтирського Євлогія Гутченка (УПЦ МП) до сумського мера Г. Мінаєва. У самій публікації цей лист не наводиться, лише дається характеристика йому як «голосу безнадійного комуністичного минулого».

Третя подія стосується ситуації із неотримання УКЦ звільнення від орендної плати за землю, чому посприяло ВО «Свобода» [16]. Автор публікації – о. Орест-Дмитро Вільчинський – у своїх висновках ставить питання про «неприязнь «Свободи» до правдивого бастиону українства – українського католицизму», висловлюючи побоювання, що «така поведінка «Свободи» загрожує дестабілізувати увесь український загал». Ця стаття була опублікована на сайті «Католицький оглядач. Інформаційний сайт порталу МСІ».

І останньою знаковою подією першого кварталу 2011 р., яка відбулася в церковно-духовному житті українського суспільства, стало здійснення високопреосвященнішим Феодором Божественної літургії на місці будівництва нового Свято-Василівського храму (м. Іршава, Закарпатська обл.) [17]. На освяченні, крім паломників, були присутні голови Іршавської, Свалявської та Воловецької держадміністрацій та інші представники влади, верховний отаман та маршал козацьких військ України Д. Сагайдак. На думку Архієпископа Феодора, це стало знаковою подією не лише для православної Іршавщини, але й усієї Мукачівської єпархії.

Суспільна сфера

Перший квартал минулого року був «досить скромним» на знакові події, що відбулися в суспільному житті України. Фактично такою є одна-єдина. Йдеться про рішення Президента України розпочати на Львівщині підготовку до подачі заявки на проведення Олімпіади 2022 р. [18]. Авторство у визначенні належить голові Львівської ОДА М. Цимбалюку.

Ще одна суспільно важлива подія – приїзд в Україну одного із членів сім'ї Форбс, яка протягом 95 років видає головний діловий журнал у світі [19]. Характеристика події належить видавцю «Форбс» в Україні Б. Ложкіну: «Приїзд в Україну одного з найвпливовіших гравців на світовому медіаринку – це знакова подія для країни. Пан Форбс зможе особисто переконатися в діловому потенціалі України».

Громадська сфера

Публікації із висловлюванням «знакова подія», які стосуються громадської сфери життя українського соціуму, відрізняються, як правило, обов'язковою наявністю економічного складника – вирішення конкретного питання потребувало залучення певних державних коштів. Зазвичай йдеться про локальні події, важливі для певної громади. До того ж, у врочистих заходах з нагоди презентації події беруть участь очільники районних державних адміністрацій.

Так, знаковою подією для жителів села Пістинь (Косівський р-н, Івано-Франківська обл.) стало відкриття місцевої пожежної команди. Проблема пожежної безпеки особливо гостро стоїть у віддалених гірських населених пунктах, до реалізації цієї ідеї долучилася і громада села [20].

Знаковою подією для м. Чортків (Тернопільська обл.) стало придбання нової техніки – машин для прибирання вулиць від снігу та сміття. Знову ж таки, традиційно для таких питань була підкреслена його матеріальна складова – віднайдення коштів для закупівлі. Як і в попередньому випадку, на урочистих заходах було присутнє керівництво – голова обласної ради вручив ключі та документи від двох тракторів міському голові. Авторство у визначенні належить саме голові облради: «Нинішня подія знакова... Незважаючи на недостатнє фінансування та невеликий бюджет області, ми знайшли можливість і минулого року виділили 250 тисяч гривень Чорткову на закупівлю необхідних механізмів і 150 тисяч Тереховлі» [21].

Ще однією знаковою подією у громадському житті України стало завершення робіт з капітального ремонту частини автодороги Немирів–Ямпіль (Вінницька обл.), зруйнованої під час повені

2008 р. Червону стрічку урочисто перерізав голова обласної державної адміністрації, який, вітаючи присутніх, зазначив: «Це знакова подія, яка свідчить про позитивну динаміку розвитку району та його інфраструктури» [22].

І остання подія стосується Львівщини. Нею, на думку голови Львівської ОДА, стало будівництво об'єктів до Євро-2012. Думка керівника області представлена у таких словах: «Це саме ті знакові події, про які на Львівщині говоритимуть ще багато років, бо Євро-2012 закінчиться, а об'єкти залишаться, вони всі фінансуватимуться з бюджету ... Ми переконані, що це дасть новий поштовх інвестиціям, і ті інноваційні технології, про які стільки говориться, будуть у нас. Бо для цього є всі передумови» [23].

Отже, ця сфера життя українського суспільства має свої особливості у використанні знаково-символічних форм презентації події. Однією з них є матеріальна складова у вирішенні питання, а також долучення до цього районного та обласного керівництва.

Історія

У публікаціях історичного спрямування одразу виділяється той факт, що ця тематика відрізняється значною кількістю статей, у яких категорія «знаковий» застосовується не лише щодо конкретних історичних подій чи явищ, а й суміжних, пов'язаних з цими подіями речей. Публікації на історичну тематику, що містять такі характеристики, як знакові постаті, особистості, особи, з'їзди, збори, знакові історичні рішення та місця тощо становлять окремих блок матеріалу. І хоча вони не можуть безпосередньо бути залученими до аналізу, наведемо одну публікацію як приклад.

Скажімо, 27 січня за адресою <<http://www.top.lg.ua/news/?id=23965>> у рубриці «Суспільство» була надрукована стаття на тему «Самостійна Кубанська народна республіка». У ній подано короткий нарис її існування та події, що відбулися в краї за період з 30 квітня 1917 р. по 17 березня 1920 р., коли Катеринодар був узятий більшовиками. Як знакові були охарактеризовані збори Ради представників козацтва Чорномор'ї, що відбулися 28 лютого 1918 р. Сама ж подія – проголошення 16 лютого 1918 р. Самостійної Кубанської народної республіки – була визначена автором як «визначна подія в історії України» [24].

Отже, цей матеріал, з одного боку, не може бути використаний, оскільки висловлювання «знакова подія» у ньому відсутнє. З іншого, його можна розглядати як підтвердження висловленого на початку статті зауваження, що деякі події, незважаючи на їх суть як події-символу, на їхнє важливе значення, не подаються у пресі із використанням категорії «знаковий».

У цьому контексті варто представити ще одну публікацію, присвячену акції «Автопробіг Київ – Крути», ініціаторами якого «виступили кілька активних мешканців Києва» [25]. Колона з 20 автомобілів проїхала від меморіалу полеглим студентам до могили одного з учасників бою у сусідньому селі Печі. Під час пробігу учасники відвідали також музейний комплекс у самих Крутах. Один з організаторів акції зазначив: «Захід відбувся без жодної політичної складової – саме через це і вирішили відвідати знакове місце на тиждень раніше від офіційної дати бою, аби не створювати масовки для партій».

У ще одному матеріалі, присвяченому Дню Злуки, автор попереднього визначення у контексті подій під Крутами згадує трьох його учасників, чиї постаті, на його думку, є знаковими «ще й тому, що походять вони з різних частин України, виховувалися в різних імперіях, але в один момент зробили правильний вибір, який закарбував їх імена в нашу героїчну історію» [26].

Цей матеріал має опосередковане відношення до історії України. Використання характеристики «знаковий» у ньому має прив'язку до конкретного історичного місця, а не до самої події – бою під Крутами. Отже, незважаючи на активне позиціонування у суспільстві ваги і значення самої події, публікація також не може вважатися релевантною щодо заявленої теми дослідження.

Окремо виділяються статті, які не мають безпосереднього відношення ані до певних історичних фактів, ані до історії як такої, представляючи інформацію загального характеру. Такі публікації частково стосуються історії Української держави, представляючи загальні дані.

У цьому контексті як приклад наведемо наступну публікацію. 22 лютого 2011 р. за адресою «<http://culture.unian.net/ukr/detail/190867>» з'явився матеріал про українську книгу на XII Міжнародному ярмарку книги у Вільнюсі (Литва). Йдеться про роман І. Корсака «Секрети королівського діаманту», який вийшов у

перекладі литовською у вільнюському видавництві. Під час її презентації професор Вільнюського університету В. Йогела зазначив, що «у романі автор розкриває знакові події Київської Русі та Великого князівства Литовського, а також прагнення українців на початку двадцятого століття до створення незалежної держави Україна» [27].

Отже, незважаючи на те, що матеріал містить висловлювання «знакова подія», він має загальний характер і не може бути адекватно долучений до аналізу. Вислів «знакові події Київської Русі та Великого князівства Литовського» не відрізняється конкретикою, хоча й стосується історії України.

Безпосередньо ж історичні публікації із висловлюванням «знакова подія» у першому кварталі 2011 року переважно «пройшли під знаком» Дня соборності. На цю тему маємо 10 публікацій за різними адресами, що були надруковані і на центральних сайтах, і на регіональних інтернет-ресурсах, і в електронних виданнях (<http://www.ukrinform.ua>, <http://zakarpattya.net.ua>, <http://zaxid.net>, <http://www.k-z.com.ua>, <http://www.utro.ua>, <http://bukvoid.com.ua>, <http://www.pravda.com.ua>, <http://kolomyya.org>). «Авторами» матеріалів є демоб'єднання Українська Національна Рада з нагоди відзначення Дня соборності України, обласні та міські ради, державні адміністрації, політики (Ю. Тимошенко, О. Тягнибок), журналісти тощо. Подія була відзначена на різних традиційних урочистих заходах, до цього дня було приурочено відкриття тематичних книжкових виставок.

Публіцистичний матеріал

Як уже було зазначено, певна кількість знайденого матеріалу, попри наявність у ньому визначення «знакова подія», відрізняється загальним характером і на цій підставі не може бути залучена достатньою мірою до наукового аналізу. У ній також багато опосередкованого матеріалу, наприклад, знакове голосування, знакова книга, знаковий час, знакове захоплення книгарні, знаковий рубіж, знакова тема виставки, знакове місце тощо. В одній публікації зустрілося навіть визначення «майже знакова подія». Нею, на думку журналістка, став захист докторської дисертації Дмитром Менделєєвим, у якій він довів, що найоптимальніший вміст спирту в алкогольних напоях – 40% [28].

Скажімо, у матеріалі, присвяченому британським законам про наклеп, журналіст як один з прикладів навів позов Б. Березовського та М. Глушкова проти американського журналу *Forbes* за статтю стосовно їхнього бізнесу в Росії, яка містила багато звинувачень на їхню адресу. Це стало можливим з дозволу Палати Лордів. Далі зазначається: «Спочатку суддя прийняв рішення, що Росія чи США були б більш доречними юрисдикціями для цього позову, не в останню чергу через те, що Березовський переважно має репутацію в Росії. Однак знаковим голосуванням трьома голосами проти двох Палата Лордів змінила це рішення на підставі того, що донька Березовського навчається в університеті міста Кембрідж та через його часті відрядження до Лондона. Таким чином, більшість членів Палати Лордів прийшла до висновку, що у нього дійсно була репутація в Великобританії і що постанови російського суду буде недостатньо, аби виправити репутацію позивача в британській юрисдикції» [29].

Як приклади, можна навести також інші «знакові події», які «відбулися» на сторінках електронної преси. Саме таким чином була охарактеризована ситуація, що мала місце в лікарні у Білій Церкві, коли «син померлої після операції жінки розстріляв лікаря, який взяв гроші уже після того, як не зумів врятувати життя пацієнтки» [30]. На думку автора, ця подія – знакова для сучасної України, адже «в Білій Церкві відбувся замах на всіх Президентів країни – Кравчука, Кучму, Ющенка і Януковича».

Наступна знакова подія – обрання на посаду судді Конституційного суду Німеччини відомої феміністки Сузанне Бер [31].

Утім, саме ця частина публікацій, яку умовно названо «публіцистикою», у кількісному відношенні найчисленніша.

Політика

Кількість матеріалів, які стосуються політичної сфери життєдіяльності українського суспільства, загалом незначна. Порівняно з іншими тематичними блоками, у ній багато публікацій, які використовують характеристику «знаковий» не безпосередньо щодо конкретної події, а дотичних об'єктів: знакове рішення, знакове місце, знакове питання, знакова складова (зокрема, загальної трансформації політики Заходу) тощо.

Так, у матеріалі під назвою «Плющ знову стане Головою Верховної Ради?», розміщеної на сайті «Радіо Свобода» 15 лютого 2011 р., знаковим було назване потенційне рішення про зміну спікера Верховної Ради України. Визначення належить заступнику голови фракції Партії регіонів В. Лук'янову: «Водночас, у фракції Партії регіонів не підтверджують планів щодо заміни спікера. Але й зарікатися від такого варіанта розвитку подій не варто, каже заступник голови цієї фракції Владислав Лук'янов. «Я не бачу зараз підстав для зміни конфігурації керівництва Верховної Ради. Воно збалансоване, відповідає політичному розкладу сил у Верховній Раді. Але ніколи не кажи «ніколи». Це, безумовно, рішення знакове. Якщо Іван Степанович робить такий крок, зрозуміло, що назад повернутися не можна», – зазначив регіонал» [32].

Варто представити ще одну публікацію, у якій хоча і зустрічаються слова «знаковий» та «подія», однак стосуються вони різних об'єктів. Аналізуючи річницю президентства В. Януковича, автор статті «Монополія на владу – результат року президентства» використовує ці означення стосовно різних речей. Наведемо цитату з використання категорії «знаковий»: «Радянізація в соціокультурній сфері відбулася як парадоксальна деукраїнізація сенсів української культури, а будь-які акценти саме на недекларативному розвитку української мови, україномовної культури трактуються як «націоналізм», майже «буржуазний», та намагання «розколювання суспільства». Натомість українська багатовекторність у зовнішній політиці, значною мірою повернена в бік Росії, й мотивує внутрішню політику. Поглиблення зовнішньополітичного російського вектора відбилося на гуманітарній політиці в бік її радянізації. Це явище актуалізується в доволі *знакових** речах для тієї частини українського суспільства, яке не підтримувало В. Януковича і сприймало його як проросійського кандидата. Включення в культурну та гуманітарну політику прорадянських сенсів, потенційне зменшення української мови в освіті, ЗМІ, серйозні намагання ухвалення контроверсійного мовного закону, який зменшує можливості функціонування української мови, не тільки не сприяло національному розумінню, але й поглибило лінії суспільних розколів. Україна за цей рік не

---

* Виділення моє – О. М.

наблизилася до європейської культурної ойкумени, але прямує до так званого євразійського чи то російського світу» [33].

Слово «подія» у тексті має зовсім іншу прив'язку: «Радянізація політики також проявляється у ставленні до опозиції з боку провладної більшості, зведення її в риториці практично на маргінес політичного поля. Радянський лозунг «Хто не з нами, той проти нас!» мотивує відсутність врахування різних позицій та альтернатив. Водночас майже не йдеться про те, що монолітна опозиція взагалі є нонсенсом, адже в самій опозиції існують протилежні погляди на суспільно-політичні процеси. Втім, українська опозиція в цілому виявилася не готовою до розвитку *подій** концентрації влади, реваншистських сценаріїв. Український парламент не став площадкою для артикульованого діалогу між владою та опозицією, а дії влади були багато в чому направлені на маргіналізацію опонентів» [33].

Як ще один приклад активного використання характеристики «знаковий», можна навести статтю за назвою «Меморіали американських президентів у столичному Вашингтоні», автор якої пише: «Знаковим для столиці є пам'ятник Джорджу Вашингтону – першому президенту, якого також називають "батьком країни"» [34].

Певна частина публікацій політичного спрямування відрізняється мінімальною «кількістю» політики. Вони, хоча й стосуються постатей українського політикуму чи політики в державі загалом, де-факто несуть незначну політичну інформацію.

Так, журналістка К. Сокульська у матеріалі «Підсумки 2010 року: події в Україні» зазначила, що «закінчення першого десятиліття нового століття для України виявилось знаковим» [35]. Автор проводить аналіз року, що минув, за такими критеріями: тріумф року, курс року, реформи року, рокировка року, слідство року, указ року, зіткнення року, трагедія року, гра року, курйоз року. При цьому автор використовує такий синонімічний ряд: знаковий – визначальний – визначний.

Загалом же, інформація на політичну тематику із вказаним висловлюванням представлена такими публікаціями.

На протипагу екс-президенту В. Ющенку, чинний Глава держави значно меншою мірою використовує у своїх промовах вербальну формулу «знакова подія». Втім, виступаючи на ланчі від

---

* Виділення моє – О. М.

імені уряду Австрії та ОЕСР за темою «Від Австрії до Центральної Азії: інвестиції та тенденції конкурентоспроможності на наступне десятиліття», він зазначив: «Започатковано реформи у податковій, пенсійній, регуляторній, митній, судовій сферах. Знаковою подією у вдосконаленні законодавства, що регулює інвестиційну діяльність, стало прийняття Податкового кодексу України. Він спрямований на побудову сучасної, справедливої фіскальної політики» [36].

Ці слова Глави держави були використані і в іншій публікації: «Крім того, Віктор Федорович, усіяло рекламуючи сприятливість українських реалій для валютних надходжень із зарубіжжя, знаковою подією для інвесторів назвав прийняття Податкового кодексу, пристрасті щодо якого досі не вщухають» [37].

На противагу президентському трактуванню найважливіших та найсимволічніших подій, автор публікації «За рік Янукович зібрав владу в кулак» дає інший погляд: «Знаковою подією першого року президентства Віктора Януковича стала боротьба з опозицією. Посиливши роль міліції, він почав захищати владу від усіляких протестів – правоохоронці затискали мітингувальників у кільце, не підпускаючи до Президента. Охорона Януковича кілька разів застосовувала силу до журналістів, що висвітлювали роботу Глави держави. Головний опонент Януковича на виборах 2010 Юлія Тимошенко стала обвинуваченою відразу в двох кримінальних справах. Проти десяти чиновників уряду Тимошенко відкриті кримінальні справи. За ґратами опинилися два міністри і три заступники міністрів Тимошенко. Серед них колишній міністр кримінальних справ Юрій Луценко, затримання якого викликало величезний суспільний резонанс» [38].

Стосується нинішньої влади і наступна публікація, присвячена «справі Гонгадзе». Її автор розглядає чотири можливі варіанти розвитку подій і дає характеристику одному з них: «Підсумки наступного варіанта, за яким «сядуть всі», нинішня влада зможе довго носити перед собою в Європі як знамено демократії і верховенства права. Притягнення до відповідальності декількох високопосадовців, на яких у різний час впала тінь «справи Гонгадзе», – це буде безпрецедентний для сучасної політичної практики вчинок і знакова подія. Тим більше, що така «атомна бомба правосуддя» навряд чи зачепить кого-небудь з нинішнього «регіонального» керівництва країни» [39].

Наступна знакова подія – засідання пленуму Верховного Суду України, на порядок денний якого винесено лише одне питання: про висловлення недовіри голові Верховного Суду Онопенку. У статті за назвою «Гільйотина для Верховного Суду: час страти у п'ятницю», розміщеної на сайті «Української правди», вказано: «Незважаючи на те, що судова влада в Україні завжди існувала за якоюсь темною і важкою завісою, за якою усі призначення і ротації як у вищих судових органах, так і у місцевих судах відбувалися непомітно для широкої публіки, засідання пленуму ВСУ 11 березня у нинішніх політичних умовах – подія знакова не тільки для України, а й для спостерігачів Заходу» [40].

Знаковою подією було названо і порушення кримінальної справи проти колишнього міністра внутрішніх справ Ю. Луценка. У матеріалі, надрукованому з посиланням на «Українську правду» за адресою http://durdom.in.ua/ru/main/news_article/news_id/18974.phtml, зазначається: «В розпорядженні «Української правди» опинилась копія постанови про порушення кримінальної справи проти колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка. Ця справа може стати знаковою подією в житті українських чиновників. Такого розлогого юридичного аналізу корупційних дій державного службовця українська Феміда ще не знала. Сумнівне з точки зору законності, але – якщо бути відвертим – банальне в українських реаліях просування по службі близької до чиновника людини переросло у злочин за змовою групи осіб. Залишається лише сподіватись, що юридичний підхід у справі проти Юрія Луценка в подальшому стане калькою в оцінці діяльності чиновників діючої влади» [41].

Не менш гострі питання порушує автор наступної публікації, присвяченої справі «9-го березня». Її автор – один із захисників затриманих – знаковою подією називає звільнення з-під варті одного із затриманих, Ігоря Мазура, хоча й на один місяць [42].

Останньою у переліку статей, що стосуються політичної сфери життя українського суспільства, які є релевантними щодо заявленої теми аналізу, є публікація «Ціна газу та СП між «Газпромом» та «Нафтогазом» стануть викликами-2011 – експерти» [43]. Автор зазначає, що «харківські домовленості між Прези-

дентами Януковичем та Медведєвим, на думку експертів, стали найбільш знаковою подією в українсько-російських газових відносинах у 2010 році».

У загальній кількості знайдених матеріалів присутня також одна політична подія регіонального рівня. Йдеться про прийняття на другій сесії Івано-Франківської обласної ради регламенту з урахуванням пропозиції фракції «Фронт Змін» – окремим розділом в документі закріплено права та гарантії діяльності опозиційних депутатів (об'єднаних у фракції чи групи) в обласній раді [44].

Отже, аналіз подій, визначених як «знакові» в інформаційному просторі України, свідчить про таке.

Визначення «знакова подія» має виразні особливості свого застосування. Під цю категорію потрапляють різноманітні заходи, події місцевого та регіонального значення, які є різноплановими за своїм характером. Вони стосуються найрізноманітніших питань повсякденного життя українського суспільства і представляють цікаву картину його загальних потреб і здобутків.

Підґрунтя для ідентифікування події як знакової має кілька складових.

Перша з них – той факт, що конкретна подія відбулася вперше, вперше навіть у місцевому масштабі. Друга підстава – унікальність явища. Події, які не мають аналогів у своєму існуванні, мають достатньо шансів потрапити у категорію знакових.

Третя – результативний характер самої події. Застосовується переважно у випадках, коли розв'язання певної проблеми потребувало докладення зусиль матеріального та економічного характеру (з боку місцевого керівництва) і таким чином розглядається як своєрідна «перемога», певний успіх. Саме тому висловлювання «знакова подія» у регіональних мас-медіа у публікаціях переважно офіційного дискурсу слугує синонімом до виразу «важливий здобуток».

Ця складова зазвичай супроводжується присутністю на події представників місцевої влади, адже може трактуватися як її успіх, свідчення її успішного функціонування, здобутків, реального результату роботи.

Наступна складова безпосередньо пов'язана із попередньою. Керівництво місцевого рівня, будучи присутнім на заходах з приводу

певної події, активно використовує такі емоційно насичені оціночні формули. Тим самим підкреслюється і суспільне значення певної події, і здобутки місцевої влади у своїй роботі.

Ще однією складовою є символічність певної події, її резонансність у загальноукраїнському масштабі.

У ряді випадків можна говорити про шаблонність застосування цього визначення.

Характерною особливістю використання цього висловлювання у регіональному медіа-дискурсі є його максимальна незаполітизованість. Як видно із наведеного матеріалу, у кількісному відношенні події суто політичної сфери, представлені у ЗМІ як знакові, є значно меншими.

Характерною особливістю публікацій на церковно-духовну тематику є той факт, що оцінка подій зроблена представниками релігійних конфесій – переважно священиками. Журналістські оцінки, а також характеристика подій, що відбуваються у церковно-духовній сфері, представниками різних гілок місцевої влади або відсутня взагалі, або зведена до мінімуму.

Одвічна готовність сприймати життя через певні знаки як дороговкази характерна для представників різних конфесій і в трансформованому виді перейшла у повсякденне буття. Знаковими стали не лише таємничі видіння, як-то мироточення ікон, видіння образу Матері Божої, Глаз Господень, а й соціально значимі діяння, вчинені релігійною громадою. Отже, категорія знакової події розширила своє розуміння від суто духовного до соціально-релевантного знаку, який є ближчим і зрозумілішим звичайній людині у її повсякденному житті.

Описання церковного життя мовою знакових подій до певної міри може розглядатися як ознака активності тієї чи іншої конфесії в інформаційному просторі України. Безперечним лідером щодо кількості знакових подій є Українська греко-католицька церква. Відповідно, можна ставити питання про підвищення активності греко-католиків на теренах України.

Певною особливістю знакових подій церковно-духовного життя українців є їхня політизація. Вона відбувається біполярно – як представниками церкви (УПЦ (МП), УГКЦ), так і представниками певних політичних партій (наприклад, ВО «Свобода»).

Знакові події, що мають відношення до політичної сфери життя суспільства, відзначаються великою резонансністю. Зазвичай у цю категорію потрапляють гарячі події, які перебувають на перших місцях серед новин на каналах телебачення та на перших шпальтах газет. І через певний проміжок часу звернення до таких подій теж супроводжується терміном «знаковий». Помітною є різниця у використанні цього визначення чинним Главою держави, порівняно з экс-президентом В. Ющенком. Якщо для колишнього Президента визначення «знаковий» супроводжувало чи не кожен подію, яку він коментував, то В. Янукович вживає це визначення вкрай рідко: так, за перший квартал минулого року це відбулося лише один раз, і то на міжнародному рівні.

Знаковими подіями в історичній сфері характеризуються ювілейні історичні події, річниця яких припадає на конкретний період. У нашому випадку це День соборності. Трапляється також використання цього висловлювання у довільних випадках. У цьому разі воно не несе жодного символічного інформаційного навантаження, залишаючись на рівні шаблону.

Використання визначення щодо до громадської сфери має свої яскраво виражені особливості. Зазвичай у публікаціях із висловлюванням ідеться про вирішення важливого питання, вкрай актуального для громади. Скажімо, якщо у 2009–2010 рр. у регіональному медіа-дискурсі «лідирували» такі події, як проведення газопроводу, відкриття дитячого будинку сімейного типу тощо, то 2011 р. йшлося про капітальний ремонт дороги, закупівлю нової техніки для комунальних господарств, відкриття місцевої пожежної команди тощо. Обов'язковою рисою щодо подій громадської сфери є наявність економічного підґрунтя – вирішення конкретного питання потребувало залучення певних коштів районного та державного бюджету. Ці локальні події відзначаються великою актуальністю для певної громади, і їх вирішення супроводжується врочистостями, у яких беруть участь керівники районних та обласних державних адміністрацій та рад. Події громадського життя, ідентифіковані як знакові, зазвичай відзначаються конкретикою, адже йдеться про вирішення цілком конкретного наболілого для громади питання. Випадків, коли ця

вербальна формула використовувалася б у довільній формі як шаблонний вираз, у регіональному інформаційному просторі на сьогодні віднайти не вдалося.

Загалом же можна зазначити, що знаковість певної частини подій, ідентифікованих за допомогою такого визначення в інформаційному просторі України, є доволі сумнівною, якщо оцінювати їх у загальнодержавному масштабі. Натомість для повсякденного життя українського суспільства, особливо на регіональному рівні – містечкового, районного та обласного, їх значимість є вагомим і незаперечною, адже свідчить про вирішення/розв'язання важливого для місцевого життя питання.

Аналіз публікацій, які містять висловлювання «знакова подія», слугує додатковим інструментом дослідження чіткого сегментування питань, які можуть розглядатися як проблемні/важливі як на місцевому, так і загальнодержавному рівні.

Використання висловлювання «знакова подія» є експресивним мовним ходом, який свідчить про важливість та нагальність інформаційного повідомлення і фактично має однозначний варіант декодування / «прочитання» тексту і його оцінки.

Категорія «знакової події» має внутрішню полярність – від вкрай позитивної до вкрай негативної. Події нейтрального значення в такому полярному континуумі зазвичай не набувають смислу знакових.

Попри всі благородні ідеї, що були проголошені з високих політичних та урядових трибун, попри усі задекларовані успіхи і здобутки, які заповнили український інформаційний простір, аналіз публікацій виявляє зовсім іншу складову цінностей сучасного українського суспільства. Особливо, якщо йдеться про громадську сферу – іншими словами, повсякденне життя українських громадян.

Література

1. У Харкові пройшов концерт класичної музики в заводському цеху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-harkovi-vpershe-proyshov-kontsert-klasichnoyi-muziki-v-zavodskomu-tsehu-6516.html>. – Заголовок з екрана.

2. Уперше в Києві прозвучить «Аполлон Мусагет». Дарунок меломанам готують «Київські солісти» разом із диригентом Володимиром Сіренком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/302861>. – Заголовок з екрана.

3. М. Цимбалюк привітав «львівського Страдіварі» М. Пуцентелу та Академічний камерний оркестр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jeupnews.com.ua/news/d0/52713>. – Заголовок з екрана.

4. На гостину до книгарні українського слова «Золота Пектораль» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zolotapektoral.at.ua/publ/na_gostinu_do_knigarni_ukrajinskogo_slova_zolota_pektoral/1-1-0-17. – Заголовок з екрана.

5. У видавництві «Гражда» вийшла книга Вадима Лесича «Вибрані поезії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattyia.net.ua/News/78519-U-vydavnytstvi-Grazhda-vyishla-knyha-Vadyma-Lesycha-Vybrani-poezii>. – Заголовок з екрана.

6. «Грані-Т» презентує видання для незрячих, написані шрифтом Брайля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/events/presentation/2011/03/07/201348.html>. – Заголовок з екрана.

7. У Польщі відкрито пам'ятну дошку Шевченку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/world/news/u-polshi-vidkrito-pamyatnu-doshku-shevchenku-16805.html>. – Заголовок з екрана.

8. Т. Шевченко залишається символом єдності нашого народу – М. Поплавський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://presscenter.ukrinform.ua/news-98714.html>. – Заголовок з екрана.

9. У Чернігові презентовано нове видання книги «Крути. Січень 1918 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://presscenter.ukrinform.ua/news-95856.html>. – Заголовок з екрана.

10. Як міліція шукала фалос у книжці Марії Матіос за доносом комуністів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culture.unian.net/ukr/detail/190555>. – Заголовок з екрана.

11. Студентський чемпіонат команд КВК у Вінниці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myvin.com.ua/ua/news/culture/8491.htm>. – Заголовок з екрана.

12. У Сімферополі почали будівництво величезної мечеті за 9 млн доларів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-simferopoli-pochali-budivnictvo-velicheznoyi-mecheti-za-9-mln-dolariv.html>. – Заголовок з екрана.

13. Новий глава греко-католиків: молодий єкуменіст чи традиціоналіст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.comments.ua/meaning/2011/02/10/230278/noviy-glava-grekokatolikiv.html>. – Заголовок з екрана.

14. Кілька зауваг стосовно однієї прес-конференції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/kilka-zauvag-stosovno-odniyei-pres-konferentsiyi#point>. – Заголовок з екрана.

15. Закарпатський депутат спілкувався з Папою Римським на німецькій мові [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goloskarpat.info/>

zakarpattya/item/6267-zakarpatskiy-deputat-spilkuvavsvya-z-papoyu-rimskim-nanimetskiy-movi. – Заголовок з екрана.

16. Три знакові події стабільності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/tri-znakovi-podiyi-stabilnosti#point>. – Заголовок з екрана.

17. В Іршаві освятили фундамент на місці майбутнього православного храму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/80123-V-Irshavi-osviatyly-fundament-na-mistsi-maibutnoho-pravoslavnoho-khramu-FOTO>. – Заголовок з екрана.

18. «Зимова Олімпіада-2022 – силіконова долина для Львівщини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galsports.com/News.aspx?id=3506>. – Заголовок з екрана.

19. До Києва їде представник династії Форбс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kyiv.comments.ua/news/2011/03/17/164749.html>. – Заголовок з екрана.

20. У Пістині на Косівщині створено місцеву пожежну команду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kolomyya.org/se/sites/ko/34529/>. – Заголовок з екрана.

21. На Тернопільщині комунальники отримали нову техніку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uzinform.com.ua /index. php?m= news&d= view&nid=3777>. – Заголовок з екрана.

22. Дорогу Немирів – Ямпіль відновили через три роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.myvin.com.ua /ua/news/news_vin/region/11889.html. – Заголовок з екрана.

23. Зимова Олімпіада 2022 – силіконова долина для Львівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galsports.com/News.aspx?id=3506>. – Заголовок з екрана.

24. Самостійна Кубанська народна республіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.top.lg.ua/news/?id=23965>. – Заголовок з екрана.

25. Полтавці долучилися до автопробігу в Крути [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/news/7427/>. – Заголовок з екрана.

26. Справжній день злуки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua /columns/2011/01/20/5803811/>. – Заголовок з екрана.

27. Роман Івана Корсака представлений на Міжнародному ярмарку у Вільнюсі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culture.unian.net/ukr/detail/190867>. – Заголовок з екрана.

28. Днями горілка відзначила «день народження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.clipnews.info/newstopic.htm?id=26415>. – Заголовок з екрана.

29. Британські закони про наклеп: «Ганьба» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/world/article/britanski-zakoni-pro-nakleper-ganba.html>. – Заголовок з екрана.

30. Замах на Президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://durdom.in.ua/ru/main/ news_article/news_id/19510.phtml. – Заголовок з екрана.

31. Сузанне Бер: блискуча кар'єра відомої феміністки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.de/dw/article/0,,14752460,00.html?maca=ukr-rss-MetaUA-ukr-Business_Finansy-3053-xml-mrss. – Заголовок з екрана.

32. Плющ знову стане Головою Верховної Ради? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2310508.html>. – Заголовок з екрана.

33. Монополія на владу – результат року президентства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/opinion/op-ed/monopoliya-na-vladu-rezultat-roku-prezidentstva.html>. – Заголовок з екрана.

34. Меморіали американських президентів у столичному Вашингтоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/ukrainian/news/Memorials-02-18-2011-116476523.html>. – Заголовок з екрана.

35. Підсумки 2010 року: Події в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2011/01/03/222586>. – Заголовок з екрана.

36. Віктор Янукович: економіка України виходить з рецесії та переходить до фази активного відновлення виробництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.daily.com.ua/news/2/2011-01-131788.html>. – Заголовок з екрана.

37. Із відкритими кишнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivpost.net/content/view/9455/439/>. – Заголовок з екрана.

38. За рік Янукович зібрав владу в кулак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.tochka.net/ua/59259-za-god-yanukovich-sobral-vlast-v-kulak-foto/>. – Заголовок з екрана.

39. Справа Гонгадзе: у декількох «посадках» від фіналу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.liga.net/ua/articles/politics/510515-sprava-gongadze-u-dek-lkokh-posadkakh-v-d-f-nalu.htm>. – Заголовок з екрана.

40. Гільйотина для Верховного Суду: час страти у п'ятницю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/03/9/5996791/>. – Заголовок з екрана.

41. В чем обвиняется Луценко. Постановление первое [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://durdum.in.ua/ru/main/news_article/news_id/18974.phtml. – Заголовок з екрана.

42. Справа «9-го березня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/opinion/blogs/sprava-9-go-bereznya.html>. – Заголовок з екрана.

43. Ціна газу та СП між «Газпромом» та «Нафтогазом» стануть викликами-2011 – експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2267470.html>. – Заголовок з екрана.

44. «Фронт Змін» домігся закріплення гарантій діяльності опозиції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jeynews.com.ua/news/d0/51536>. – Заголовок з екрана.

Розділ IX

ПАМ'ЯТЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ І ЄВРОПІ

На під'їзді до столиці України ми відразу потрапляємо під вплив пам'яті минулої війни. Написи уздовж траси нагадують, що Київщина – партизанський край, а Київ – місто-герой. На півночі і півдні – на Лютижі і Букрині – ще за радянських часів були побудовані меморіали, присвячені Київській наступальній операції 1943 р. Там під час форсування Дніпра і в боях на плацдармах загинули десятки тисяч щойно мобілізованих українців, яких сталінські генерали поклали заради того, щоб виконати наказ вождя про звільнення столиці України до річниці Жовтневої революції.

З дніпровських пагорбів нас вітає піднятими угору мечем і щитом 100 метровий колос Родіни-матері, який свідомо проектувався вищим за Печерську Лавру. Під монументом розташований меморіальний комплекс «Музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945», який відкрив Л. Брежнев у 1981р. Вічний вогонь, побудований тут, був здатен випалити за день газovu норму житлового мікрорайону. Поруч на пагорбах розташовується Парк слави також з вічним вогнем, кенотафом і обеліском невідомому солдатові. Там поховані ті, хто захищав столицю у 1941 р., а зовсім недалеко – могила генерала М. Ватутіна, який визволяв Київ у 1943 р. та загинув невдовзі у сутичці з українськими націоналістичними партизанами. В Києві є сотні пам'ятників, стел, пам'ятних місць, вулиць, що присвячені героям і жертвам війни – матросам Дніпровської воєнної флотилії, студентам, залізничникам, партизанам, підпільникам, футболістам команди «Динамо» (Київ), що загинули під час окупації, жертвам Голокосту (Бабин Яр), військовополоненим (Дарницький, Сирецький концтабори) тощо.

Багато з цих пам'ятників стали справжніми символами і «місцями пам'яті», біля яких регулярно проводяться комемораційні акції. Кожен з цих символів, як і події, що за ними стоять, мають свою доволі складну і контрoверсійну історію. Але всі вони разом є частками однієї грандіозної будівлі – міфу Великої Вітчизняної війни, елементами тієї політики пам'яті, яка за роки радянської влади міцно укоренилася в нашій свідомості [1; 2 с. 250].

Поняття «історична пам'ять» через надмірне вживання стає дедалі більш «розмитим» і дискусійним. Науковці сходяться на думці, що як такої пам'яті, як і минулого, не існує – це завжди певна конструкція, результат інтелектуальної діяльності людей (пам'ять – це те, що люди пам'ятають чи думають, що пам'ятають!). У суспільстві існує безліч різних пам'ятей, і пам'ять сама по собі множинна. Різні її прояви конфліктують між собою, еліти і певні соціальні групи борються за пам'ять, за вплив на суспільство, адже формування пам'яті – це, по суті, є формування ідентичності.

Серед різних визначень поняття «історична пам'ять» наведемо те, що його дала Марія Ферретті: історична пам'ять – це сукупність уявлень про минуле, яке у даному суспільстві, в даний історичний момент стає домінуючим і утворює дещо на кшталт прийнятого та розділеного більшістю «здорового глузду», довкола якого створено певний консенсус. Пам'ять – це одне з джерел національної ідентичності, почуття належності до певного суспільства, яке завдяки цим загальним місцям і міфам впізнає себе у спільному минулому, а значить, і в сучасному [3, с. 135–136].

Війни посідають особливе місце у людській пам'яті. Причому і з поразок, і перемог, і навіть з травматичних та геноцидних подій завжди користуються творці національних та ідеологічних міфів.

Ми живемо у світі, який значною мірою сформувався під впливом Другої світової війни. З нею пов'язані і Ялта (як певний світопорядок), і Нюрнберг (як юридичний прецедент щодо покарання військових злочинців), і «холодна війна» (як політико-ідеологічне протистояння між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією). Практично кожна з держав – учасниць Другої світової війни і навіть тих, які не брали в ній участь, має свою модель пам'яті цієї війни. Нерідко ця пам'ять роздвоєна і конкуруюча [4, с. 83–117].

Не проста пам'ять Другої світової в Європі

Пам'ять про травматичні події Другої світової війни не лише не згасає з роками, а навпаки, стає дедалі конфліктнішою і боліснішою. Політика пам'яті та «конкуренція між жертвами» виходить у більшості європейських країн на арену внутрішньої і зовнішньої

політики. На тлі загального засудження націонал-соціалізму всі національні історії у своїх версіях про цю війну прагнуть посилити мотив опору й притлумити колаборацію. В Нідерландах і Норвегії вже тривалий час точаться дебати з приводу того, яку роль відіграла відповідна нація в роки нацизму, якою мірою мало місце протистояння нацистській Німеччині, а якою пособництво. В Амстердамі є кілька музеїв, присвячених руху Опору, і лише один, який опосередковано нагадує про колаборацію, – музей єврейської дівчинки Анни Франк, котра переховувалася від нацистів і котру видали сусіди.

Власне питання колаборації з нацистами та військові злочини (передусім Голокост) є саме тими больовими точками, які час від часу породжують суспільні дискусії всередині країн і навіть міждержавні тертя.

Достатньо пригадати скандал довкола викриття нацистського минулого генерального секретаря ООН і президента Австрії Курта Вальдхайма, який служив під час війни в СС, та ще й у грецьких Тессалоніках, де було вчинено геноцид над євреями. Згадаємо резонанс, який викликала книжка американського дослідника Я.Гросса «Сусіди». Розповідь про польське містечко Єдвабне, у якому німці з допомогою місцевих поляків знищили своїх сусідів-євреїв, не лише започаткувала широку суспільну дискусію, а й спонукала до глибшого дослідження питання участі місцевого населення в нацистському Голокості.

У Франції поряд із моделлю історичної пам'яті французького руху Опору існує історична пам'ять колабораціоністського режиму Віші. Це конфліктуючі пам'яті. Таке «постійно присутнє минуле» дало привід дослідникові Роберу Пакстону з певним перебільшенням стверджувати, що минуле Віші цікавить Францію більше, ніж гроші і секс. Створений після війни голлістський міф про «Францію, яка бореться» і про всенародний опір нацистам нині значно притлумився і дегероїзувався. Водночас вішістське минуле у Франції є об'єктом постійних дискусій. Попри імпліцитне засудження режиму Віші і навіть екстрадицію з Південної Америки «ліонського різника» Клауса Барб'є, президент Ф. Міттеран з 1987 року почав покладати квіти на могилу маршала Анрі Філіппа Петена – «переможця під Верденом». Однак Петен був іще

й головою колаборантського режиму Віші, який здійснював анти-семітську політику і був причетний до Голокосту. Але це не йшло в жодне порівняння зі скандалом, що стався 1994 року із самим президентом. З'ясувався факт його вішістського минулого, яке було значно тривалішим, ніж участь у Русі опору.

Наприкінці ХХ століття Франція пережила кілька судових процесів над воєнними злочинцями, але тільки 1995 року президент Жак Ширак публічно визнав роль режиму Віші у сприянні злочинам нацистів і назвав це колективним гріхом частини спів-громадян. Додамо, що у Франції, де фашизм виступав потужною антитезою комунізму, пам'ять має бінарну опозицію, за якою стоїть фундаментальний антагонізм власне політичний – ліві і праві. Це кардинально різнить її з Україною, де антагонізм більше культурно-цивілізаційний: Захід – Схід, українська – російська /російськомовна ідентичність.

У Німеччині, яка доволі наполегливо зводить порахунки зі своїм націонал-соціалістським минулим, цей процес істотно утруднений, передусім через різні культури пам'яті в колишніх ФРН і НДР. Східних німців вчили позиціонувати свою країну як батьківщину комунізму-марксизму, таким собі бастіоном «анти-фашизму», а себе – як переможців у Другій світовій, а не переможеними.

Слід визнати одну істину: під час Другої світової майже вся окупована Гітлером Європа або колаборувала з окупантами, або була змушена змиритися з їхньою присутністю та діяльністю. Гітлеру, можливо, не вдалося б так швидко і на такий тривалий час нав'язати свою гегемонію майже всій Європі, якби не активна підтримка або пасивність населення ряду країн. Норвегію і Францію тут можна вважати класичним прикладом: вони стали партнерами в ідеологічній колаборації з нацистами. З надією зустрічали вермахт у Балтійських республіках. Та й частково в Україні – сподіваючись на звільнення від більшовизму. Фінляндія і Румунія підтримали німців з огляду на очікуваний реванш щодо СРСР, який 1940 року анексував Північну Буковину і Бессарабію. Деякі країни сподівалися вирішити під німецькою егідою питання своєї державної незалежності, територіально-етнічні проблеми. Це – Словаччина, Хорватія, Угорщина, фламандська Бельгія та ін.

Відзначаючи складність проблеми колаборації, американський дослідник Тоні Джад наголошував: в усіх окупованих німцями країнах тих, хто видавав євреїв, комуністів та учасників руху Опору, було, мабуть, більше, ніж тих, хто чинив нацистам опір. Піднесення руху Опору в Європі припадає на кінець німецького панування, так само як і в СРСР. Тож уже після перемоги було створено чимало міфів про масштабний італійський і французький опір, про численних голландських фермерів, які рятували англійських льотчиків тощо.

Проблема воєнних злочинців

Складності проблемі визначення воєнних злочинців-колаборантів додає й те, що чимало країн у Європі було охоплено локальними громадянськими війнами, на тлі яких відбувалися брутальні масові вбивства. Там, де політичні інтереси правлячих груп вимагали того, про ці злочини прагнули забути. Скажімо, в комуністичній Югославії існував міф про партизанську боротьбу всіх націй проти нацизму, хоча серед партизанів переважали серби, а хорвати (усташі) під німецькою егідою відновили під час війни свою державність. У Польщі й СРСР не згадували про волинську різанину, польські антиукраїнські акції, що сталися вже після війни. Про це не говорили і на процесі в Нюрнбергу.

Щодо колишніх країн-агресорів, то деяким з них швидко пробачили їхню колаборацію. Скажімо, Австрію, яка радо вітала Аншлюс і брала активну участь у всіх діях нацистів, союзники, з політичних міркувань, назвали «першою жертвою» Гітлера і визнали невинною. Там і досі можновладці не хочуть визнавати свого нацистського минулого. А в колишній фашистській Італії провину переклали на карикатурного дуче й воліли більше розписувати героїзм учасників руху Опору.

Усі ці політичні чинники значно ускладнили після війни проблему покарання реальних воєнних злочинців. Французький філософ Альбер Камю мав неабиякі сумніви – чи можливо взагалі точно й справедливо ідентифікувати поняття «воєнні злочини», хоча визнавав емоційну і політичну необхідність «чистки» та покарання злочинців. Питання полягало в тому, кого і як покарати.

Зрештою, основний тягар відповідальності переможці вирішили покласти на Німеччину. «Німецьку провину» було розподілено низкою вироків Нюрнберзького трибуналу серед дуже обмеженого кола вищих нацистських злочинців. Натомість провину представників інших націй, пособників (чи «колаборантів») на процесі не розглядали зовсім. Радянський Союз перший був не зацікавлений у цьому, прагнучи уникнути будь-яких дискусій, які могли б привернути увагу до власне сталінських злочинних дій до, під час і після війни.

У сучасних політичних баталіях, що точаться в Україні, звинувачення в колабораціонізмі з нацистами лунають ледь не як вирок. А тим часом ані феномену колаборації, ані її причин, ані масштабів радянські історики ніколи не досліджували. Це була закрита тема. Що ж до сучасності, то в грубезному томі російського дослідника М.Семіряги, присвяченому колаборації в Європі під час Другої світової війни, у змістовному розділі про «Злочини українських націоналістів» не знайдемо жодного посилання на Нюрнберзькі документи.

Колаборантів у Нюрнбергу не судили. Формально поплічників Гітлера мали судити національні суди і трибунали власних країн. Але кого вважати «колаборантами» і «поплічниками нацистів», вирішували ті, хто щойно прийшов до влади. Не секрет, що у випадку Східної і Центральної Європи ці політики приїхали в обозі Червоної армії. Зрозуміло, що вони передусім прагнули звести порахунки зі своїми політичними противниками. Так було 1945 року в Угорщині, Румунії та Болгарії, де «народні суди» під час процесів над воєнними злочинцями засуджували тисячі реальних і позірних політичних ворогів, не розрізняючи пронимецьких, прозахідних та антикомуністичних кандидатів на покарання. У Польщі суди також сприяли «вичищенню» антикомуністичних опонентів. Серед інших тут були й чільні офіцери Армії Крайової, яких страчували після одноденних інсценованих процесів. Усе це робилося в ім'я нації та її страждань у воєнні часи!

Не ставлячи під сумнів справедливість засудження націонал-соціалізму і скоєних ним злочинів, слід усе ж таки обережніше підходити до феномену Нюрнберзького трибуналу і такого явища, як колабораціонізм.

Дійсно, Нюрнберзький процес, який створив численні юридичні, історичні, політичні та інші прецеденти, мав світове значення. Проте парадокс Нюрнбергу полягав у тому, що суддями були переможці. Засуджуючи нацистських злочинців, вони водночас прагнули приховати неприємну правду про себе. Між країнами-переможцями існувала певна домовленість, навіть більше – змова: радянці не нагадували Заходу про «Мюнхенську зраду» 1938 року, а ті, у свою чергу, мовчали про ганебний пакт Молотова–Ріббентропа 1939 року. Саме ця угода між Гітлером і Сталіним, як вважають науковці, й відкрила скриньку Пандори і стала однією з головних причин початку Другої світової війни, а тим часом Ріббентропа, який підписав цей документ, стратили за розв’язання війни, а Молотов, який також залишив на ньому свій автограф, спокійно дожив на державній пенсії до похилого віку. Віктор Суворов справедливо зазначає: у Нюрнбергу А. Вишинський збрехав, коли заявив, що Німеччина напала на СРСР без оголошення війни. 22 червня 1941 року о 4.00 Й. фон Ріббентроп вручив меморандум радянському послу в Берліні В.Деканозову, в якому чітко виклав причини німецького нападу. В СРСР цей документ ніколи не оприлюднювався. І таких фактів брехні чи напівбрехні можна навести безліч.

Трагедія Нюрнберзького трибуналу полягала в тому, що це був не лише апогей справедливого покарання воєнних злочинців, а й знаряддя свідомих фальсифікацій, замовчувань і підтасувань з боку переможців. Під антифашистською риторикою Нюрнберзького процесу Сталін намагався приховати власні злочини проти людяності. Відомий британський історик Норман Дейвіс назвав одну зі своїх книжок про Другу світову війну «Непроста перемога». І мав рацію. Наявність сталінської імперії серед переможців неабияк потьмарила цю подію і ускладнила її трактування як абсолютну перемогу Добра над Злом. Злочини, подібні до тих, що їх вчинили нацистські керманічі, – Нюрнберг визначив їх як злочини проти миру, людяності та воєнні злочини – творили й сталінські керівники. Розв’язання війн із Фінляндією, Польщею, окупація Прибалтики, частини Румунії тощо, розстріли польських полонених, масові згвалтування військовиками Червоної армії

жінок у країнах Східної та Центральної Європи, етнічні чистки та депортації мільйонів людей різних національностей були злочинами не менш жакливими, ніж нацистські. Норман Дейвіс упевнений, що на лаві підсудних у Нюрнбергу сталінські палії війни мали сидіти поруч із гітлерівськими. Проте за іронією долі вони стали судьями на цьому процесі. Останнє дало привід одному з дослідників охарактеризувати Нюрнберзький процес як «жакливий фарс».

Хоча, як згадувалося вище, Нюрнберзький трибунал був передовсім судом над головними воєнними злочинцями (що обіймали в Німеччині високі державні посади) – 22 особами, 12 з яких було засуджено до смерті. Та на цьому він не завершився. В рамках процесу денацифікації злочинними було визнано Націонал-соціалістську німецьку робітничу партію, СС і гестапо. Але членами цих організацій були мільйони пересічних людей, що ускладнювало проблему їх покарання. Приміром, лише у Ваффен СС, тобто бойових частинах, які воювали у складі вермахту (до них входила і 14-та дивізія зброї СС «Галичина»), налічувалося на кінець 1944 року близько 900 тис. осіб; приблизно стільки, скільки було в НКВС у Берії.

Процес денацифікації істотно відрізнявся в Західній і Східній зонах окупації Німеччини. Американці спочатку активно карали нацистів. 3 грудня 1945 року по жовтень 1946-го військові трибунали армії США провели низку процесів, унаслідок яких було засуджено 185 осіб (з яких 25 – до смерті). В 1947–1949 роках у Нюрнбергу американці провели ще 12 судових процесів: над групою нацистських медиків, фельдмаршалом Ерхардом Мільхом, групою інших генералів, керівниками міністерств і відомств, директорами хімічного концерну «ІГ Фарбеніндустрі», дипломатами, керівними працівниками міністерства юстиції, судьями та прокурорами.

Водночас – на противагу нацизму – американці приділяли велику увагу пропаганді серед молоді свого способу життя. Джаз, американський футбол, бейсбол, реклама модного жіночого одягу, голлівудські фільми – все це знаходило серед німців багато прихильників. Мало того, американці допомогли Німеччині налагодити

основи демократичного ладу – передусім організувати вільну пресу, яка мала стати інструментом і гарантом побудови демократичного суспільства.

Невдовзі після окупації Німеччини, Австрії та Італії стало зрозуміло, що широкі чистки націонал-соціалістів і фашистів не сприятимуть налагодженню місцевого самоврядування та самоуправління в цих країнах. Навіть під наглядом союзників. Адже переважна більшість управлінців були членами засуджених партій.

Відновлення економіки Німеччини та здійснення грандіозного «плану Маршалла» також потребувало використання великої кількості менеджерів, а серед офіцерів СС різних рангів було чимало цивільних управлінців, адміністраторів та інженерів, досвіду яких потребувало відновлення країни. Через кілька років їх почали звільняти з таборів, а самі табори передали під німецький контроль. Амністія 1948 року в Австрії повернула повні громадянські права 500 тисячам колишніх нацистів. Навіть ті 42 тисячі з них, яких було визнано винними в більших гріхах, були звільнені впродовж семи років. В Італії колишні фашистські керівники залишилися на більшості адміністративних посад у місцевому самоврядуванні.

Озвучену союзниками позицію, відповідно до якої Німеччину окупували не з метою визволення, а як переможену ворожу країну, було змінено з початком холодної війни, коли західні держави почали вважати «свою» частину Німеччини захисним бастионом проти комунізму. Західні союзники не хотіли викликати ворожості в німецькому та австрійському суспільствах, тож виявлення і покарання нацистських злочинців у німецькомовних країнах завершилося в 1948 році, і про це забули вже до початку 1950-х (для порівняння додамо, що у Франції лише 1953 р. було ухвалено закон про амністію за злочини зради і колаборації з окупантами).

СРСР також рекламував на окупованій території свою культуру – передусім радянські пісні й народні танці, що їх виконували військові ансамблі, кінофільми тощо. Але в радянській зоні окупації альтернативою нацизму виступали сталінізм і комунізм, а підконтрольна преса стала рупором окупаційної влади. Завдання останньої полягало в тому, щоб створити не вільну демократичну країну, а надійного сателіта Кремля. Тому всіх потенційних політичних противників намагалися виявити й знищити. Певна річ,

усіх тих, хто служив у СС, СД та інших нацистських організаціях, розглядали як політично нелояльних, а отже, з ними не панькалися. Наприклад, у сумнозвісному концтаборі Бухенвальд, який невдовзі після визволення радянські спецслужби почали використовувати для ув'язнення нової хвилі полонених, рівень смертності був вищий за нацистські часи. І там, як стало згодом відомо, чинили воєнні злочини.

«Повертайтеся, наволоч, Батьківщина чекає на вас»

Крім того, сталінські спецслужби розпочали полювання за всіма радянськими громадянами, які примусово чи добровільно опинилися в Німеччині і не мали бажання повертатися додому. Створювалися спеціальні команди для виловлювання цих людей – колишніх оstarбайтерів, полонених, працівників різних окупаційних установ, біженців тощо. Йдеться про сотні тисяч людей. Як відомо, генерала-зрадника Андрія Власова «смершівці» вивезли з англійської зони окупації загорнутим у ковдру. Помста була жорстока. Мало кому відомо, що разом зі стратою керівників власовського руху – їх повісили – було вбито їхніх рідних, у тому числі неповнолітніх дітей.

Ретельно полювали сталінські спецслужби і за провідниками українського національного руху, яких виловлювали й вивозили до СРСР. У довгому списку цих жертв – президент Карпатської України Августин Волошин, генерал УНР О. Греков, історик М. Антонович і навіть особа королівської крові Вільгельм фон Габсбург – Василь Вишиваний. Останній був відомий не лише тим, що обрав українську ідентичність і брав участь у різних українських політичних проектах, а й тим, що працював проти нацистів і передавав союзникам важливі розвідувальні дані про Третій рейх. Його 1947 року викрали з Відня й перевезли до Лук'янівської в'язниці в Києві, де він і помер. А ось С. Бандеру дістати тоді не вдалося, його вбили за наказом М. Хрущова в Мюнхені вже в 1959 році.

Для Сталінської імперії боротьба з внутрішніми і зовнішніми ворогами була перманентною справою. Сталін належав до небагатьох політиків ХХ століття, які від початку і до останніх днів свого правління використовували фізичне знищення політичних

опонентів як основне зняряддя політичної боротьби. До числа його ворогів нерідко потрапляли не лише окремі політики та політичні групи, а цілі соціальні прошарки і навіть народи. Війна виявила прихованих ворогів режиму, тож повернення сталінізму на звільнені від окупації території означало грандіозну «чистку» від нелояльних елементів. Сталін розпочав її задовго до Нюрнбергу. 19 квітня 1943 року було видано указ Президії Верховної Ради СРСР «О мерах наказания для немецко-фашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для шпионов, изменников родины из числа советских граждан и для их пособников». Військові трибунали військ НКВС почали розглядати тисячі справ проти зрадників Батьківщини на Сході України. У Харкові і Києві проводили судові процеси над німецькими воєнними злочинцями. Не випадково, що саме 1943 року було утворено й радянську військову контррозвідку «СМЕРШ» – одну з найбезжалісніших радянських спецслужб, яка відзначилася в кривавій боротьбі з УПА.

За логікою війни, ті, хто підняв зброю проти Червоної армії, об'єктивно допомагали німцям. Але за логікою тих українців, які прагнули незалежної держави, годі було чекати звільнення від сталінського режиму. Так само, як у роки громадянської війни, а потім колективізації, коли східні українці повстали проти більшовиків, – західні українці чинили опір сталінізму в 1940-х. У Європі небагато знайдеться націй, які наслідилися кинути виклик і гітлерівській, і сталінській імперіям, вести з ними тривалу виснажливу війну. Ця жертвна і, здавалося, позбавлена сенсу боротьба (антиімперська і антиколоніальна за суттю), з огляду на перспективу, відіграла визначну роль у формуванні української історичної пам'яті. Як і пам'ять про Голодомор в Україні в ХХ столітті, вона є однією з найважливіших складових у формуванні української ідентичності, головними цінностями якої є незалежність і національна державність.

Усвідомлюючи небезпеку, що її несе український повстанський рух, сталінський режим свідомо зводив це масштабне й потужне явище до спротиву жменьки найманців нацистів. В СРСР українські повстанці отримали (за Д. Мануїльським) тавро «українсько-німецьких буржуазних націоналістів», їх переслідували

як нацистських поплічників. Загалом, відповідно до останніх публікацій Російської федеральної служби безпеки, в Радянському Союзі у період з 1943 по 1953 рік за співробітництво з німцями було заарештовано більш як 320 тисяч радянських громадян. В Україні з 1943 по 1957 рік було заарештовано за зв'язки з ворогом 93690 осіб. Більше половини з них походили із Західної України. Насамперед їх карали за націоналістичну діяльність.

Слід зазначити, що слово «колаборація» в СРСР практично не вживалося. Одна справа – «поплічники нацистів», а інша – військово-політична колаборація. Поняття «колаборація» (від фр. collaboration) має більш глибоку конотацію, ніж просто співробітництво з окупантом. Це свідомо ідеологічна й політична спорідненість з ним. Це певний режим, а також форма співпраці з окупантом держави-маріонетки, як це було у випадку уряду Віші у Франції чи Квіслінга в Норвегії. Це явище дуже далеке від того, що мало місце в Україні – фактичній колонії Третього рейху.

Серед українського загалу вирізнялися ті, хто з різних мотивів активно допомагав нацистам, – служили в поліції, у вермахті. Крім них, радянська влада вважала такими різних місцевих керівників, старост у селах, двірників, кербудів (домоуправів), які складали списки комуністів, євреїв, та інших. Але де-факто серед тих, хто «завинив» перед сталінським режимом, міг опинитися кожен, хто активно не боровся з окупантами. Комуністичний партизанський рух посилювався в Україні лише в другій половині 1943 року, коли після Сталінграда і Курська почався радянський наступ. Охоплював партизанський рух від 200 до 300 тисяч людей – при тому, що на окупованій території залишилося понад 90% із 40 млн населення УРСР. Зокрема, більша частина інтелігенції, передусім технічної, – інженерів, які допомогли німцям відновити роботу підприємств. Київський «Більшовик», як і низка інших українських заводів, ремонтував німецьку військову техніку. В Донбасі було налагоджено роботу вугільних шахт, а українське село годувало вермахт і Німеччину. Слід також зазначити, що на заводах і в сільському господарстві Німеччини працювало понад 2 млн українців-остарбайтерів. Але все це не є аргументом на користь визначення вчинків десятків мільйонів людей колаборацією. В українському

випадку – на відміну від, скажімо, Чехії, де робітники, які працювали на військових заводах на німців, отримували добру платню, мали спокійне і сите життя, – це була робота лише заради фізичного виживання – свого і своєї родини.

Не можна не погодитися з відомим американським істориком Янушем Гроссом, який вважає, що термін «колаборація» не можна використовувати стосовно таких країн, як Польща чи Україна, де нацистський режим вирізнявся особливою жорстокістю проти місцевого населення, яке нерідко було поставлене на межу виживання. Вживати словосполучення «українська колаборація» означає де-факто накидати українцям рівну відповідальність за нацистські злочини в Україні. Це, до певної міри, можна порівняти з тим, якби на єврейські юденрати і єврейську поліцію в гетто перекладалася б рівна з нацистами провина за Голокост. Я. Гросс пропонує вживати тут менш ідеологізовані терміни на кшталт «поплічники», «помічники» тощо.

Уже згадуваний Норман Дейвіс вважає, що термін «колаборант» слід уживати не лише до тих, хто допомагав репресивному окупаційному режиму нацистів, а й іншим загарбникам – передусім радянській окупації в країнах Центральної і Східної Європи. Класичні приклади – уряд Куусінена під час Радянсько-фінської війни, Польський комітет національного визволення в 1944 році тощо.

Сучасна Європа поступово схиляється до думки, що засудженню підлягають не лише нацистські злочинці. У 2009 році ОБСЄ ухвалила резолюцію, згідно з якою сталінізм, як злочинний режим, прирівняно до гітлеризму, а 23 серпня – день укладення пакту Молотова–Ріббентропа – проголошено єдиним Днем жертв гітлерівського і сталінського режимів.

Еволюція і деволуція історичної пам'яті в Україні

Коли ми задаємося питанням: який вплив справила війна на Україну, чи стала вона принципово новим досвідом для українців, відповідь буде однозначна: цей вплив був величезним і дуже вагомим. Україна значно розширила свої кордони, збільшила розміри території і кількість населення, стала членом і одним із засновників ООН. Водночас поряд з Польщею і Білоруссю Україна

поділяє сумну першість за втратами свого населення. Безповоротні втрати забрали кожного шостого мешканця країни. Не має родини, яка б не постраждала в той чи той спосіб під час війни. Тож, кожна родина має свій досвід і пам'ять війни: радянська і німецька (румунська) окупації, колаборація і опір тоталітарним режимам, евакуація в радянський тил і примусова праця в Німеччині, служба у вермахті чи Червоній армії, боротьба у лавах УПА, еміграція, депортація, сталінські і гітлерівські концтабори і багато іншого.

На досвід війни наклали свій відбиток і політичні процеси. На тлі доволі широкого спектра альтернативних політичних моделей, запропонованих українцям у цей час, поглибилися світоглядні розбіжності між прихильниками і противниками комуністичного режиму, симпатиками «радянського проекту» і української самостійної держави. Письменник Василь Барка словами одного зі своїх літературних персонажів відзначив, що «німці дискредитують ідею визвольного походу проти комуністичних душогубів» [5, с. 306]. Натомість перемога зміцнила сталінізм в Україні. Здавалося, він всесильний, повсюди сутній і всемогутній і йому нема альтернативи.

Етнічно Україна стала більш гомогенною. Ландшафт пам'яті звузився – з нього внаслідок трагічних подій – Голокосту, депортацій, етнічних чисток тощо зникли євреї, поляки, німці, кримські татари з їхніми трагедіями. Після війни до України мігрували сотні тисяч росіян, які принесли доволі відмінну від української модель пам'яті війни. Вплив війни на ідентичність можна охарактеризувати як дуалістичний – з одного боку, вона прискорила русифікацію і водночас сприяла посиленню національної свідомості українців.

У загальній канві воєнної пам'яті Україна грала багато ролей, подекуди діаметрально протилежних: вона – жертва сталінської і гітлерівської окупації, вона – країна опору двом тоталітаризмам, вона «колаборант» і країна-переможець та засновник ООН, вона вдруге програла боротьбу за незалежність і національну державність.

Таке різноманіття ролей робить наразі Україну мікрокосмом зіткнення колективних пам'ятей війни та її спадщини, а також стратегічним простором для боротьби за ідентичність. У цій

розмаїтості вирізняються (з певними модифікаціями) дві основні конкуруючі моделі історичної пам'яті – українська (самостійницька) і пострадянська (малоросійська). Чи, як дотепно їх назвав Микола Рябчук, Українська і УкрАинская. Ці моделі пам'яті відбивають різні українські ідентичності. Перша налаштована на творення незалежної, зорієнтованої на Європу демократичної держави, інша – плекає проросійські симпатії і ностальгує за СРСР.

Війни зазвичай впливають на формування ідентичностей: перемоги підвищують національний дух і з'єднують нації, поразки їх деморалізують та провокують певні корекції. Здебільшого цим останнім переймаються ті країни, що програли війну, адже в своїй поразці вони шукають хиби, які слід підправити (красномовними прикладами тут виступають колишні країни гітлерівського блоку і Японія). Натомість СРСР був поодиноким країною серед переможців, яка прагнула використати війну для переробки своєї ідентичності. На зміну революційному (інтернаціональному) міфу Великої Жовтневої соціалістичної революції прийшов міф Великої Вітчизняної війни, рясно замішаний на російському патріотизмі – націоналізмі. В Радянському Союзі пам'ять війни стала не носієм демократичних цінностей антифашизму, як це було на Заході, а носієм традиційних націоналістичних вартостей, які були прикрашені соціалістичною риторикою. Принципи свободи було замінено героїзмом і жертовністю радянського народу. Навіть жахливі людські втрати, за які не останньою мірою несло відповідальність саме радянське військово-політичне керівництво, спочатку замовчувалися, а згодом стали предметом особливої погорди – мовляв, саме ми понесли в минулій війні найбільші втрати в світі! Оспівувалися відродження моці та велич Радянського Союзу і непогрішимість самого генералісимуса. Парадокс перемоги полягав і у тому, що вона була використана Сталіним для посилення своєї влади, а звитяжна боротьба радянських людей проти фашистів призвела до іще більшого придушення свободи в СРСР. Російський письменник Василь Гроссман у романі «Життя і доля» показав, що перемога над фашизмом – безумовно, необхідна – одночасно стала перемогою Сталіна і тоталітарної радянської держави, початком нової війни між державою і

народом. Як зазначає з цього приводу Клаус Штедтке: «Цього разу народ веде боротьбу проти влади тоталітаризму у власній країні, і бій цей, вочевидь, ще зовсім не закінчений – навіть після розпаду Радянського Союзу» [6, с. 688].

Отже, радянська пам'ять війни нероздільно пов'язана зі сталінізмом, як неподільними в цій пам'яті стали свобода і гніт.

Від Сталіна до незалежної України

Особливість творення міфу Великої Вітчизняної війни полягала у тому, що він формувався «зверху» за ініціативою влади, яка поверталася на звільнені від німецької окупації території і мала наміри використати його задля своєї легітимації. Першим завданням творення радянського міфу було витіснення (забуття) негативної пам'яті про війну – нелояльність до радянської влади у 1941 р., масову здачу в полон, дезертирство, співробітництво з німцями у роки окупації, боротьбу УПА тощо.

Не випадково саме в Україні, де рівень нелояльності виявився чи не найвищим, сталінська влада розпочала цілеспрямовану кампанію щодо коммеморації і меморіалізації війни. Накази і постанови ЦК КП(б)У визначали, де, скільки, які пам'ятники встановити, які пам'ятні дні відзначати, яких героїв ушановувати і яких ворогів шельмувати.

Апофеоз творення радянського міфу припав на «період застою», коли запанувала абсолютно викривлена модель пам'яті, створена партійними ідеологами і відтворена представниками радянської науки і мистецтва. У кінцевому вигляді «міф Великої Вітчизняної війни» являв собою таку собі суміш напівправди, неправди і суцільних білих плям. Власне, саме на цю спадщину спираються сучасні прихильники радянської моделі пам'яті [2, с. 520; 7; 1].

Для альтернативної української моделі пам'яті війни не лишилося місця на Батьківщині – вона формувалася поза межами України, в діаспорі. З одного боку, антикомуністична візія війни була відбиттям двополюсного світу та інтегральною частиною суперництва супердержав. Однак антикомунізм і антисталінізм української діаспорної моделі пам'яті проростав не стільки з політичної кон'юнктури. Він формувався «знизу», від індивідуальних

і групових моделей пам'яті, які збереглися у тих, хто боровся зі сталінізмом у роки війни і не сприймав його ідеологічних міфів. Українські письменники з діаспори відтворили зовсім відмінну від радянської українську пам'ять про війну. Киянин Ф. Пігідо-Правобережний, автор мемуарів «Велика Вітчизняна війна», поставив під сумнів доцільність такої назви минулої війни [8]. Докія Гуменна першою з українських письменників описала в повісті «Хрещатий Яр» Київ часів окупації і трагедію Бабиного Яру [9; 5], а волинянин Улас Самчук – боротьбу УПА. Василь Барка – колишній доброволець-червоноармієць вийшов на певні узагальнення досвіду війни, визнавши у романі «Рай» рівнозначну злочинність сталінського і гітлерівського режимів. «Можливо, – писав він, – війна ударить як криця або кремій, аж іскри посиплються, і обпалить очі всім, що байдуже дивляться на боротьбу; посиплються на всі кінці, примусять вибирати: з ким ти? Кому служить душа твоя, небу чи пеклу? Отут то й є!: вибрати трудно, бо то – «два чоботи – пара»: московський і берлінський. Хто з українців битиметься проти червоної смерті, – матиме рацію; хто битиметься проти чорної – теж матиме рацію; як також і той, хто битиметься проти обох. Лише той не матиме рації, хто проголосить «моя-хата-скраю» найвищою мудрістю земною» [5, с. 307].

Попри наявності в післявоєнному діаспорному середовищі елементів етнофобії та антикомунізму, це була пам'ять, яка, на відміну від застиглого радянського міфу, постійно змінювалася і трансформувалася. При цьому на неї впливав не лише український націоналізм, але й західна ліберальна демократія. Квінтесенцією моделей цієї пам'яті стали праці північноамериканських істориків Б. Кравченка, О. Субтельного, Р. Магочі та ін. Саме вони задали тон сучасним українським дослідженням, зокрема і з Другої світової війни. Від попередньої моделі жертвовної боротьби українців на два фронти проти тоталітарних імперій, в якій був відсутній будь-який самокритичний і негативний наратив, вона еволюціонувала до демократичної, державницької, та водночас полікультурної і поліетнічної моделі.

Проблема української історичної пам'яті набула актуальності в момент постання незалежної української держави. Власне «пам'ять» сама виступила потужною зброєю у боротьбі за

незалежність. Як тільки в період перебудови і гласності комуністична влада послабила свій вплив – альтернативні моделі заявили про своє існування. Від того часу боротьба між пострадянською чи проросійською і різноманітними національними моделями (демократичними і не демократичними) триває досі.

Етапи формування політики пам'яті в незалежній Україні чітко пов'язані з особливостями президентського правління. Президент Л. Кравчук, колишній завідувач ідеологічного відділу ЦК КП(б)У, дотримувався своєрідної тактики «бігу між крапельками дощу» і намагався дистанціюватися від крайнощів комунізму і націоналізму. Він прагнув не торкатися складних і болісних історичних тем, що могли б знервувати Росію, складений у переважній більшості з колишніх комуністів парламент, а також і, по суті, розколоте суспільство. Тож, фактично поза увагою Президента, як і Парламенту, пройшли і 50-річчя УПА, і роковини Голодомору. Щоправда, на рівні шкільних підручників стара модель війни зазнала кардинальних змін – передусім через введення у дискурс теми УПА, а також рівнозначного засудження сталінізму і гітлеризму. Зауважимо, що Міністерство освіти виступало у цей час одним із найбільш дієвих та ефективних інститутів проведення українізації.

Президент Л. Кучма, хоча і багато говорив про важливість відновлення історичної пам'яті, повернення до витоків національної ідентичності, відродження національних традицій тощо, в реальності мало що робив у цьому напрямі. Замість інституалізації традиційних українських свят і традицій, офіційна влада в той час намагалася прилаштувати до них радянські. Л. Кучма повернув виведені раніше з державного ужитку День захисника Батьківщини 23 лютого. З 2003 р. було відновлено традицію поздоровляти з 1 травня. Л. Кучма запровадив також і нове свято – День партизанської слави. Воно відзначалося 22 вересня, тож виразно передувало Дню УПА 14 жовтня. З 1 жовтня 2004 р. Президент запровадив ще й День ветерана. За календарем ООН цей день відзначався як День людей похилого віку – тих кому за 65 – і не мав такої виразної політичної конотації, як це було в Україні.

Українізація старого міфу війни відбувалася шляхом героїзації звитяги і жертвності українців у складі Червоної армії.

Водночас замовчувалася боротьба ОУН і УПА. Культ перемоги не лише не було скасовано, але він дістав легітимну підтримку, коли за ініціативу комуністів було прийнято закон про Велику Вітчизняну війну. У 2000 р. під час святкування 55-річчя Перемоги Верховна Рада України з подання Організації ветеранів України ухвалила Закон України «Про увічнення Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». День Перемоги було визнано офіційним державним святом України, що мало зберегти радянську ритуальну символіку. Водночас закон обійшов мовчанкою «болісну» тему про роль і місце в минулій війні бійців УПА. З урахуванням того, що нової української концепції історії війни так і не було створено, а стара радянська виявилася наскрізь сфальшованою, парадоксальним видавалося прописане в Законі положення про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни в наукових дослідженнях, науково-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації» [10, с. 16–18].

Політика пам'яті за Президента Ющенка: у пошуках ідентичності та консолідації

2004 р. суспільство продемонструвало мобілізаційну активність на основі регіональних, національних і соціокультурних ідентичностей. Гаслами «помаранчевої революції» та Майдану, «де націоналізм (за словами З. Бзжезинського) обійнявся з демократією», було «дати Україні першого українського Президента». У цьому проглядався заклик до відродження української історичної пам'яті.

Політика пам'яті за Президента Віктора Ющенко не лише значно активізувалася, але й почала набувати системного характеру. Крім спеціально утвореного для її проведення Українського інституту національної пам'яті (2006), тим чи іншим чином до формування політики пам'яті були причетні Адміністрація Президента, Служба безпеки України, а також Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство закордонних справ України, Державний комітет архівів України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет України у справах національностей та

релігій, Державний комітет України у справах ветеранів, обласні та міські державні адміністрації тощо. Перші спроби окреслити завдання щодо формування національної пам'яті трапляються у тексті Програми діяльності Уряду «Український прорив: для людей, а не політиків», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України (№ 14 від 16 січня 2008 р.). Програма містить окремий розділ «Відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [11, с. 41–51].

У виступах Президента В. Ющенка частота звернень до історії була найбільшою за його попередників, а репертуар використаних подій, фактів, персоналій – більш широким [12, с. 69]. Наголос на діяльності національно-визвольного руху став стрижнем нової моделі історичної пам'яті, а ОУН і УПА виступали одним з його найхарактерніших репрезентантів. В. Ющенко першим привітав країну з 63-річчям УПА. Він офіційно визнав український повстанський рух (Указ Президента про «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» від 28 січня 2010) і присвоїв звання Героя України Романові Шухевичу (2007) і Степанові Бандері (2010).

Водночас в епіцентр політики пам'яті Президента В. Ющенка потрапила тема злочинів тоталітарної системи та сталінських репресій. Найбільш важливим набутком цього стало визнання українським парламентом Голодомору геноцидом українського народу. В цьому контексті зрозуміла логіка відкриття у Києві Музею радянської окупації, ряду музеїв та меморіалів жертвам сталінських репресій: Биківні (Київ), Дем'янова Лазу (Станіславщина), тюрми Лонського (Львів), а також творення у Львові Музею визвольної боротьби. Загалом, сталінський СРСР поставав у Ющенковій моделі пам'яті імперією, яка чимало шкоди завдала Україні. Відповідно, Президент говорив про колоніальний статус України, характеризував її як країну посттоталітарну, постколоніальну і постгеноцидну [13].

Трагедія України доби Другої світової війни розглядалася крізь призму злочинів двох тоталітарних режимів. Освенцим і Гулаг, Голокост і Голодомор прямо порівнювалися. Голокост вперше вводився в дискурс війни у контексті свята Перемоги

9 Травня. Раніше про нього згадували лише під час вересневих церемоній у Бабиному Яру. За частотністю історичних меседжів у зверненнях Президента у 2006 р. Голокост посів 4-те місце, пропустивши наперед Другу світову війну, Голодомор та тему сталінських репресій і депортацій. Одним з останніх своїх указів Президент надав статусу національного історико-меморіального заповіднику «Бабин Яр» (24 лютого 2010) [14]. Слід, однак, наголосити, що при цьому Голокост ніколи не розглядався у контексті участі у ньому українців.

Президент В.Ющенко згадував також і про депортацію кримських татар. Польсько-українські зустрічі на вищому рівні мали на меті обговорення складних проблем Волинської трагедії. Тож, Ющенкову модель історичної пам'яті навряд чи можна називати націоналістичною. Адже вона формувалася на принципах полікультурності і взаємної толерантності.

І все ж, не можна не помітити, що ця українська модель пам'яті про Другу світову війну залишалася гібридною. Вона плекала і назву «Велика Вітчизняна війна», і свято Перемоги 9 Травня, і радянсько-російську символіку тощо. До неї також було щільно імплантовано елементи радянської героїчної риторики про Велику Вітчизняну війну – далекі від об'єктивного осмислення подій. У своїй політиці щодо пам'яті війни Віктор Ющенко продовжив спроби українізації міфу Великої Вітчизняної війни. Це проявилось, зокрема, в наданні звання Героя України (по-смертно) Олексію Бересту – українцю, що разом із грузином Кантарією і росіянином Єгоровим брав участь у встановленні прапора перемоги над рейхстагом.

Радянська символіка згідно з указами Президента стала офіційною під час святкування 9 Травня. Георгієвська стрічка і російські пісні стало супроводжували цей день з 2008 р. Парадоксальним видалося також і те, що саме після «помаранчевої революції» назва «Велика Вітчизняна війна» повернулася до шкільних підручників. Це сталося передусім завдяки старанням союзників «помаранчевих» соціалістів, від яких до уряду увійшов міністр освіти Станіслав Ніколаєнко.

Стосовно формування моделі пам'яті Другої світової війни Ющенка критикували як зліва, так і справа; як за радикалізм, так і

за його відсутність. Проте слід зазначити, що все це відбувалося в Україні на тлі гострих внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Внутрішні були зумовлені різними українськими ідентичностями, на конфлікті яких грали різні політичні сили. У ширшому плані – це був світоглядний, цивілізаційний конфлікт щодо проблеми вибору між Сходом і Заходом, між українською і російською культурою, в тому числі і політичною. Тож, тут все викликало конфронтацію – визначення героїв і ворогів, знаків і символів, традицій тощо.

Об'єктивно політика пам'яті, що її здійснював Президент В. Ющенко, загострювала стосунки з Росією. Остання, крім економічної (газової) гегемонії, виразно прагне відновлення свого політичного і культурного (цивілізаційного) домінування на пост-радянському просторі, і Велика Вітчизняна війна відіграє тут значну роль. Тривала майже неприхована «інформаційна війна» між державами, в якій були задіяні адміністрації президентів, міністерства закордонних справ, ФСБ і СБУ, ЗМК тощо. До неї залучилась також Російська православна церква. Московський Патріарх Кирил визначив під час одного зі своїх візитів до Києва, яких героїв треба шанувати: тих, «які об'єднують, а не роз'єднують» два народи. Але, за іронією долі, роблять наші відмінні ідентичності самі ті герої, які роз'єднують.

Внутрішній опір та опозиція до політики пам'яті Президента В. Ющенка насправді не були інтелектуально дужими. Комуністи використовували стару радянську риторичку, як, власне, і Партія регіонів. Останні оспівували перемогу у роки Великої Вітчизняної війни, добра над злом і не критикували тоталітаризм-сталінізм. Водночас «контрпам'ять» в Україні, на кшталт інтернет-сайтів типу «Анти-оранж»), мала деструктивну роль, бо виступала не захисником свободи, за М. Фуко, а ґрунтом для створення негативних стереотипів та суспільного протистояння [15].

Щодо впливу на суспільство політики пам'яті В. Ющенка, то згідно з соціологічним опитуванням можна стверджувати, що вона мала певний результат. Там, де провадилася цілеспрямована робота, намітилися зміни. Відповідно, де нічого не робилося – змін не сталося. Так, В. Ющенко не робив спроб усунути наратив Великої Вітчизняної війни – і тут нічого не відбулося. Ставлення до свята Перемоги і назви «Велика Вітчизняна війна» – практично

не зазнали змін. Більше половини населення України підтримувало і цю назву, і свято. А ось щодо УПА зміни сталися. Так, у 2009 р. більше половини опитуваних уже не ставилися до УПА вороже. Стосовно Голокосту збільшилася кількість тих, хто про нього знав і вважав це трагедією України. Не є відкриттям, і це знову підтвердило опитування, що Східна і Південна Україна, які перебувають під впливом російських ЗМК і Партії регіонів, не сприймали нової моделі пам'яті війни [16].

Вперед у минуле: історія Другої світової війни в офіційній політиці пам'яті за Президента В. Януковича

Опоненти закидали В. Ющенкові, що він своєю політикою пам'яті розколює країну. Але дії новообраного Президента В. Януковича у цьому відношенні видаються не менш руйнівними. Серед усіх попередніх Президентів, які виразно чи не дуже виразно заявляли про своє прагнення відроджувати і формувати українську ідентичність, Президент Віктор Янукович першим продемонстрував абсолютну індивідуальність і навіть ворожість до цієї проблеми. Публічна відмова від визнання Голодомору геноцидом, позбавлення за допомогою судів звання Героїв України С. Бандери і Р. Шухевича, відновлення практики помпезного святкування параду Перемоги, суспільне протистояння довкола суперечливого Закону про Червоний прапор у 2011 р., спорудження, за мовчазної згоди верховної влади, пам'ятника Сталіну у Запоріжжі – усе це не внесло спокою в українське суспільство, а навпаки, збурило його. І це не дивно, адже Ющенкову, справді не бездоганно, хоча й послідовно політику відмежування від комунізму і засудження злочинів сталінської імперії на тлі відродження українського національного нарративу, почала виразно заступати політика реанімації старої героїзованої радянської спадщини на тлі спроб розмивання української ідентичності російською.

Протягом більше півтора років ця політика переважно будувалася на критиці і нівелюванні дій В. Ющенка. Широкого діалогу з культурною та інтелектуальною елітою України уряд В. Януковича не налагодив. Обидві ці сторони як у прямому, так і у переносному сенсах розмовляють різними мовами. До того ж,

цього діалогу немає кому вести, адже кадрова політика гуманітарного блоку сама по собі є перешкодою для цього. Очевидно, що підбір кадрів у цій сфері здійснюється не стільки на принципах професіоналізму і компетентності, скільки на основі особистої лояльності до Президента, донецькому регіоналізмі. У всякому разі, на роль модератора такого діалогу сьогодні не можуть претендувати ані Український інститут національної пам'яті, ані Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Наявність Гуманітарної ради, по суті, має формальний характер.

Можливо, для частини російськомовного населення, яке за радянських часів і вже незалежної України спокійно обходилося без української мови та без української історії, спроби В. Ющенка «українізувати» країну видавалися некомфортними. Але і для багатьох українців намагання нової влади знову «перезавантажити пам'ять» видаються як замах на їхню «самість», як справжня «внутрішня окупація» – таке собі опанування владою групою меншості, соціальне становище, свідомість та інтереси якої, відповідно, прямо суперечать більшості.

Те, що верховна влада наразі просто не здатна виробити сучасну модель української політики пам'яті, засвідчило послання Президента В. Януковича до нації 2011 р., де в розділі про гуманітарну політику одним абзацом було зазначено, що ця політика перебуває лише у процесі формування, але її мета не роз'єднувати, а об'єднувати націю.

Водночас нова влада послідовно повертає суспільство у старе радянсько-російське річище. Створюється враження, що ведеться цілеспрямований наступ на українську ідентичність, адже головних ударів зазнають такі царини культури, як мова, історія, комемораційна і меморіалізаційна політика, освіта тощо. Під приводом «відновлення» буцімто «втраченої за помаранчевих часів російсько-української дружби» спостерігається посилення російського фактора у мас-медіа, теле- та радіоефірі, назагал у культурному просторі.

Усі відомства та інституції, які активно опікувалися проблемами пам'яті за часів Президента В. Ющенка, зазнали кардинальних кадрових змін, а подекуди і структурних перетворень. Приміром, Український інститут національної пам'яті, який попри

всі недоліки і прорахунки у діяльності поступово ставав осереддям і приводним ременем нової політики історії, – лише під тиском громадськості не було ліквідовано. Проте влада використала тут давній як світ принцип: якщо хочеш щось знищити – очолюй це! Наразі УІНП підпорядковано Кабміну і перетворено, таким чином, на п'яте колесо у возі державного управління. Крім всього іншого, цей інститут морально не здатен займатися розбудовою української історичної пам'яті, адже його очолив член-кореспондент НАН України В. Солдатенко – до недавнього часу один із ідеологів Компартії України, який, зокрема, брав безпосередню участь у виробленні її нової програми. Отже, створилася ситуація абсурду: представник партії, попередниця якої в ХХ столітті вчинила жахливі злочини в Україні, очолив інститут, прямим завданням якого є викриття злочинів комуністичного минулого. Нагадаю також, що головою Державної архівної служби України лишається комуністка Ольга Гінзбург, відома своїм висловлюванням про те, що повернення історичної пам'яті «може навредити потомкам».

Не випадково, що реакція на призначення В. Солдатенка директором УІНП викликала чимало роздратувань у суспільстві. У мас-медіа з'явилися з цього приводу матеріали про «загрозу пам'яті», «інститут пам'яті імені Альцгеймера» та «інститут національного забуття».

За Президента В. Ющенка для проведення політики пам'яті було активно задіяно Державно-галузевий Архів Служби безпеки України. Це відбувалося передовсім шляхом розсекречення його фондів, що стосувалися Голодомору, сталінських репресій та ОУН і УПА. За роки керівництва історика В. Вятровича Архів СБУ став доволі відкритим, було підготовлено його електронний каталог, вийшло чимало наукових видань, збірок документів і виставок. На жаль, не вдалося довести до кінця дуже важливий процес виведення архівів, які мають виключно історичну цінність, з-під відома спецслужби.

Сьогодні публічність роботи архіву суттєво впала. Розсекречення фондів загальмовано, питання про передання історичної частини до державних архівів не обговорюється. Натомість, за непублічною інформацією, нині готується зміна чинного фахового керівництва архіву. З діяльністю самого СБУ пов'язана скандальна

справа історика Руслана Забілого, коли за роботу із документами за тематикою ООН і УПА, котрі, за визначенням, не можуть бути державною таємницею, його намагалися переслідувати та залякувати. Світова академічна спільнота стала на захист науковця і ця справа затихла.

Зазначимо також, що спеціально створену з питань вивчення геноциду кримськотатарського народу у 2009 р. групу в СБУ Криму вже розформовано.

Майбутнє ДГА СБУ видається не певним. У жовтні 2011 р. На саміті СНД у Санкт-Петербурзі підписано угоду про зобов'язання країн-учасниць узгоджувати політику розсекречення колишніх радянських архівів. Досі кожна країна СНД сама могла визначати, скільки правди про радянську владу мають знати її громадяни. Згідно з новою угодою без згоди країн-партнерів розсекречувати радянські архіви буде неможливо. Такий крок пояснили «гарантуванням національної безпеки кожної з держав-учасниць СНД» та «формуванням єдиних підходів до перегляду секретних відомостей, засекречених у період існування СРСР». Україна, здається, наразі не має наміру підписати цю угоду. Але чи надовго такий стан зберігатиметься?

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, яке від початку української незалежності виступало основним інструментом у розбудові української ідентичності, з приходом В. Януковича до влади опинилося в руках Д. Табачника – політика зі специфічною репутацією. Попри постійні скандали і перманентні мітинги з вимогою відставки, міністр залишається у своєму кріслі. Політичні експерти вбачають причини такої тривкості у тому, що він є накинutoю Януковичу креатурою Кремля.

Останнім часом в епіцентр уваги потрапляло декілька випадків із підручниками. Згадаємо, приміром, про вихід російськомовного підручника для вузів П.Толочка «Очерки истории Украины», про редагування старих і появу нових шкільних підручників з історії України та про проект спільного російсько-українського підручника, модифікованого пізніше у проект спільного російсько-українського посібника для вчителів історії.

Альтернативний до «помаранчевої моделі історії» підручник академіка П. Толочка, який буцімто писали п'ять років і не могли

видати за часів В. Ющенка через брак коштів, високо оцінили всі антиоранжисти від комуністів до російських націоналістів. Приміром, газета «Комуніст» у своїй рецензії оцінила його як «повернення до істини» та назвала один з розділів книги «відновленням історичної правди про Велику Вітчизняну війну». Натомість дослідниця О. Русина, яка проаналізувала лише «литовський» відрізок з усього масиву книги – «від стоянок неандертальців до всевладдя "регіоналів"» – звинуватила авторів у компіляції з підручника історії Української РСР, політичній заангажованості та упередженості. «Це і є планка новітнього історієписання? – обурювалася рецензентка. – Омріяна «альтернатива» для студентів і науковців? Чи тільки шлях до «покращення життя вже сьогодні» – коштом минулого, перетвореного на арену двоюбою з «алчними западними сусідами?»

Серед несхвальних відгуків на цей «посібник», що з'явилися в Інтернеті, можна згадати ще матеріал Кирила Галушка із красномовною назвою «Парк радянського періоду». Лунали також думки, що за подібного ходу справ через рік-півтора слід очікувати від академіка П.Толочка на «Историю Малороссии».

Щодо шкільних підручників, то в них почали вносити правки. Приміром, з підручника 5-го класу В. Мисана (та ін.) було вилучено героїв Крут, Українських січових стрільців, антинімецьку діяльність УПА. Без відома авторів було усунуто згадку про «помаранчеву революцію» та вибори Президента 2004 і 2010 рр. Найбільш вражаючим була для В. Мисана вимога поміняти фото Р. Шухевича на С. Ковпака і дописати, що загони УПА воювали проти радянських військ і партизанів. А те, що вони воювали проти німців – викинути. Назагал, авторів запропонували внести правки, які покликані були сформуванню у школярів «неагресивний образ Росії».

З вересня 2011 р. школярі вивчають історію за новими підручниками. Спочатку конкурс Міносвіти виграли книги трьох авторів – професорів Олени Пометун, Олексія Струкевича і Станіслава Кульчицького, але останню, під приводом «браку коштів», раптово зняли з держзамовлення. Можна відзначити, що стосовно Другої світової війни правки робилися більш-менш обережно. Разом із тим Велика Вітчизняна війна знов «заступила» Другу

світову, а ОУН і УПА стали умовноприсутніми темами. Зник також термін «помаранчева революція» (бо, як каже О. Пометут, такої не було) і до мінімуму скорочено опис цих подій.

Доволі нервово в жовтні 2010 року було сприйнято у суспільстві повідомлення міністра освіти Д. Табачника про створення робочої групи з підготовки спільного українсько-російського підручника для вчителів історії. Про це домовилися обидва міністри – російський і український. Один з керівників групи – директор інституту Всесвітньої історії РАН Е. Чубарян повідомив, що між сторонами вже існує домовленість: «істориків-екстремістів» до написання книги не залучати. Така умова свідчить про те, що до альтернативної точки зору не будуть дослухатися.

Крім діяльності вищезазначених інституцій, збурення у суспільстві несуть також законодавчі ініціативи Верховної Ради України у галузі політики пам'яті. Важко оцінити їх інакше, як недолугі, некомпетентні, а подекуди свідомо провокативні. Скандальною подією цього року стало святкування 9 Травня 2011 р. Дня Перемоги у Львові, яке вилилося у зіткнення. Напередодні український парламент за ініціативи комуністів та Партії регіонів ухвалив закон, який передбачав офіційне використання червоного Прапора Перемоги поруч із Державним прапором України під час урочистостей, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною 1941–1945 років. Це викликало доволі бурхливу реакцію. Експерти оцінили Закон «Про Прапор Перемоги» як пряме запозичення з російського законодавства, спекуляцію на ветеранах і такий, що сприятиме посиленню конфронтації у суспільстві. Міські ради Івано-Франківська та Львова заборонили вивішувати у цих містах на День Перемоги прапори із радянською символікою. Натомість, із східних регіонів до Львова поїхали «ветерани» з метою «розгорнути червоне знамено». Все це уперше за роки незалежності України призвело до прямого фізичного насильства у Львові. Президент В. Янукович підписав цей указ тільки 21 травня, коли святкування вже минули.

Невдовзі підтримана Верховною Радою ідея народного депутата від регіонів Недоші про відзначення 22 червня роковин початку німецького нападу на СРСР також ледь не призвела до зіткнень. Верховна Рада прийняла рішення «зупинити» Україну у

цей день на одну хвилину і гудіти у всі сирени на честь пам'яті про загиблих. Чомусь подібна думка не з'явилася у депутатів щодо відзначення роковин Чорнобиля, що було б важливішим і доцільнішим для України, або щодо 1 вересня 1939 року – дня, коли почалася Друга світова війна. Але ж 22 червня українським законодавством вже давно офіційно визнано Днем жалоби і скорботи за загиблими. Це дещо нагадувало ситуацію з прапором. І раніше Прапор Перемоги використовували в урочистостях на 9 Травня, і це нікого не бентежило, поки влада своїм законом не привернула до нього увагу. Непродуманим рішенням влада спробувала перетворити червоний прапор на державний символ і, зрозуміло, збурила цим суспільство.

Видається так, що через парламент на законодавчому рівні цілеспрямовано намагаються протягнути в українське суспільство старі сталінські моделі пам'яті війни, які сьогодні відроджуються у Росії. Красномовним прикладом тут є і постанова до 65-річчя Нюрнберзького трибуналу, яку за ініціативи регіоналів, комуністів і блоку Литвина Верховна Рада України прийняла у квітні 2011 р. У ній, слідом за Російською думою, Рада виступила проти порівняння Сталінської імперії з Третім рейхом. Верховна Рада заявила, що вона вважає аморальними спроби покласти на Радянський Союз однакову з нацистською Німеччиною відповідальність за розв'язання Другої світової війни. Йдеться передусім про те, щоб виставити винуватцями початку війни Захід, а не сталінський СРСР, реабілітувати пакт Ріббентропа – Молотова та вибілити самого Сталіна. У постанові висловлена «стурбованість і протест проти спроб деяких політиків, громадських діячів, політичних організацій і рухів применшити історичне значення для України міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (Німеччина)» та засуджується «виправдання колабораціоністів».

Водночас, крім засудження «чужих героїв», регіонали намагаються реабілітувати і популяризувати «своїх». У жовтні 2011 р. ВР прийняла проект постанови, що його ініціював голова фракції ПР Олександр Єфремов про святкування на державному рівні 70-річчя від дня створення (28 вересня 2012 р.) підпільної молодіжної організації «Молода гвардія». Здається, тут також справа не лише у дитячій ностальгії та радянському менталітеті регіо-

налів. У переліку заходів, які плануються провести, крім традиційних ремонтів музеїв і пам'ятників, привертає увагу перевидання роману К. Фадєєва, який давно вже визнано сфальсифікованим і написаним під диктовку Сталіна. Лише за часів Путіна з метою виховання патріотизму цей типовий взірць соціалістичного реалізму почали перевидавати в Росії, а наразі планують зробити це і в Україні. Передбачається також й організація демонстрації на телебаченні фільму «Молода гвардія».

Подібна конфронтація ідентичностей, що підживлюється владою, проглядається і у практиці меморіалізації. Приміром, відвертою демонстрацією не сприйняття на Сході країни Ющенкової політики реабілітації націоналістичних героїв стало встановлення пам'ятників «жертвам УПА», під якими розуміються ті цивільні і співробітники НКВС східняки, які загинули під час встановлення радянської влади у західному регіоні.

14 вересня 2007 р. на центральній площі Сімферополя відкрили перший подібний пам'ятник, присвячений «жертвам радянського народу, що впали від рук пособників фашистів» ОУН і УПА – «Постріл у спину». Наразі тенденція до мультиплікації цієї ідеї зберігається. Подібні пам'ятники стали з'являтися у селах Сумщини – на батьківщині Президента В. Ющенка. Пам'ятник радянським громадянам – жертвам УПА відбудували у травні 2010 року в Луганську. Останній має відверто провокативний і конфронтаційний характер. До такої майстерності у пробудженні «науки ненависті» не підіймалися навіть радянські ідеологи. Тут задіяні всі можливі емоційно-пропагандистські прийоми впливу на свідомість, щоб посіяти ненависть і ворожнечу до «пособників з ОУН-УПА» – мати з заплющеними очима, прив'язана до дерева, дитина, що тягне до неї рученята, зв'язаний «захисник-чоловік». На відкритті монумента, крім місцевої адміністрації, були присутні голова фракції Партії регіонів О. Єфремов і гість з Москви К. Затулін.

У Донецьку антиупівську тему розвинули шляхом встановлення пам'ятника вбитого бандерівцями генерала М. Ватутіна.

Ще більш радикальною антитезою українській пам'яті стали спроби у ряді східних областей відродити культ Сталіна. Так, у Запоріжжі був встановлений без дозволу місцевої влади бюст вождя. Згодом під час прокурорської перевірки він виявився

«оздобленням будівлі» офісу, а не пам'ятником. У новорічну ніч 2011 року бюст Сталіна підірвали активісти молодіжної націоналістичної організації «Тризуб», які згодом були притягнені до кримінальної відповідальності за тероризм.

Радикалізм стосовно офіційної політики пам'яті виявляють не лише представники таких правих партій і рухів, як «Свобода», «Тризуб», «КУН» та ін., але й футбольні вболівальники фан-клубів. Після того, як 2 серпня 2011 р. Вищий Адміністративний суд України остаточно позбавив звання Героїв України Р. Шухевича і С. Бандеру, 7 серпня 2011 р. під час матчу у Києві «Динамо» – «Карпати» української футбольної прем'єр-ліги керівництво дало наказ охоронцеві стадіону «Динамо» зняти розвішені львівськими уболівальниками банери із зображенням Бандери і Шухевича. Спроби охоронця виконати цей наказ призвели до його побиття і київськими, і львівськими фанами. При цьому вони вигукували гасла: «Слава Україні! Героям Слава! Шухевич і Бандера – Герої України!». Закінчилося це спільним скандуванням стадіону скандальної частівки «Спасибо жителям Донбаса...», вигукування якої, схоже, стає традицією. Невдоволений гул уболівальників раз у раз супроводжували виступи В. Януковича під час відкриття стадіонів до Євро-2012 і на футбольних матчах. Так було під час відкриття стадіону «Олімпійський» 11 листопада, пізніше під час товариського матчу Німеччина – Україна, а під час відкриття Львівського стадіону свистіли, коли транслювали запис президентського звернення.

Назагал Президент і його Адміністрація зайняли оригінальну позицію у царині політики пам'яті. Штучно створюється ситуація, де немовби Президент демонструє одне ставлення до тієї чи іншої історичної події, а суди – протилежне, і Президент наче судовим рішенням підкорюється. Так було, наприклад, коли ішлося про спробу зробити з червоного прапора ледь не державний символ сучасної України. Президент пообіцяв ветеранам війни підтримати відповідний закон, але потім підкорився Конституційному Суду, який важливі «деталі» цього закону таки визнав не конституційними. Схожа ситуація зі скасуванням звань Героїв України. Президент пообіцяв, зокрема російським партнерам, розібратися з Бандерою і Шухевичем. Далі у «гру» вступає нікому не відомий дрібний юрист з Донецька, який сміливо бере на себе функцію

коректора офіційної політики пам'яті Української держави. Місцевий суд підтримує цього громадянина, підтримує його й Вищий Адміністративний суд України. А Президент у всій цій історії наче перебуває з боку, він не бере у цьому жодної «участі». Нехай собі «націоналісти» нарікають на суддів і донецького юриста, однак ніхто не нарікатиме на Президента, який скасовує рішення свого попередника.

У всіх цих випадках виходить, як у відомій казці Г.-Х. Андерсена про одяг «голого короля». Але як той одяг «не прикрашав» короля, так і ці вочевидь політично вмотивовані суддівські рішення лише дискредитуватимуть і президентську владу, і судову систему, яка в очах пересічного українця, на превеликий жаль, дедалі виразніше перетворюється на таку собі філію з обслуговування інтересів однієї з політичних сил.

Тиск на свободу слова у ЗМК і свободу думки у науці стає дедалі виразнішим. Звісно, заяви і накази влади не можна так просто проігнорувати вчителям і науковцям. Учителі занепокоєні змінами віянь у історичній освіті, не знають, як їм наразі викладати історію. Щодо науки, то реєстр замовлених державою дослідницьких тем безперечно зазнаватиме змін. Деякі з них, відповідно до «нового курсу», за умов продовження теперішньої офіційної політики пам'яті можуть стати не лише «не престижними», але й «кар'єронебезпечними» – передовсім це тема Голодомору, ОУН і УПА.

Водночас, реванш біло-голубих на історичній ниві веде до повернення такого ганебного явища радянських часів, як цензура і самоцензура. Слід наголосити, що питання не стільки у цензурі, скільки у самоцензурі. Перестраховування на кшталт «аби чого не вийшло», «самі знаєте, яка наразі політична ситуація...» вкрай небезпечне, адже воно веде до деморалізації науковців, для яких свобода думки має бути найважливішою цінністю. Чинovníки і бюрократи від освіти і науки вже почали змінювати вітрила і налаштовуються на інший курс. Один академічний журнал замовив мені статтю про сучасну політику пам'яті, яку потім відмовився друкувати, виразно мотивувавши це поясненням на кшталт: «Самі знаєте, яка наразі політична ситуація...».

Загалом особливість політичної культури сучасної влади полягає у тому, що вона не враховує альтернативних думок, не йде

на поступки опозиції та не зважає на суспільну думку. На тлі стрімкого падіння рівня життя і зубожіння переважної більшості населення тиск на національні почуття українців додає напруги й сприяє подальшій радикалізації настроїв у суспільстві. А політику пам'яті можна охарактеризувати як спроби затягнути Україну у радянське минуле.

З огляду на це ще менш логічною видається програма патріотичного виховання молоді, що її запропонував для обговорення уряд М.Азарова.

Творення загальнодержавної програми патріотичного виховання, поза сумнівом, – завдання актуальне й важливе. Більше того – ця проблема для держави є стратегічно важливою, адже виховання громадян-патріотів – запорука її стабільності та міцності.

Першою такою спробою стала затверджена постановою КМУ від 15 вересня 1999 року №1697 «Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства». Колишньому директору оборонного підприємства Л.Кучмі дуже важливим здавалося також військово-патріотичне виховання. Результатом цього стали укази Президента №1092 від 15.11.2001 «Про національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2000–2005 рр.» і №948/2002 від 25.10.2002 «Про Концепцію допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання молоді».

За часів Президента В.Ющенка цьому питанню приділялася особлива увага. Зокрема, з квітня 2006 р. при апараті Ради національної безпеки і оборони діяла робоча група з питань патріотичного виховання молоді, яка ініціювала розробку загальнодержавної концепції патріотичного виховання. До складу групи входили провідні спеціалісти – представники державних органів влади України (Мінмолоді, Міносвіти), громадських, у тому числі молодіжних, організацій, творчої інтелігенції, відомі науковці. Крім того, до роботи у групі був залучений широкий загал вітчизняних педагогів-практиків, безпосередньо задіяних у виховному процесі. Результатом кількарічної копіткої праці став спільний наказ ряду міністерств від 27 жовтня 2009 р. «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді».

Отже, не може не викликати подиву той факт, що у запропонованому для розгляду у вересні 2011-го розробленому низкою міністерств і відомств «Проекті концепції» загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 рр. жодним словом не згадується робота попередників. Отже, постає два логічні запитання: по-перше, якими причинами зумовлена потреба розробки нової державної програми, і по-друге – у чому її кардинальна відмінність від попередньої? Годі й казати, що такого роду програми не можуть прийматися без попереднього широкого обговорення в суспільстві, адже розкол у ньому спостерігається саме на тлі різних підходів до розуміння української ідентичності, а отже – сповідання різних цінностей. Як запропоновані форми патріотичного виховання мають подолати це кардинальне протиріччя, концепція жодним чином не роз'яснює.

Власне, «Проект концепції» має здебільшого декларативний характер. Він виглядає як добірка певних форм роботи, без усвідомлення самого її змісту. Водночас запропоновані форми роботи надто скидаються на радянські, адже саме в ті часи основою патріотичного виховання була героїка Великої Вітчизняної війни (в «Проекті концепції» це виразно проглядається через наголос на пропаганді героїзму часів Великої Вітчизняної війни; показово, що ця історична тема – єдина, яка згадується укладачами, що, звісно, неприйнятно).

Запропонована концепція настільки розмита і непевна, що постає запитання: а чи є тут взагалі якась концепція? Поданий до розгляду документ, швидше, являє собою запит на фінансування без належного обґрунтування, а не серйозний документ із визначенням засад і основних напрямів патріотичного виховання, на які держава має щорічно витратити 40 млн грн. Великі сумніви викликають прописані у програмі очікувані результати проекту. Особливо наведені статистичні показники щодо темпів та обсягів «зростання патріотизму» в країні. Прогноз про зменшення вдвічі до 2017 р. кількості бажаючих емігрувати з України лише з допомогою прописаних у «Проекті» заходів видається просто кумедним.

ПЕРЕЛІК ОЦІНОЧНИХ ПОКАЗНИКІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОЇ ЦІЛЬОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ НАСЕЛЕННЯ НА 2013–2017 рр.

Показники	Фактичне значення 2010 (умовно 2013 рік)	Плановий період (%)			
		2014	2015	2016	2017
Частина населення, що безумовно вважає себе патріотами	31	37	42	45	48
Частина населення, яке пишається своєю державою	28	35	38	40	43
Частина населення, для якого основним приводом пишатися своєю країною є історично минуле	25	30	35	37	42
Частина населення, що пишається національною історією і місцевістю	9	13	17	20	25
Частина населення, що пишається військовою могутністю держави	3	5	7	9	11
Частина населення, що пишається державною мовою	17	23	27	31	35
Частина населення, що пишається державною символікою	9	12	17	20	25
Частина населення, що пишається перемогами українських спортсменів	12	15	20	25	27
Готовність громадянина до еміграції	40	37	34	32	20
Права патріотизму		Плановий період (%)			
Фактичне значення 2010 (умовно 2013 рік)	2014	2015	2016	2017	
Повага до традицій	49	52	55	57	
Зміцнення родини та виховання дітей	42	47	50	53	
Голосування на виборах за партії патріотичного спрямування	25	28	32	35	
Участь у патріотичних організаціях	20	23	27	30	
Конструктивна критика недоліків у своїй країні	17	19	21	23	
Розмови на патріотичні теми	11	13	15	17	
Робота з поштою віддачею по спеціальності	29	32	35	37	
Святкування історичних подій	25	27	29	32	

Що протиставляється у поданому «Проекті концепції» традиційному національно-патріотичному вихованню з його опорою на такі цінності, як національна ідея, національна культура, рідна мова, історія народу і держави, самовизначення, самоідентифікація, батьківщини (мала і велика), лідери та герої народу, нації, держави, рідний край, місто, село? З рукопису «Проекту» це не зрозуміло, адже загальні фрази про демократію аж ніяк не можуть вважатися відповіддю на ці кардинально важливі запитання.

Очевидно, розробникам «Проекту концепції» не завадило б замислитися і над таким питанням: чому «помаранчева революція», в основі ідеології якої, крім демократичних цінностей, було закладено й ліберальний націоналізм, спричинила виразний спалах патріотизму, і чому, натомість, після двох років перебування при владі «біло-блакитної влади» спостерігається катастрофічне падіння таких настроїв, стрімко зростає бажання людей, особливо молоді, емігрувати з країни?

Якби Партія регіонів сповідувала б ліберально-демократичні цінності, можна було б зрозуміти таку позицію принциповою відмовою від «ідеології агресивного націоналізму». На кшталт того, як інтелектуали старої Європи критикують доморощений націоналізм. Але в країні, де ще не сформована єдина політична нація, де ідентичність така субтильна, що часом її важко визначити, де реально існують ризики сепаратизму і розпаду, важко зрозуміти подібну логіку. Та ж сама стара Європа, попри всі ліберальні віяння, лишається суцільно націоналістичною, і ніхто не прагне розмивати на догоду сусідам свою етнічну ідентичність.

Однак відмова від українського культурного націоналізму жодним чином не пов'язана з лібералізмом та принципами європейської демократії. Бо, насправді, за гаслами про «орієнтацію на європейські цивілізаційні цінності» нерідко маскується притаманна значній частині нинішньої політичної еліти очевидна радянсько-російська ідентичність, яку безуспішно намагаються накинути усій Україні. Між тим, виховання патріотизму неможливе без чіткої політики формування моделі української ідентичності.

Отже, головна проблема полягає навіть не у хибх концепції, що її представила Державна служба молоді та спорту, а у відсут-

ності на найвищому рівні чіткого розуміння перспектив розвитку країни в гуманітарній сфері. Без вирішення цього питання будь-які «Програми» будуть приречені на провал, і єдиним їх «прагматичним наслідком» стане нераціональне витрачання державних коштів.

Спостерігаючи за болісним процесом відродження історичної пам'яті в Україні, за тим, які баталії розгортаються довкола оцінок Другої світової війни, природно, переймаєшся запитанням: як розв'язуються ці проблеми на Заході. Приміром, у Канаді місцеві ветеранські товариства – так звані легіони – вже давно об'єднують у своїх лавах колишніх вояків як армій союзників, так і вермахту, в тому числі й українських дивізійників з 14-ї гренадерської дивізії зброї СС. Так зручніше захищати соціальні права ветеранів і налагоджувати порозуміння між колишніми ворогами. Зазначимо, що і ті, й інші відзначають у країнах Британської Співдружності 11 листопада – День закінчення Першої світової війни, як День спомину (у США – День ветеранів). Ця дата справді відзначається загальнонародно, як День пам'яті про загиблих у всіх війнах ХХ століття – без помпезності й литавр. Західні демократії в цілому покінали з практикою героїзації війни і згадують про неї як про велику трагедію, засуджуючи антигуманізм і масові вбивства. Люди в цей день приколують до одягу червону квітку маку – як символ пам'яті про загиблих у всіх минулих війнах, і не хизуються, як це робиться на пострадянському просторі, перемогами на тлі економічного, політичного та морального зубожіння й занепаду.

Моделі пам'яті Другої світової війни

Отже, питання залишається відкритим: яку модель пам'яті війни треба обрати Україні. І тут у пригоді може стати європейський досвід. З 1989 року соціальні зміни, які почалися у Європі, каналізувалися у дві тенденції. Центрально- та Східноєвропейські країни після десятиліть комуністичного панування прагнуть формувати свою пам'ять з наголосом на національно-культурному наративі. Натомість Західна Європа, спираючись на спадщину ідей просвітництва і гуманізму, намагається творити нову культуру пам'яті – «культуру покаяння». При цьому Голокост

і покута становлять центральну частину західноєвропейської концепції ідентичності, тоді як віктимізація історії у посткомуністичних східноєвропейських країнах має тенденцію перекривати центральність Голокосту. Лунають заклики (дослідниця з Естонії Siobhan Kattago) укласти умовну угоду між Заходом і Сходом Європи – agreeing to disagree («погодитися не погоджуватися»). Тобто, залишити за собою право zostаватися при своїй думці і не нав'язувати її іншим [17, с. 375–395]. І це, можливо, може стати найперспективнішою моделлю поведінки для об'єднаної Європи.

У найбільш загальному плані ми бачимо три моделі формування концепції пам'яті про Другу світову війну в Європі.

Перша – (східноєвропейська чи прибалтійська) обстоє рівнозначне засудження злочинів гітлерівського і сталінського тоталітаризмів. Комуністична окупація вважається такою, що принесла навіть більше горя народам, ніж гітлеризм, бо втрати від неї були у цих країнах чисельнішими. Тож, у національних календарях сталінські депортації посідають чільне місце у пам'яті війни. День Перемоги 8-9 травня 1945 р. не святкується, бо кінцем війни вважається проголошення незалежності держави, а цей день розглядається як початок комуністичного загарбання. Радикальна відмова від всієї радянської спадщини та плекання цивілізованого культурного націоналізму становлять базис цієї моделі.

Друга – західноєвропейська (німецька, ліберально-демократична) модель вважає націонал-соціалізм головною причиною війни. Голокост розміщено в її епіцентрі, а Аушвіц є її ключовим словом. Тож, модель пам'яті війни зводиться до покути, засудження війни як такої та осуду націоналізму як однієї з причин конфліктності і ворожнечі. Позаяк Голокост вважається унікальним, сталінські злочини прагнуть не порівнювати з нацистськими. Західна Європа сповідує мораль каяття за злочини Голокосту, який здебільшого не відбувався на її території, проте водночас не воліє визнати своєї моральної відповідальності за сталінський злочин голодом. Не наважується вона також висувати на офіційному рівні претензії до спадкоємців сталінського СРСР за скоєні на її території воєнні злочини та злочини проти людства (окремий приклад – замовчування трагедії масового згвалтування німецьких жінок червоноармійцями у Східній Німеччині).

Врешті, третя модель – пострадянська. Її активно використовують у Росії і Білорусі. Гітлер і фашизм визнаються абсолютним злом, населення віктимізується. Період спільного з Німеччиною поділу Європи і радянської окупації 1939–1941 рр. затушовується чи виправдовується, наголос робиться на підступному нападі 22 червня 1941 р. Міф Великої Вітчизняної війни націоналізується, він вкрай обмежено або зовсім не визнає радянські військові злочини, натомість зосереджується на темі перемоги, військових парадах, надмірній героїзації, оспівуванні звитяги і жертвовності, культу вождів, великої держави тощо.

Слід зазначити, що попри радикальні кроки, зроблені Президентом В. Ющенком, його модель знаходилася десь між російською і східноєвропейською і була дуже далекою від західноєвропейської. Щодо моделі пам'яті, яку декларує нинішня верховна українська влада, то вона виразно тяжіє до пострадянської моделі.

Немає сумніву, що боротьба за історичну пам'ять – це боротьба за ідентичність, за Україну і те, якою вона буде. Основні питання, якими ми задаємося, створюючи моделі історичної пам'яті: що ми хочемо пам'ятати і що забути, якими мають бути будівельні цеглини нашої пам'яті? Які цінності ми маємо вкласти в комеморацію і меморіалізацію війни, адже історична спадщина може бути як корисним надбанням, так і важким тягарем. Попри все, навряд чи українцям слід зберігати цінності старої радянської імперії. Право на цей спадок лишає за собою Росія, яка офіційно проголосила себе «продовжувачем» СРСР.

Тож, неосталінську «об'єднавчу» модель про спільне імперське минуле Україні необхідно кардинально усунути. Для України творення власної моделі пам'яті – це не лише питання відтворення національної ідентичності, демократизації і гуманізації суспільства, це ще й розв'язування проблеми виходу з-під впливу Росії, для якої нав'язувана модель історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну – це потужний важіль політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі.

Натомість для України найбільш придатною може стати комбінація східно- і західноєвропейських моделей. Від першої ми вже «позичили» бінарне засудження сталінського і гітлерівського тоталітаризмів та збереження культурного цивілізованого

націоналізму. А ось від західноєвропейської моделі іще необхідно «взяти» концепцією гуманізму, покаяння, пошуку взаємного порозуміння між колишніми ворогами і союзниками, віддання шани всім загиблим і засудження героїзації війни як такої. Ми маємо покласти у підвалини цієї нової моделі цінності свободи і демократії, які ніколи раніше сталінський міф не вмщував, цінність людського життя, яким сталінізм нехтував.

Принципова відмова від міфів Великої Вітчизняної війни й надмірної героїзації зовсім не означає забуття і нехтування пам'яттю тих, хто здобув цю перемогу. Але все це має бути урівноважено скорботою за жертвами сталінізму. Шлях від триумфу до травми кожна нація має пройти сама. Деміфологізація і дегероїзація війни містить у собі не лише заміну назв, свят тощо. Потрібне кардинальне переосмислення всього наративу війни. Концепція рівної відповідальності двох тоталітарних режимів має бути урівноважена покаянням за злочини, що їх вчинили українці, які воювали на боці цих режимів, а також у лавах третьої сили – УПА.

Література

1. Гриневич Владислав. Міт війни та війна мітів / Владислав Гриневич // Критика. – 2005. – №5. – С. 2–8.
2. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. Гриневич. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 520 с.
3. Ферретти М. Непримирая память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему / М. Ферретти // Память о войне 60 лет спустя : Россия, Германия, Европа. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – С. 135–136.
4. Judt Tony. The Past is Another Country: Myth and Memory in Poswar Europe / Judt Tony // Daedalus. – Journal of The American Academy of Arts and Sciences. – Fall 1992. – Vol. 121. – #4. – P. 83–117.
5. Барка Василь. Рай / Василь Барка. – Джерзі Ситі-Нью-Йорк : вид-во Свобода, 1953. – 348 с.
6. Штеттке Клаус. Жизнь и судьба. Напоминание о романе Василия Гроссмана, посвященном XX столетию / Клаус Штеттке // Память о войне 60 лет спустя : Россия, Германия, Европа. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – С. 688.
7. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества / В. Гриневич // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М. : Новое литературное обозрение, 2005.

8. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К. : Смолоскип, 2002. – 288 с.

9. Гуменна Докія. Хрещатий яр (Київ 1941–43 : роман-хроніка. – Нью-Йорк : Слово, 1956. – 488 с. ; та «Матеріали до повісті «Гніздо над безоднею». Архів Докії Гуменної. Український культурний і освітній центр (Осередок) Вінніпег.

10. Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років // Офіційний вісник України . – 2000. – №19. – С. 16–18.

11. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3(8). – С.41–51.

12. Серeda Виктория. Исторический дискурс и национальное прошлое в официальных речах президентов Украины и России / В. Серeda // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007. – С. 69–96.

13. Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-ї річниці Незалежності України // Президент України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/14759.html>

14. Про надання державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» статусу національного / Указ Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10541.html>

15. Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krytyka.kiev.ua> // Критика. – № 11. – 2006.

16. Всеукраїнська соціологічна служба. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із II світовою війною» // Друга світова війна та (від) творення історичної пам'яті в сучасній Україні : Міжнародна наукова конференція 23–26 вересня. – К., 2009.

17. Kattago Siobhan. Agreeing to disagree on the Legacies of Recent History. Memory Pluralism and Europe after 1989 // European Journal of Social Theory 2009. – 12 (3). – P. 375–395.

ПІСЛЯМОВА

Подане дослідження політичних цінностей не претендує на вичерпний аналіз цієї проблеми. Це тільки одна точка зору. Можна було більш глибоко представити етнічний бік аксіологічного бачення політики, можна розвивати психологічні дослідження ціннісної проблематики і т.д., але діалектичний підхід до політичних цінностей, аналіз їх як феномену людської діяльності і політичного розвитку спонукає нас до розкриття змісту політичних цінностей як єдності всезагального, особливого і окремого, соціального та індивідуального, цілей і засобів їх реалізації стосовно України, де ціннісний розкол загрожує самому існуванню її як держави.

Реальне існування українських політичних цінностей у межах світового і європейського соціального простору і конкретної політичної дійсності України не може виявити ступеня входження нашого національного життя у світове. Країна різними каналами пов'язана зі світом, який теж чекає від нас конкретної поведінки. Але ця конкретна поведінка очікується у різних інтерпретаціях: одні хочуть зміцнення суверенітету України, інші – ні, одні хочуть розвитку і демократії, і свободи в Україні, інші – зміцнення олігархічного режиму або автократії. А треті – байдуже спостерігають за розвитком подій. Але усі наші друзі, вороги, байдужі спостерігають за нами, намагаючись розробити політику щодо України з погляду своїх інтересів і цінностей. Тому що політичні цінності реалізуються не тільки у стосунках громадян України, але і у відносинах з іншими державами, ніхто і в країні, і на міждержавному рівні не в змозі досягти щастя за рахунок чужого нещастя, а свободи – поневолюючи інших.

Окремого благополуччя, свободи для особистості можна досягти чесними і нечесними засобами. Справжні цінності досягаються тільки чесним шляхом. І цей шлях має забезпечити демократична, правова держава. На жаль, українці не мають такої, але прагнуть мати. Як цього досягнути – над тим працюють і учені, і чесні політики. Але наразі населення прагне покарати тих, хто відбирає у них справжні політичні цінності.

Авторський колектив вірить у майбутнє України. Після тривалих років «другосортності», безправ'я, коли про вибір політичних цінностей можна було тільки мріяти, ми опинилися в ситуації, коли, хоча б частково, можна впливати на шлях розвитку країни. Але для цього потрібна відповідальна громадянська позиція, політична активність.

Система політичних цінностей України належить до відкритих систем, вона не замкнена в собі ані релігійними, ані ідеологічними догмами. У ній ще відчувається негативний вплив перебування в тоталітарній імперії, багато цінностей утопічних. Але головне – українці розуміють, що жити в сучасному світі і бути вільним від його правил – неможливо, треба пристосовуватися до вимог цього світу. Врешті-решт, усі політичні симпатії, переваги побудовані на природному прагненні до нормальних умов життя, таких, які мають люди у демократичному, вільному, заможному суспільстві.

Будь-які реформи супроводжуються тимчасовими незручностями, бо змінюють звичайний порядок життя, до якого люди якимось пристосувались. Але відмова від демократичних реформ веде у глухий кут. Необхідно зробити вибір між політичними цінностями глобального і національного масштабів. Головне – це здійснити вибір і реалізувати його без зайвих жертв.

Реальний вибір політичних цінностей – це не безкінечне повторення гасел «демократія», «національні інтереси», «свобода», а визначення стратегії розвитку і реалізація її. Вибір політичних цінностей означає достатньо чітке знання про суб'єкт і об'єкт вибору і про шляхи реалізації поставленої мети. А це може зробити тільки наука.

Для нотаток

Наукове видання

Михальченко М. І.,
Горелов М. Є.,
Гриневич В. А. та ін.

Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах

Монографія

Підписано до друку 18.07.2013р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 19,53 Обл.-вид. арк. 17,86
Тираж 300 прим. Зам. № 696

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: mlanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.